

Св. Володимир Великий і Св. Княгиня Ольга
St. Volodymyr the Great and St. Ol'ha

ВОЛОДИМИР-
СТОЛИЧНИЙ ГРАД
ВОЛИНІ

Максим Бойко

ВОЛОДИМИР - СТОЛИЧНИЙ ГРАД ВОЛИНІ

VOLODYMYR PRINCE TOWN OF VOLHYNIA

Compiled by Maksym Boiko - Edited by Stepan Radion

На пошану Тисячоліття Хрещення Українського Народу 988-1988

Б л у м і н г т о н , І н д і я на

Коштами Марії Кроткої

1 9 8 8

ТВОРЦІ ВСЕУКРАЇНСЬКОГО ЮВІЛЕЮ¹¹

Ілюстрації кн. Володимира Великого і княгині Ольги, взято з довідника свята Тисячоліття Української Православної Церкви в Канаді, Вінніпег, 1987, а також Св. Апостола Андрія (аркуші 9 і 10).

На зорянку нашої історії Волинь вшанувала заслуги Св. Володимира Великого, побудувала місто його наймення. Згідно літописних вісток і донесень князь у місті Володимирі був два рази, про це буде мова в цім збірнику.

Східна Волинь зо Св. княгинею Ольгою, пов'язана літописним донесенням про похід на чолі війська у проводі також свого сина кн. Святослава у 946 р. проти деревлян з метою покарати їх за убійство їхнього чоловіка кн. Ігоря у 945 р. Військо княгині здобуло місто деревлян Іскорость (Коростень, Житомирської області, Київське Полісся). Оволодівши деревлянку землі, кн. Ольга навела порядок, встановила закони і мирно жила з населенням.

Ставши у 957 р. християнкою, згідно передання вона навідувала в урядових справах деревлян. Столичне місто Іскорость розложене на лівому березі р. Ірши, що місцями пропливає поміж скелями. Недалеко від Коростеня, над річкою Іршою знається дві скельні породи, в одному з них зода чинілобила круглий отвір, що постійно поповнюється джерельною водою. В тім отворі може стати людина у воді до пояса, а згори на голову буде лягтися свіжа чиста вода. Згідно переказів, це місце княгиня Ольга вибрала на купання. Від того часу у народі називають це місце "Ольгина купальня", або "Ольгина баня".

"Ольгина купальня", недалеко Коростеня (рисунок з натури, 1888).

На правім березі р. Ірши, височить скальний беріг, мов природна стіна понад нею простягається тераса. На ній стоять три камінні хрести. Тут панує якась загадкова тиша, голос дас глухий відгомін. Старі лами, які входили на цю терасу, хрестилися. Це місце в народі називали "Святе". Переказ доносить, що кн. Ольга ставши християнкою побудувала тут першу церкву Деревлянській землі.

Кн. Володимир Великий був онуком кн. Ольги.

ПОКРОВІТЕЛЬКА СТОЛІЧНОГО ГРАДУ ВОЛИНІ - ВОЛОДИМИРА

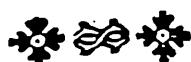
ІКОНА ВОЛОДИМИРСЬКОЇ БОЖОЇ МАТЕРІ

Святоуспінського катедрального собору поб. кн. Мстиславом у 1160 р. Імовірно, ікону подарував сп. Вассіян I, з нагоди його призначення на єпископство у 1494 р. Після знищення собору татарами, ікона була покрита срібною ризою. Деякі зміни були зроблені й пізніше. Ікону подаємо без ризи, як вона була первісно. Від 1887 р. була Отікункою Святоволодимирського Братства.

Н А
П О Ш А Н У
В Е Л И Ч Н О Г О Т И С Я Ч О Л І Т Т Я
ХРЕШЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ 988-1988
ВОЛИНІИ ТА УРОДЖЕНИІ СУМЕЖНИХ ОБЛАСТЕЙ
РОЗСЕЛЕНІ ПОЗА МЕЖАМИ УКРАЇНИ¹¹
ЦИМ ЗБІРНИКОМ
ДЯКУЮТЬ БОГОВІ ВІД СЕБЕ
Т А
УСІХ ПЕРЕБУВАЮЧИХ НА БАТЬКІВЩИНІ
БУТИ СПІВУЧАСНИКАМИ У 1988 РОЦІ ТИСЯЧОЛІТНЬОГО ЮВІЛЕЮ

ПОДЯКА ВІД АВТОРА Й РЕДАКТОРА

Достойній Пані Марії Кротюк із Денвер, Колорадо, ЗСА, за
покриття коштів перших примірників цього квілейного ви-
дання для упам'ятчення святкувань поза Батьківщиною.

Прикраси острозьких дружків XVI ст.

У ВЕЛИКЕ ТИСЯЧОЛІТТЯ

"Церква Київська - колиска Православ'я на Сході Європи, - сердечною радістю вітає найдавнішу з-поміж своїх дочок - Церкву Володимира - Волинську з 900-літнім ювілейним святом..." *).

Митр. Іоанникій.

Історія граду-міста Володимира тісно пов'язана з історією Побужжя, Червенських городів - давніх укріплень Волині. Археологічні дослідження виявили давнє передмістя Володимира - Зимне, що у VI-VII ст. було центром укріплень племені дулібів. Саме місто Володимир пов'язане з Київською державою та ¹¹ князем-володарем Володимиром Святославичем, головно у 981 р., коли князь ішов походом на чолі своєї армії для встановлення західної границі з Польщею, тодішньою Ляхією. На згадку цього у Галицько-Волинськім літописі під датою 14.IV.1230, записано, що "Ніякий же князь ¹²руський" не заходив був у землю Ляцьку так глибоко окрім Володимира Великого, що охристив землю «руську» **).

Друга велика дата пов'язана з княжою великородзинською та ¹³володарем - це призначення Стефана I, 992 р., першим єпископом Православної Церкви на Волині. Згідно легенди був також кн. Володимир і звелів будувати першу церкву.

Тоді на Русі були богами сили природи, люди ставили їм статуї та кланялися їм. В той час напевно були зв'язки з більшими й дальшими племенами. Це сприяло виробленню одностайного світосприймання. Після мандрівки народів, під час осілого життя приходила доба християнізації, спершу на Сході, а потім на Заході. В тих часах почалися вияви християнства на землях Червенських городів.

В Україні першими проповідниками Христової віри були греки, зокрема Солунські брати Кирило-Костянтин і Методій, що знали болгарську мову, яку частково розуміли усі слов'яни. Вони перші та їх місіонери, як також перші єпископи, висвячені Методієм, досягяли земель українського заходу і, як здогадуються, ріки Стиру. На Русь християнство приходило:

*) Вільний переклад із російського привіту Київського митр. Іоанникія у Володимирі (Волинь) 12 травня 1892 р. (1, ст. 70, Приложеніє).

**) Текст Галицько-Волинського літопису перекладу Леоніда Махновця, 1983.

- Східне християнство з Візантії, або грецьке.
- З Великоморавської держави Солунських братів, яке звено слов'янським християнством.
- З Риму через німецьких місіонарів до Польщі, а звідтіля на українське пограниччя до Червенських городів.

Деякі розділи цього збірника відтворюють добу княжих династій і родів IX-XV ст. Система суспільного ладу в тих часах була спільна багатьом народам. На чолі держави стояв князь і він був власником землі та народу на ній. З розділу "Церкви і монастири" читач довідається, що найбільший розквіт церковного будівництва припадає на вищезгаданні століття, бо вони були одночасно і школами та освіти.

Після Люблинської унії 1569 р. на Волинь було поширено впливи Польщі з віроісповідним фанатизмом. Поляків виховували в давнину німецькі місіонери, які наставляли їх проти сусідніх слов'янських народів та одночасно хотіли поляків затримати при собі й винародовити. Через таке минуле поляки досьогодні не мають приятелів серед слов'янських народів.

Волинь у 1882 р. перша з усіх волостей України відсвяткувала 900-ліття християнства. Про перебіг цього свята є окремий розділ. Цей ювілей було відсвятковано під чужою російською владою, чужою мовою були проповіді і привіти. У повне Тисячоліття на рідних землях будуть знову відсвятковувати обмежено під наглядом атеїстичної влади й знову чужою мовою.

Боже Проведіння частину нашого народу вислало у вільний світ, серед нього знаходяться одиниці, що продовжують зусилля своїх попередників ставлять писаним перед нами, щоб ми знали як було попередніми століттями, як є тепер та як повинно бути у майбутнім.

Збірника відкривав Ікона Володимирської Богоматері, перед якою 11 травня 1892 р., оподалік від урочища "Стара Кatedra", на березі річки Луга, митрополит Іоанникій відправляв молебен у пам'ять Солунських братів - перших проповідників християнства слов'ян. На освяченому народом місці "Стара Кatedra" є круглий ротондний фундамент, як згадується, там була катедра перших християн.

Можливо, хтось, колись занесе цей збірник до столичного груду - Володимира, ним пригадає тих, кого доля залишила на волі, які зберегли у своїх серцях історичні дати і все це, що передали їм віки, прадіди, діди і батьки.

Появляється цей збірник, як на добу технічних обладнань, дуже скромно, якщо небідно. Рукопис був складений у 1984 р., виправлений чергового року. Він став спершу увагою св.п.д-ра К.Церкевича. Друкувати потім його відхилило Т-во "Волинь" у Торонті, це саме зробило друге т-во у Вінніпезі. Потім збірник став увагою д-ра Юрія Чопівського, але ненадійна хвороба після року приготування до друку, усе притинила. Автор і редактор рішили видати своїми коштами як документ часу...

З м і с т

Творчі всеукраїнського квілєю	II
У велике тисячоліття	4
Задум опрашування п'ятого збірника	6
Християнське благовістя Східної Церкви	7
Апостол Андрій Первозваний на Україні	11
Андрій вибраний на проповідь	13
Похвала Рівноапостольному Володимиру Великому	14
Важливі племінні організації Надбужжя	17
З минулого столичного граду	24
Хронологія удільних володимирських князів 1054-1336	49
Слов'янське християнство на українськім заході	51
Ієрархія волинської метрополії від 992 р.	77
Втручання польських королів у православну церкву	92
Гетьман Сагайдачний вітас патріярха Феофана	96
Проникання москальзму в українську церкву	97
Церкви і монастири і м. Володимира і передмістя	106
Церкви і монастири с. Зимного к. Володимира	151
Знахідки на городищах - давня мовчазна історія	158
Пам'ятки поселень Володимирщини	166
Зимнівське городище VI-VII ст.	175
Володимир у Галицько-Волинськім літописі	187
Князі Острозькі з роду Володимира Великого	196
Святоволодимирське церковне братство	205
Церковні пам'ятки у музеї Володимирського братства	209
Польські біскупи на Волині	217
Греко-Католицькі єпископи у Володимири	221
Школи грамоти, "книжного вчення" і церковні школи	232
Ювілей хрещення і єпископії на Волині, 188 і 1892 рр.	238
Поклін Солунським Братам від Волинської землі	244
Сучасний обір Володимирщини	248
ДОВІДНА ЧАСТИНА:	
а) Скорочення бібліографічних джерел	258
б) Бібліографія предмету	259
в) Бібліографічні здобутки попередніх квілєв	261
г) З досліджень О. Інкаловського	262
RESUME: Millennium of the Orthodox Church in Ukraine and in Volodymyr, the capital of Volhynia, 988-1988	266
Відсилач до імен у тексті.....	273

ЗАДУМ ОПРАЦЮВАННЯ ЦОГО ЗБІРНИКА

У праці над регіоналістикою Волині - десятки років тому автор цього видання зацікавився, чому на Волині одне з міст названо Володимир? З літопису відомо, що кн. Володимир Святославович у 981 р. був зі своєю армією на Волині й діяв у Червенських городах уздовж р. Буга, звідки вигнав ляхів. Також існують перекази та гіпотези, чому, або в пам'ять чого було основано місто Володимир. Найправдоподібніше, що тут від віків перебували слов'яни, мовно і кровно пов'язані із столицею Києвом, і володар держави, називаючи місто своїм іменем, задокументував, що цей обшир належить до нього. Звідси і волиняни віддавна виявляли свою приналежність до Києва.

Впірі з тим церковна й богословська література раз-у-раз наводить докази, що раннє християнство на Волинь проникало також із Великоморавської держави, де Солунські брати Кирило і Методій бували в 863 р. і що з того часу Волинь почала контактуватися із світом Християнства.

Ці роздумування збіглися з тисячоліттям хрещення Київської Русі, що буде відзначатися 1988 р. Кожна віроісповідна спільнота буде по своєму, відзначати Христа в Україні, але головне, щоб про нашу пам'ять лишився тривалий записник. На рідних землях, мабуть відсвяткують "урядово" - відчитанням якогось акту червоної московської патріархії, а волі народу, як ювілей відзначити ніхто питатися не буде. За всіх "мовчазних" на рідних землях повинні промовити й записати кожне слово та утривали-ти його друком ті, що перебувають у вільнім світі.

З-поміж багатьох відомих нам праць і статей про "град Володимир" доступна нам була монографія Миколи Теодоровича "Городъ Владимиръ Волынской губерніи..." (Почаїв, 1893) та зібрані протягом багатьох років писання авторів за кордоном і мала частина несміливих описів і пам'яток на рідних землях.

Перша думка була дати лише загальний огляд усієї Волині, однаке потім залишено цей план і вирішено згадати лише про одне прадавнє місто - Володимир. Галичина має Ярослав, але цю тему не буде кому порушити...

Отже єдина Волинь з-посеред кількох десятків волостей удостоилася тисячу років тому мати в себе столичне місто Великого Володаря української держави, а в ньому першу катедру Православної Церкви на українськім заході, почавши 992 р.

Цього рукописа складено ще в 1984 р. й щойно з поспіхом у травні 1988 р. найдешевшим механічним засобом видається дуже обмеженим числом примірників.

Травень 1988.

ХРИСТИАНСЬКЕ БЛАГОВІСТЯ СХІДНОЇ ЦЕРКВИ

Хрещення українського народу Св. кн. Володимиром – подія в історії України й усього християнства непромінна, вічнотривала. Першу похвалу на честь Хрестителя України виголосив майже сучасник доби Володимира – Митрополит Іларіон (+ 1015).

Кн. Володимир, цей перший Просвітитель України, охрестив не тільки киян, але, згідно переказів, разом із єпископами й духовенством відвідував віддалені волости Київської Русі й велів народові приймати православну віру.

Великому Володимирові приписують молитву: "Боже великий, створивши небо і землю, зглянься над людьми цими, дай їм, Господи, побачити Тебе, правдивого Бога...". Одночасно відкрилося Володимирові обновлення духа "къ княжимъ словесемъ" і "поймати у нарочитое чади и даяти на учение книжное", щоб нести освіту в народ. Він – подвижник духовної культури нашого народу.

З прийняттям християнства почалося привітне життя в Україні-Русі. Але світлу добу попереджали віки, в яких християнство з великими труднощами утверджувалося на землі.

Вчення Христа – Новий Завіт, був оприлюднений тогочасною грецькою мовою на Сході. Там була складена грецькою мовою перша Служба Божа й тісю мовою ще в III ст. правилися богослужіння в Римі.. До Східних Церков були писані послання ап. Павла: до коринтян, Галатів, ефесян, колосян, солунян та інших.

Перші сім Вселенських Соборів скликали Церкви Сходу.

Перший Собор відбувся у Нікеї, 325 р.; в ньому взяло

318 єпископів, між ними коло 8 Західних Церков.

Тоді було рішено: нехай задержаться дівні звичаї, прийняті в Єгипті, в Лівії і Пентаполі й що Александрійський єпископ має владу над ними.

На другому Соборі у Царгороді (381 р.) зі Сходу було 150 єпископів. Тоді було ухвалено: нехай царгородський єпископ має ступінь гідності римського єпископа, бо Царгород тепер є Новим Римом.

На третьому Соборі в Єфесі (431 р.) було 198 єпископів, в тому два з Риму та один священик. На тім соборі підтверджено Символ Віри першого Собору.

Четвертий Собор відбувся у Халдиконі; участь взяло понад 520 єпископів. Від Риму були два єпископи і один священик, та два єпископи з Африки. Отці Собору признали гідність Давньому Римові та Новому Римові - Царгородові (Костянтинополеві).

У п'ятому Соборові в Царгороді 553 р. взяло участь 164 єпископи.

Шостий двособор, що відбувся в Царгороді, ухвалив Канон 12, за яким в Римській Церкві введено заборону висвячувати у диякони чи священики жонатих осіб. Тоді також рішено, щоб співжиття з жінками не розривати. Каноном 36-им підтверджено старшинство царгородського патріярха, а по ньому йшли: александрийський, антіохійський та єрусалимський.

Сьомий Собор, 787 р., з участью 350 єпископів

та двох папських представників, розглядав срисі. Це був останній собор Вселенської Церкви. Наслідком церковних порушень, вже тоді почав назрівати на Православний Схід і Католицький Захід.

Це були перші християнські парламенти, вони клали основи церковної організації та скріплювали свято-гельські правила. Усі ці події відбувалися на Сході. Тому слухне твердження, що Східна Церква була "Матір'ю", а Західна - "Дочкою".

Перелік подій наближав нас до кінця першого тисячоліття, коли в 988 р. князь Володимир Великий звелів охрестити український народ. Між останніми Вселенськими Соборами і хрещеннем України прокинув 201 рік. у той час місіонери Східної Церкви поширювали християнство на Балканах та у Східній Європі - на Русі-Україні.

Але в 1054 р., колись одна, Велика Церква Христова розділилася на Східну і Західну, і аж нині Схід і Захід почали зближатися. Проте ухвали перших Соборів тривають, як Божий голос, і сила християн відродиться тоді, коли всі шануватимуть ці перші ухвали Отців Церкви.

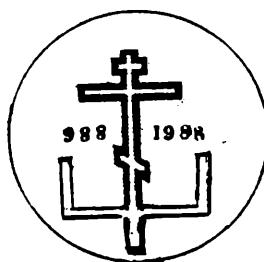
У нашому народі ця неподолена сила також відроджується, але лише у вільному світі, бо на Батьківщині Церкву і релігію переслідують.

Великого Просвітителя нашої землі - князя Володимира

вшановуємо книгою про місто, що носить ім'я свого засновника й що довгими роками було колискою Православ'я на Волині. Віримо, що це місто переживе неволю і в ньому відновиться єпископська катедра на славу й спасіння побожного населення Волині.

Усім, хто працював, змагався і життя своє поклав за віру Православну і за волю своєї вужчої Батьківщини, та усім подвижникам, що нині у віданості вірі своїх предків перебувають на Волині й поза нею, присвячуємо цю скромну працю про наше княжє столичне місто.

Арсен Степанюк.

АПОСТОЛ АНДРІЙ ПЕРВОЗВАННИЙ НА УКРАЇНІ

(Народній переказ про проповідь св. апостола
Андрія Первозванного).

Історія християнства на українських землях відкривається побожним народнім переказом про проповідь Христової віри на території України св. апостола Андрія Первозванного.

Св. апостол Андрій, син Іоані з міста Вифсаїди в Палестині, спочатку був учеником пророка Божого і Хрестителя Іоана. Але, коли одного разу проходив Ісус Христос, а Іоан, вказавши на нього, промовив: "Це Агнець Божий, що бере гріх світу", Андрій почувши це, залишив Хрестителя і перший пішов слідом за Христом. Тому й названо апостола Андрія Первозванним в історії Христової Церкви. Св. апостол Андрій, після Зшестя на апостолів Духа Святого, проповідував Христа більше як 35 років. Проповідував він посеред поганських народів на Сході, — по багатьох містах Малої Азії, в Грузії, Абхазії, в Еладі (Греції), Македонії, Скифії і взагалі по берегах Чорного моря та в низині Дуная. Скінчив свій многотрудний апостольський подвиг св. Андрій Первозваний біля 70 року по Христі, в м. Патрах (Ахайя), будучи замучений на хресті, до якого був не прибитий цвяхами, а прив'язаний, щоб довше мучився. Пам'ять його святкується Православною Церквою 30 листопада (за нов. ст. 13 грудня).

Народній наш переказ, записаний в Київському Початковому Літописі (в т.зв. Лаврентієву списку), оповідає, як св. апостол Андрій, проповідуючи Христову віру на побережжі Чорного моря, прийшов до Корсуня (Крим) та тут довідався, що неподалеку знаходиться Дніпрове гирло. Дніпром вже йшов тоді великий водяний шлях до моря Варяжського (Балтицького), звідкіля до варягів, а від них вниз, на південь Європи до Риму. Бажаючи побувати в Римі, св. Апостол від Дніпрового гирла подорожував на човнах з учнями Дніпром угору. В дорозі довелось ім заночувати на березі під горою. Гори ці були ті самі, на яких потім повстал Крим. Вставши рано, Апостол показав ученикам на гори й сказав: "Чи бачите оці гори? Дивіться, бо на цих горах засяє благодать Божа, побудоване буде тут велике місто, і Бог воздвигне на них багато церков". Після того св. апостол Андрій зійшов на ті гори, благословив їх, помолився та поставив на одній з них хреста.

Апостол України Андрій Первозваний

St. Apostle Andrew

АНДРІЙ ПЕРВОЗВАННИЙ СЕРЕД ВИБРАНИХ АПОСТОЛІВ

ЄВАНГЕЛІЯ ВІД СВ. ІВАНА 1

Перші учні Ісуса

35 Наступного дня стояв знову Іван та двоє з учнів його.

36 І, поглянувши на Ісуса, що проходив, Він сказав: „Ото Агнець Божий!”

37 І почули два учні, як він говорив, та Й пішли за Ісусом.

38 А Ісус обернувся Й побачив, що вони йшли за Ним, та Й каже до них: „Чого ви шукаєте?” А вони відказали Йому: „Равві — перекладене це визначає: „Учителю”, — де Ти живеш?”

39 Він говорить до них: „Ходіть і побачте!” Ті пішли та Й побачили, дέ Він жив, і в Нього той день перебував. Було ж коло години десятої. *)

40 А один із тих двох, що чули від Івана та йшли вслід за Ним, був Андрій, брат Симона Петра.

41 Він знайшов перше Симона, брата свого, та Й говорить до нього: „Знайшли ми Месію, що визначає: Христос”.

42 І привів він Його до Ісуса. На нього ж споглянувши, промовив Ісус: „Ти — Симон, син Йоаннин; будеш званий ти Кіфа, що визначає: скеля”: **)

*) Цебто, коло години четвертої дня.

**) Арамейське *kefa* — камінь, скеля. Грецьке *petros* — так сало скеля, заїхав Петро. Пор. 1 Кор. 1. 12.

43 Наступного дня захотів Він піти в Галілею. І знайшов Він Пилипа та Й каже Йому: „Іди за Мною!”

44 А Пилип із Віфсаїди похідив, із міста Андрія Й Петра.

45 Пилип Нафанаїла знаходить та Й каже Йому: „Ми знайшли Того, що про Нього писав був Мойсеї у Законі І Пророки, — Ісуса, сина Йосипового, із Назарету”.

46 І сказав Йому Нафанаїл: „Та хіба ж може бути з Назарету що добре?” Пилип Йому каже: „Прийді та побач”.

47 Ісус, углядівши Нафанаїла, що до Нього йде, говорить про нього: „Ото справді ізраїльтянин, що немає в нім підступу!”

48 Говорить Йому Нафанаїл: „Звідки знаєш мене?” Ісус відповів і до нього сказав: „Я бачив тебе ще давніш, ніж Пилип тебе кликав, як під фітовим деревом був ти”.

49 Відповів Йому Нафанаїл: „Учителю, Ти — Син Божий, Ти — Цар Ізраїлів!”

50 Ісус відповів і до нього сказав: „Через те віриш ти, що сказав Я тобі, що під фітовим деревом бачив тебе? Більші від цього побачиш!”

Перекл. Митр. Іларіона.

ПОХВАЛА РІВНОАПОСТОЛЬНОМУ ВОЛОДИМИРУ ВЕЛИКОМУ

(Проповідь митр. Іларіона, Київ, ХI ст.)

«Івалить похвальними голосами римська храйка - Петра і Павла, через яких узвірували в Ісуса Христа, Сина Божого, Азія, Ефес і Пати - Івана Богослова, Індія - Тому, Єгипет - Марка. Всі храйки, городи і народи починають і славити кожного із своїх учителів, но начальник їх православної віри. Похвалюю і я ін, в усій сили мої, малюкі похвалами того, но величі і дивне творине, іменем якого вчитель і застальника, великого воїводи моєї землі, Володимира, имена давнього Ігоря, сина славного Святослава, які у свій час воювали, які мудрості і хоробрість прославлялися в багатьох країнах та яких ім'я своєгоді агадуть і славити. Володимир бо вони не в геніевій країні, але в руській, то «ім'я міна і славна на всіх країнах землі...»

«Як не і мене похвалити Тебе, но не тільки іменем, но Христос є Сином Божим, але Й установив на віру по всій землі цій, церкви Христові поставлених та узіяні Іого Христу, служителів, подібні величі Костянтина, рівнохристильникові, рівнопочтательі служителів Іого? Він є святине Отців Нікейського Собору ужанав людям закон, а Ти з іменем отців, іменем єпископів, часто зустрічачись, в величі покоров раличись, як установити закон у людях, но сце пізнані Правду. Він серед греків і римлян підкорив народів Богом, а так само і Ти, близький, до мене як і в них, так і в нас Христа Царя звено. Він є своєї матір і, Оленко, утверджу віру, працючи хрест європейську та показавши Іого всьому світові, а Ти покійно, як вони, приніс хрест в нового Ерусаліму Костянтинограда, і постановив у своїй землі, утворивши Його. Тим то Тебе, як і Його, Господом учителем спільноконі сяли і чести Його, заліз Твоєї віри, яку Ти мав у житті своєм.

«Добрий святий Твоєї віри, о близький, є церква Святої Богородиці Марії, яку Ти збудував на правовірній основі і в якій Твоє мудре тіло лежить, поклонити сурми архангелової! Дуже добрий стілок в Твій син, Ірл, якого Бог створив намісником Твоєї землі, який не порумує Твоєго уставу, тільки утверждає, який не знене основ Твоєgo благогіра, тільки колас, який не підічить, тільки торочить, який зокінчує недолікчезе Тобов, як Давидов Соломон, який збудував величій святій хім Божий Його Премудрості. Оне бо стоїть велич Твоего города, но Його він одесою усіх красотов: золотом, і сріблом, і камінням дорогим, і посулами мідірниками, так, що ця церква ліхва і славна в усіх сусідів країнах, не також другої не хайти у всій землі Північі, від Сходу аж до Заходу. І славний город Твій Київ, обів'язане вінком, та передав Твоїх ліхв від Твій городів святій, всеславний, скорій помагати християнам, святій Богородиці, но ЙН на Великих Воротах збудував першу в ім'я первого Господського празника, блаженного Благовіщення, юбі городові цьому було вітані, покійне во того, які архангел дає був Дівчині. Де Нех сказа до: "Радуйся образовані, Господа в Тобов!" а во города: Вітай благогірній городі, Господа в Тобов!

«Встань, о чесна голова, в Твоєї домовині, встань, проханись, бо не имер Ти, тільки сини до спільногого всім пробудження. Встань, не имер Ти, бо змерти не можеш Ти, но увірти в Христа, життя всього світу. Прокинись, вінкти очі, юб Ти подачиш, но якої чести покликав Тебе Господь там, а й на землі ліхвії пам'ять по Тебі сине Твоє. Встань, поглянь на ліхві своє, на Ірл, поглянь на укробу свою, поглянь на свого якого, поглянь на того, но Його Господа зробил із бедер Твоїх, поглянь на того, но прикраси престіл землі Твоєї, і вразлій, і звеселися! До того и поглянь і на благогірну іконостасу Твою, Ірну, поглянь на ікони Твоїх і правників, як вони живуть, як Господа хоронять їх, як держать віру за Твоїм заповітом, як часто ходять до святих церков, як славлять Христа, як поклоняються імені Його! Поглянь на город, юб ся величі, поглянь на кітучі церкви, поглянь на християнство, юб зростає, поглянь на город, юб блестить осінній іконами святих, юб тимою пахтять, і хвалю та божественними співами хулю! І те все побачиш, вразлій, і звеселися, і похвали Бога благого, Твоїх всього цього...»

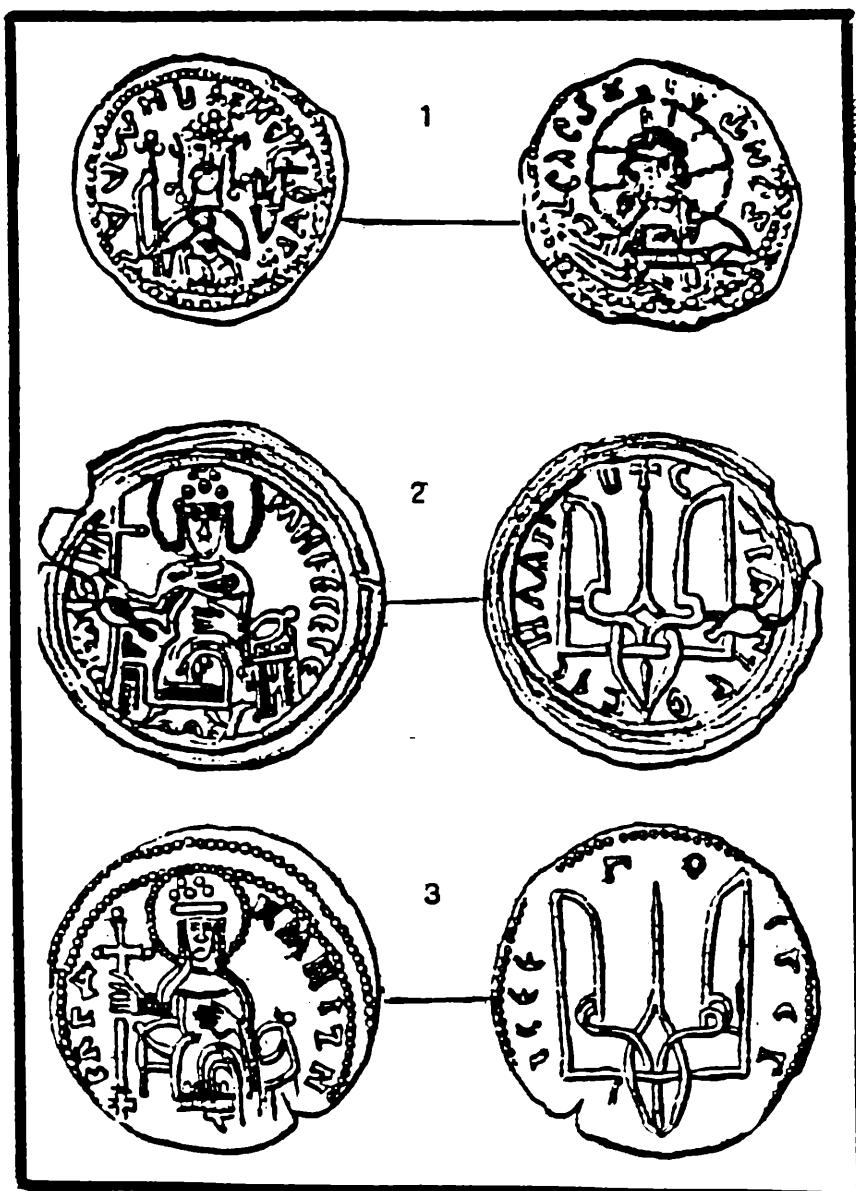
«Кличено до Тебе, правленого Бога, очі наші звертаємо до Тебе: прости нам, бо Ти благий чоловікобоєв, помилуй нас, присвятивши гріхівників до покаяння, а на странихи Твоїх суді не нозав нас стояти на правді, але вчини нас участниками благословення правдивих! І можи стоятище світ, не на велич на нас напастя, спокусти, не віддавай нас у руки чужиників, нехай Твій город не казнить городом бранцем, а Твоє стало привізницим в землі не своїй, юб сусідні країни не глумляться: "Це їх Бог?" Не допускай на нас скорботу, ні голому, ні наглої смерті, ні вогни, ні потону, юб не відкинулись від віри петерсько віті! Мало покарай, а багато помилуй, мало рапи, а мало властиво вилікуй, мало нурі, а стара розвесілья, бо тимою нам зносити зовні Твій гнів, як стеблини вогень. Але перестань гніватись, умислосердися! Ти бо увесь вилосердій і спасіння! Не позбавай Твоєї милості ліхві Твоїх, ворогів прошени, шир утверди, сусідні країни усмирі, головних настіти, воїнів наших учини странихи сусіднім країнам, бомб умудри, городи розсані, Пережов Твоє зрости, достатки Твої збережи, мудрі, якож і молоді ратуй! Тих, юб в неволі, в полоні, на засланні, в лісозі, в плавні, в темнініх, в гололі, спряї, і в наготі - всіх помилуй, всіх звесели, всіх порадуй, творчи їх радість, і тілеску, і душевну.»

Відому в літературі проповідь «О законі І благогірні» до якої також включена «Похвала Володимиру» - виголоска першої митрополит-української Іларіона в церкві Святої Богородиці, в Києві, між роками 1037-1050, з нагоди котроїсь річниці улюблених їм. Володимира великого.

Цей переклад Михайла Тершаковича ("Шах", 6.6.1951) переписуємо в незнаній зміні.

ДАР РІВНОАПОСТОЛЬНОГО КНЯЗЯ ВОЛОДИМИРА ВЕЛИКОГО
українському народові

ХРЕСТ

ДЕРЖАВНИЙ ГЕРБ

ВЛАДА

Монети Святого Князя Володимира

1. ЗОЛОТИК - зліва, круговий напис: "Володимиръ на столѣ", справа, круговий напис: "Ісус Христос".
2. СРІБНИК - зліва, круговий напис: "Святого Василія", (хресне ім'я Володимира, справа "Тризуб".
3. СРІБНИК - зліва і справа як у ч. 2.
(Монети значно побільшенні).

ВАЖНІШІ ПЛЕМІННІ ОРГАНІЗАЦІЇ НАДБУЖЖЯ["]

Вже в льодовій добі на території Волині існувала людина. Про це свідчать палеолітичні стоянки в Городку на Рівенщині та в околицях Крем'янця. На надмежах Волинського Полісся також зустрічаються сліди стоянок. О. Щинкаловський тої думки, що Володимиршину можна віднести до епіпалеоліту. Він ділить Надбужанську культуру на чотири періоди, а саме: перший і другий – обробка крем'яних пород з усіх боків знаряддя з шліфованім вістрям, напр., сокирки. Третій період – крем'яні серпи, кінцівки до стріл і списів. З цього періоду знаходять поховання у скриньках-домовинах, а також глиняне начиння. У четвертім періоді – камінні топірці з діркою на держально і кераміка з шнурковим орнаментом (2, ст. 187).

Карта «Червенських Городів»

В другій половині 2-го та в першій половині 3-го тисячоліття до Христа значна частина Східньої і Середньої Європи була заселена племенами культури шнурової кераміки, які говорили різними діялеками. В обшир розселення культур цього періоду входила також і

Волинь, Поділля і Прикарпаття. Згодом жителі племен культури шнурової кераміки, згідно археологічних досліджень, проникали в райони Верхнього Подністров'я. Про це свідчать знайдені численні стоянки пастухів та поховання того часу. Основним заняттям жителів трьох вищезгаданих районів було скотарство, особливо на Волині. Йому сприяли природні умови. Тут же, а головно в околицях Крем'янця, де були наявні копалини кременя, поширилась продукція крем'яних виробів. Вони були предметом торгівлі й виміни з сусідніми племенами. Можливо, що місто Крем'янечко від цих копалин має свою назву.

Людина не може жити ізольовано, вона мусить мати природні дари, поповнювати свої сили, продовжувати свій рід. Це здійснюється в початковій організаційній клітині – родині. Родини складають поселення, а поселення колись лучилися у племена, які займали означений простір. Така давня племінна організація розвивалася і на обширі Червенських городів, які ми показуємо на карті.

На просторі від Поділля до ріки Прип'яті, включно з західнім басейном Бугу, простягається врожайна площа лісів. Щю полосу між гористими Карпатами і багнистим Поліссям наші предки вибрали на поселення. Там розвивалася племінна організація, що потім перетворилася у державну.

Природні дари як риболовля, полювання на дичину, врожайні землі, підсолнія, – притягали увагу сусідніх хліборобів та кочових племен з-над Дунаю чи з північного сходу. В добі раннього заліза приходять народи із заходу, вони займають простір коло Дністра. Після цього прийшла римська доба та праанти з північного заходу, де нині територія Волині й Поділля, ступнєво посувалися в напрямку Чорного моря. Мандрували й готи по долинах Вісли та Буга через сучасну територію Полісся і Волині в напрямку південного сходу.

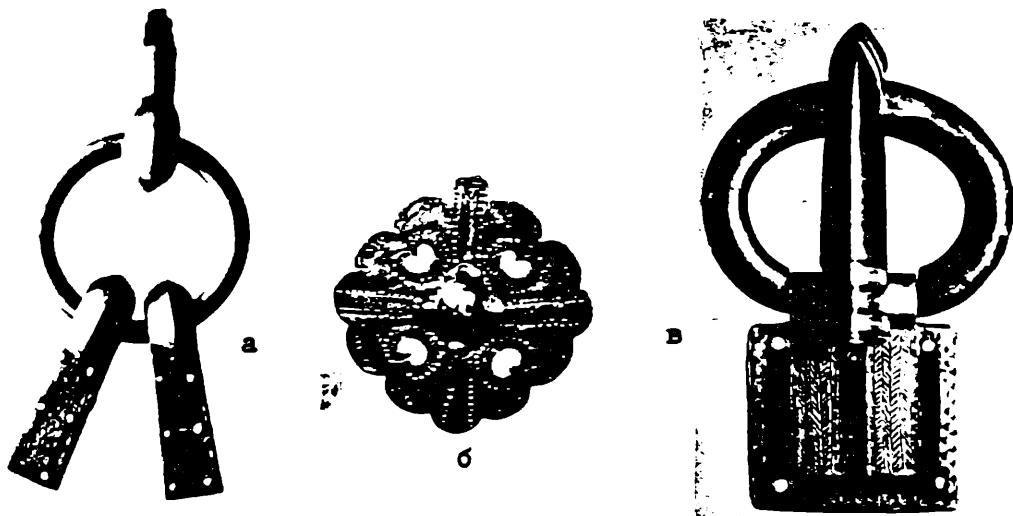
На території Волині залишилися навіть римські сліди: археологічні знахідки – монети, коштовності і ін. Це не означає спільноти з цією культурою, тільки свідчить про обмін, що відбувався на обширі багатьох народів. Український мед і віск, що були предметами обміну, не залишили, зрозуміло, слідів.

У той період слов'янські племена почали будувати оборонні городища. Вони посувалися з півдня на простір сучасної Волині і багнистого Полісся. Причина – природні склони, Надбужанська Волинь багата на притоки, затоки, острівці, кручи, тож почала вона густо заселяватись. Інстинкт самозбереження спонукує до об'єднання. В Надбужанській Волині постає організований оборонний союз, мабуть, під проводом племені дулібів.

Київський літописець записав: "Дуліби живяху по Бугу, гді нині волиняне⁴. Він же зазначує, що це було за часу володіння кесаря Іраклія (575–641), на дулібів напали обри (авари), сильно мучили їх, а жінок запрягали до колясок. Але дуліби не могли стерпіти такого сорому, виступили організовано й вибили всіх обрів. Тому на Волині до нашого часу перетривав поговір – "погибша як обри". О. Цинкаловський подає, що від того часу дуліби почали підупадати.

Дехто тої думки, що цей ранній союз можна уважати початком нашої історії. Випрацювання історіографічної довідки на основі чужих джерел може перенести дату початку нашого регіону на декілька століть назад.

З часу мандрівки різних племен по території Волині є знахідки різних предметів, з яких ми виділяємо типові на той час.

Мідяні знахідки кінської упряжі пізнього римського періоду 4-5І ст. в с. Ківач, к. Ковalia: а) Мабуть вудила. б) Прикраса упряжі. в) Упряжка з прикрасами. Збірка Луцького музею, 1969. (Ця знахідка доказує, що були торговельні зносини із Заходом та що наші предки послуговувалися кіньми і добали за мистецьку упряжку для них).

Тодішні племена настільки вже були свідомі потреби спільної оборони, що досвід дулібів перейняли волиняни, які тоді були під назвою "валинана". Арабський письменник початку IX ст. у своїй праці, що в перекладі мала назву "Перемивальні золота", в якій записував звістки від інших мандрівників, занотував: "З тих племен "на Волині" одно мало перед тим в давнину владу, його князь називався Манджак, а саме плем'я називалося "валінана". Тому племені в давнину підпорядковувалися всі інші племена..."

20

О. Цинкаловський (псевдо Антін Бужанський) у статті п.з. "Походження державності у південно-східніх слов'ян" (Літопис Волині, ч. 7, 1964, ст. 19-41), покликається на польського хроніка Яна Дlugosha (1415-1480), який вказує на місце руїн тепер неіснуючого города Волинь. Ця місцевість існувала при вливі річки Гучви до Буга. Перед війною 1939 р. археологи ствердили, що дійсно на площі с. Городок (Грубешівського пов.) знаходяться сліди руїн на городищі, вказанім вище гаданим хронікером.

Інший письменник, т. зв. Баварський географ IX ст., подає число городів у бужан 231, волинян 70. Під городами слід розуміти оборонні захисти, а не міста-городи спокійного життя. Мандрівні народи кочували з місця на місце, шукаючи кращих природних умовин. Наші предки осідали на урожайних землях, що мали природний захист. На терені колишніх бужан археологи нарахували 200 городів, як стверджував і Баварський географ (вказана стаття, ст. 37).

До союзу Валінана, крім бужан, належало сильне плем'я "лужан", яке записав грек Константин Багрянородний (905-959) у своїй праці "Про управління імперією" (лужан він називає невірно "лензінами"). Він пише, що обшир степовиків печенігів межує з племенами Руси: ультини, деревляни і лензіни. Печеніги на південному сході доходили до верхньої течії р. Стиру (К. Яждевський, Атлас слов'ян, мапа ч.19), околиць Берестечка і граничили з лужанами над рікою Лугом. Ці лужани мали багато городищ і вільних, або відкритих поселень. Це знову вказує, що центр лужан був десь на забагнено-му просторі над р. Лугом, можливо, де сучасний Володимир, або Зимне.

Незваний автор згадує і туричан, що жили вздовж р. Турії. Можливо, це по них залишилися назви сіл Торичани, Торчин тощо. Справді, в урочищі "Грядівщина" в околиці с. Торичани є сусіднє с. Дуліби. О. Цинкаловський там обслідував поховання в курганах, які виявилися тогочасними.

Цей оборонний союз під проводом волинян-Волині (давнє місто-городище цієї назви, де тепер с. Городок, що від нього пішла назва території Волинь, в розумінні "вел"инь, "вели"кий) замінив Червень, Дулібщину, Бужанців, Лужичан тощо. До Червенських городів належав Белз і Перемишль, що потім входили до Волинського Союзу.

О. Цинкаловський у вищезгаданій статті робить спробу визначити межі території союзу-держави Валіана, що перейняла оборонну роль дулібського союзу з такими визначеннями:

Від Горині, імовірно, межа простягалася на південь до Дністра.

Від Дністра на південний захід, верхами гір, до водоймища верхньої течії р. Сян.

Від Сяну просто до впливу ріки Танви, рікою Вепр до с. Войня.

Від Войні межа легко поверталася на схід до джерел р. Прип'яті, йдучи пущами до р. Горині.

Записки Масуді подають, що держава Валіана, наслідком незгоди племен розпалася, після цього кожне плем'я вибирало собі начальника. Припускають, що в Х ст. територія зверхності Червена сягала, мабуть, лише до р. Стиру. На початку згаданого століття обшир Червенських городів підплав під владу Великоморавської держави.

Захоплення Післяння, Побужжя – Червенських городів у політичному розумінні не було завоювання, а скоріше "місійний протекторат" з метою християнізації. Десять коло 863 р. Солунські брати свв. Кирило й Методій приготовлялися проповідувати християнство серед слов'янських народів зрозумілою для всіх болгарською мовою. Від того часу на пограниччю українського заходу почали відбуватися події зовсім некорисні для Імперської Русі.

Князь Володимир Святославович в 981 р. пішов походом збройною силою на українські західні землі й визначив кордони від Ляхії й Чехії. Відтоді Волинь стала вірна Києву.

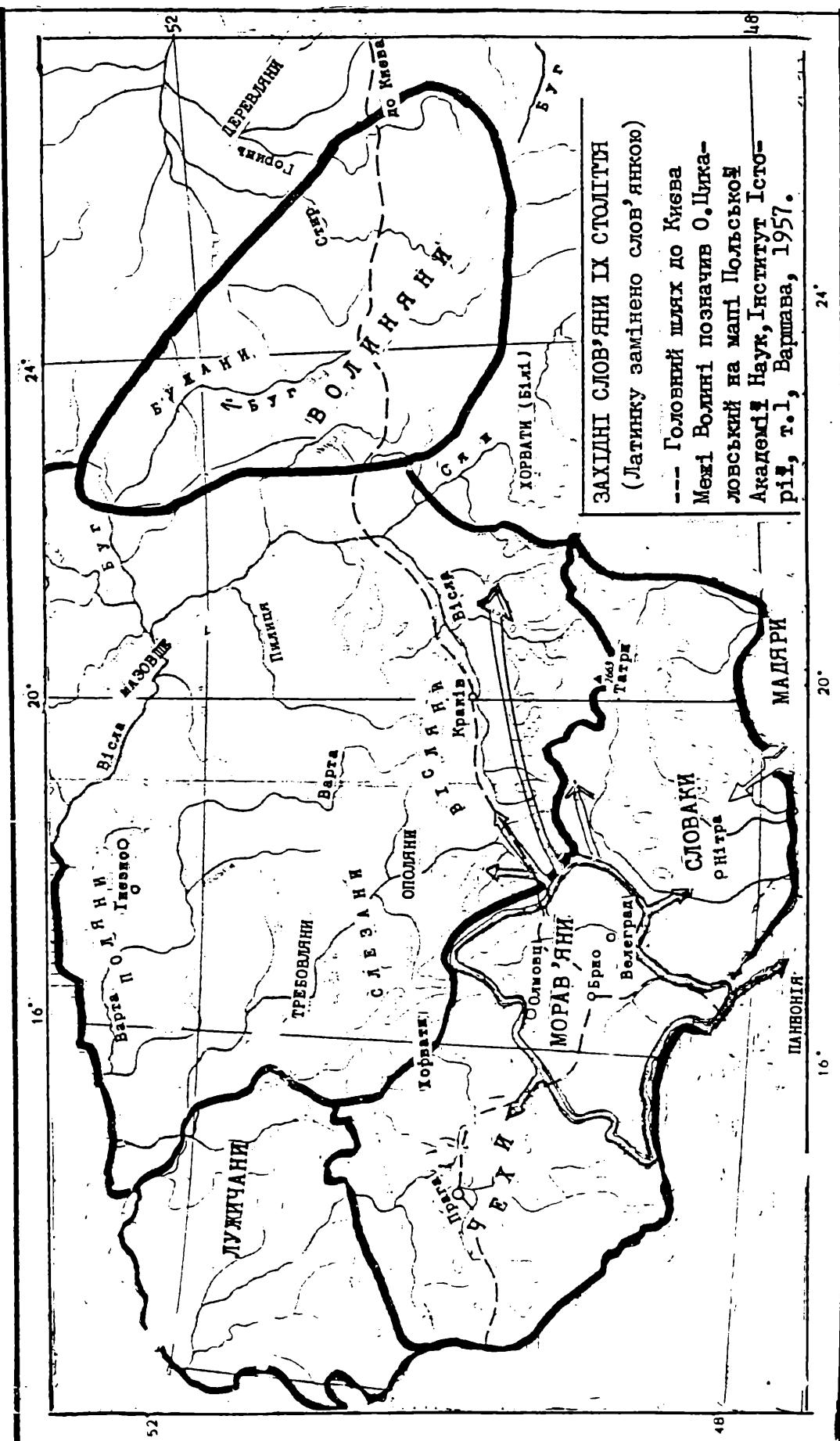
Міркування і досліди про минуле нашої батьківщини не припиняються. В. В. Ауліх у статті "Населення південно-західного пограниччя Київської Русі" (з історії Галицької землі V-X ст.) I: Київська Русь: культура традиції, збірник наукових праць (Київ, "Наукова думка", 1982, ст.4-12) покликується на візантійського письменника Йордана, який подає, що племена на згаданім обширі – анти і склавіни споріднені. Перші заселявали межиріччя Дністра і Дніпра, а другі від Дунаю на півдні до Дністра і Висли на півночі. Згаданий автор покликується на писання інших дослідників, між ними на Б. О. Тимошку і наводить ідіом "дулібъ сущая словѣны", на яких були напали авари і припускає, що ті етноніми тотожні. Він покликається на думки В. О. Ключевського, який писав, що на північно-східніх схилах Карпат у VI ст. існував воєнний союз під проводом дулібів; інші історики думають, що такий союз міг існувати у межиріччю Дністра, західного Буга, Прип'яті й Горині. Припускають, що у Ключевського географічна неточність.

Польський історик Г. Ловм'янський уважає, що дуліби були чинником побільшення території воєнного союзу на сусідній Сян і верхів'я Дністра і вони були головним фактором, що довів до етнічної уніфікації населення території Волині. У цім Ауліх добачує певне хронологічне непогодження у періодах розвитку племен, а саме:

- а) Ловм'янський: склавіни – хорвати і тіверці – дуліби.
- б) Тимошук: склавіни – дуліби – хорвати і тіверці.

Однак ми уважаємо, що Ловм'янський робить зусилля поставити дулібів як пізніший "формант", щоб на спільнім пограниччю з Україною мати молодші "народці" від куяв'яків та інших на батьківській території. Отже, це історично-політичний погляд.

Ауліх прихиляється до схеми Тимошука, яка згоджується з хронологією літописних заподань. "Повість временних літ" подає, що "Дулібський військовий союз" був розбитий аварами в першій половині VII ст., а тіверці і хорвати з'явилися щойно в X ст. Дулібська експансія на південь була значною на "зорянку" нашої історії, а Північне Прикарпаття у X-XI ст. тяготіло до Волині. А навіть Галицька земля була частиною Володимирського уділу. Наприклад, Во-

лодимирська єпископія з 992 р. у свої межі включала також галицькі землі. Жителі пограниччя Сяну і Прикарпаття були в лавах кн. Олега як толковики у поході на Візантію 907 р., то знову сюди приходив з військом Володимир Великий у 882 р. втихомирювати білих хорватів.^{x)}

Загосподарювання дулібами головно території Волині Ауліх датує V-VII ст. по Хр. Цю дату підтверджує Зимніське городище. Ця періодизація характерна розвитком матеріальної культури, яка була значно вищою ніж до 1965 р. дослідники припускали. Племінна організація виявила себе у згаданім "військовім союзі". Згадана стаття свідчила, що у VIII-IX ст. основою економіки ставало хліборобство. В цьому періоді виникла "федерація княжінь", жабуть, з воєвоначальників, що мали "апарат послуху", отже могли управляти населенням. На цих помостах виникала і перша державність.

Вже тепер дослідники міркують, чи не можна замінити терміну "плем'я", "племена" тощо іншими, напр. "народці", "малі народності", тощо. Логічно можна думати, що між нацією, державою і плем'ям можна поставити середній "формант".

З МИNUЛОГО СТОЛИЧНОГО ГРАДУ

Въ лѣто 6489 (981) иде Володимер
къ Ляжомъ и зая грады ихъ Пере-
мышелъ, Червенъ и ины грады,
иже суть и до сего дне подъ Русью.

ПСРЛ, т.1,ст.35

Літописні назви перших відомих племен нашої волости ведуть нас до ріки Бугу, де недалеко був Червень, осідки племен дулібів (Зимно к. Володимира), бужан і волинян. На малій території аж три назви племен. Дуліби вели боротьбу з аварами (обрами) за часів "Іраклія царя". Літописний текст каже: "Дулъби живяжу по Бугу,

♦) ПСРЛ, т.2, ст. 21, 109.

гдѣ ныне велыняне", а далі мовиться, що перед ними були бужани: 25

"Бужане, зане сѣдома по Бугу, послѣ же велыняне". Складається враження, що три різні племена жили на дуже малім обширі в притоках Бугу. Але більшість дослідників схиляється до думки, що перша назива "дуліби" відноситься до раннього часу писаної історії, чи коротких звісток про цю закутину нашої землі, періоду "Іраклія царя" VII ст., а бужани – можливо назва від міста Бузьк, а також і р. Бугу – Побужани, а "велыняне" від міста Волинь, що вже були на ті часи організованим об'єднанням із внутрішньою організаційно-оборонною системою.

Джерела покликаються на арабського письменника аль-Масуді, який послуговувався ранніми матеріалами, подорожував по слов'янських землях і частинно знав слов'янські племена; він пише, що "велінана" є "одне з корінних племен слов'янських", а їх царя називають Маджак, та що "циому племені в давнину корилися всі інші слов'янські племена." (А.Я. Гаракави. Сказанія мусульманськихъ писателъ о словѧнахъ и русскихъ СПб., 1870, ст. 137-138).

На повідомлення аль-Масуді звернув увагу історик Ключевський і, завіривши його зі звісткою про це в "Повѣсти временныхъ лѣтъ", зробив висновок, що в VI-VII ст. існувало зорганізоване об'єднання слов'янських племен, на чолі його стояли дуліби, а не волиняни. Він виходить із міркування, що плем'я волинян утворилося пізніше. Сам Масуді виразно називає "дулаби" (дуліби), "баманджін" (бужани) і "валінана" (волиняни). Його запис був найближчим до подій того часу і тому найбільше вірний. З вищесказаного виходить, що дуліби і волиняни жили в один час. Можливо, назви їх перепліталися. Треба ще додати, що співжильці на протязі певного часу об'єднувались як одномовна група, можливо з певними відмінами діялекту, чи вимови. Запис Масуді походить з періоду, коли дуліби переживали останні декади свого існування.

З допомогою у дослідах тепер приходить археологія. В статті цього збірника про городище Зимне коло Володимира, дослідник розкопок В. В. Ауліх робить висновок, що назване городище було адміністративним центром дулібів з високо на той час розвиненим господарством. Дотепер ще не пощастило знайти городища з таким са-

мим культурним рівнем жителів. Власне це городище тепер зовсім 26 змінило думку дослідників щодо "примітивної культури" наших племен.

Масуді також твердить, що дуліби, бужани й волиняни існували одночасно та, дуже можливо, творили племінний союз для самооборони, що опісля розвинувся в ширшу оборонну організацію Червенських городів (6, ст. 358-359).

На карті "Червенських городів" бачимо давнє місто Червень, але в писаннях не знаходимо племені "червенів". Отже на терені Зимнє-Володимир та околиці господарили дуліби, в Червені - бужани, а дальше від них - волиняни. Тому в одних околицях називали себе так, а в других інакше. Автор цієї статті уважає, що раніші, племена в місці свого осідку мали оборонну систему конструкції того часу. Пізніші міста захистні споруди будували набагато міцніше, отже назви попередніх осередків поселень зникали. Так, наприклад, новіша назва міста Волинь поширилася на всю землю.

Ким і коли був оснований Володимир - невідомо. Але беручи до уваги природні оборонні прикмети р. Луга, його приток, довколішніх непрояхідних болот, треба Володимир віднести до неолітичної доби. Про це багато розказують археологічні розкопки самого міста та околиці.

Мадярський літописець короля Бели т. зв. Нотарій, що записував події коло XIII ст., подає, що місто сьогоднішньої назви Володимир існувало в 884 р. під назвою Лодомира. На думку цього літописця, мадярський воєвода Альма, кревний провідника гунів Аттили, 884 р. вирушив із Скитії на південь сучасної України, оточив Київ і захопив його та зайняв усі прилеглі землі. Руські воєводи погодилися платити Альмі визначену данину - річно 10,000 марок, одежду, боєвий виряд з умовою, щоб він пішов через Галичину на ліс Говес у Паннію, де колись мав царstувати його предок Аттила. На цю пропозицію Альма погодився. "Жители Киевские повели Угровъ къ городу Лодомиру, или Владимеру". Місцевий воєвода зустрів Альму з дарунками; Альма перебував там три тижні. Він одержав "аманатів" (закладники), 2000 марок сріблом, 100 м. золотом, 300 коней з упряжкою і сідлами, 15 верблудів, 1000 волів та все інше потрібне до подорожі.^{x)}

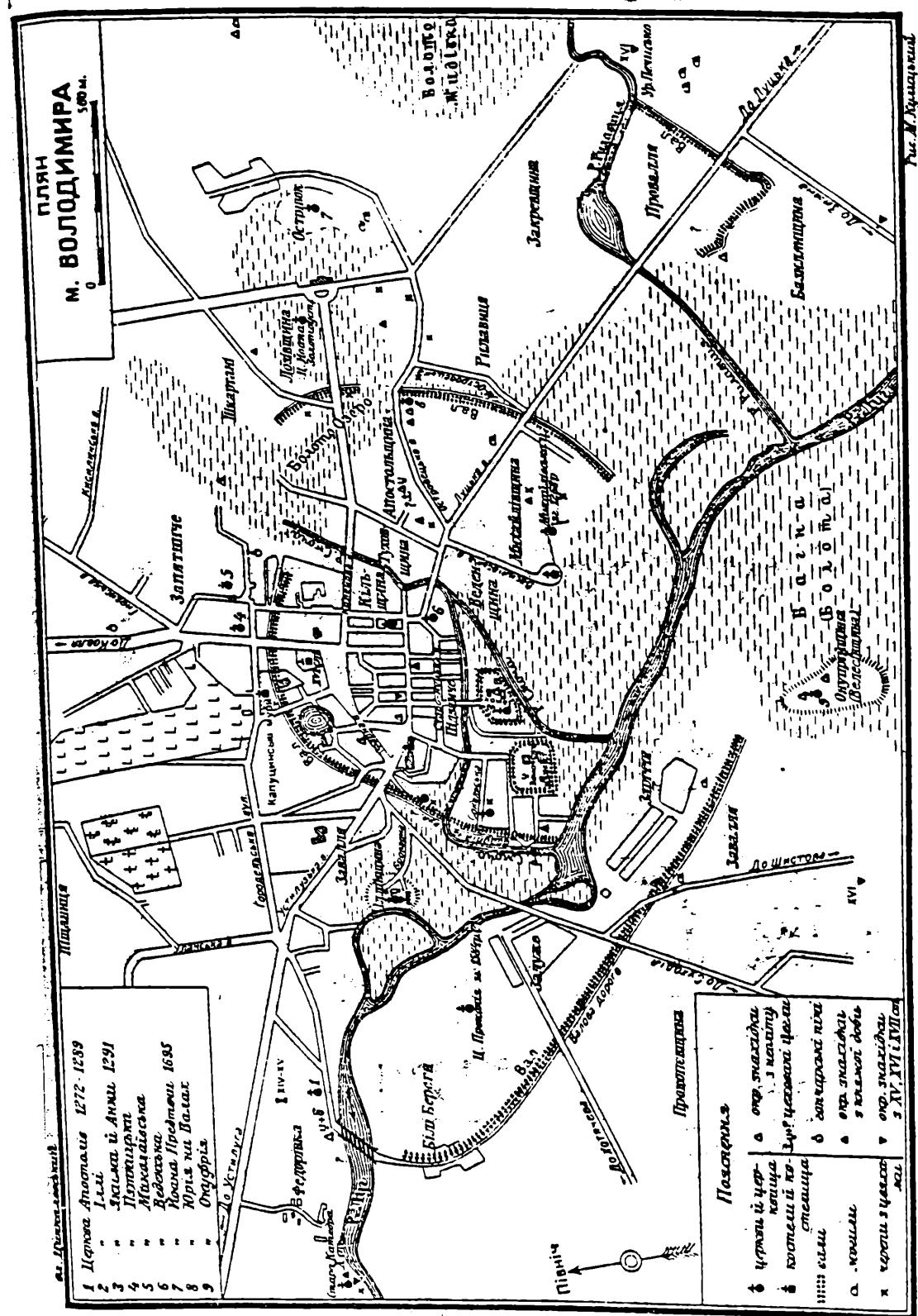
*) П.М.Карамзінъ. Исторія государства русскаго. Ізд.5, СПб., 1842, кн.1, т.І. Примітка 302. **) ПСРЛ, Ник. літ., 1862, ст. 18.

Автор "Городъ Владимиръ" М. Теодорович сомнівається в правдивості цього опису, але погоджується, що ця місцевість називалася Лодомира. Він подає, що в багатьох документах Надбужжя називалося Лодомерія. Згаданий припускає, що так називався первоосновник. В той час у Києві володів кн. Олег, у нього дуліби служили як "толковики". Дуже можливо, що мадярський літописець із землянницьких міркувань, поширив маршрут своїх воїнів на Київ і Володимир. Відомі факти з історії, що в ранніх часах мадяри робили зусилля поширити свою владу на Галич і Волинь, мабуть, що з цією метою зроблена ця легендарна записка. В кожній давній звістці є якесь частина правди, яку можна довести шляхом аналогії.

Інші дослідники назозванства тої думки, що літописець Нотарій невірно записав назву Володимир як -Во-Лодомер-ія - Володимерія.

Літописець Нестор подає, що кн. Олег 883 р. покорив слов'янські племена деревлян, угличів, тіверців і до того треба додати, мабуть, і дулібів та волинян уздовж верхів'я Північного Бугу аж по Прип'ять і по межу Крем'янецьких гір. Мабуть, тоді був захоплений Володимир. За тим промовляє те, що вже у 906 р., під час збройного походу проти греків дуліби брали участь, як толковики. Треба уважати, що вже від того часу Волинь увійшла в склад Київського князівства. Ніде на Волині не знаходимо ознак якогонебудь спротиву київським князям.

Достовірна звістка про Володимир веде нас до 988 р., в тім році князь Володимир Святославович увів у своїй державі християнство, почав наставляти єпископів, будувати церкви та школи при них. Церква у своїй організаційній повноті починається від 992 р., коли до Володимира був присланий єп. Стефан I, а першим офіційним князем Волині був Всеволод Володимирович. Цей князь виконував доручення свого батька і був живим лучником між столицею та периферіями. Уся імперія київської Русі була поділена поміж 12-ма синами, столичний володар призначуючи своїх синів на окремі волості (уділи), як свідчать літописні записи, "посла с ними священики, заповедая синам своимъ, да каждо во области своей повлѣваетъ учити и крестити людей и церкви ставитис еже и бысть". Від того часу осідок єпископії у Володимирі, силою тодішніх умовин став

центром політичного і церковного життя українського народу. Вже 29 в 1097 р. преп. Нестор літописець їздив по більших осередках, а в тому ж у Володимир "смогрѣнъ ради училищъ и наставления училей" (1, ст. 6).

Географічно Володимир розташований при впливі річки Смоучі в ріку Луг на його правому березі серед болот і мочарів. Назву місто взяло від його основника кн. Володимира Святославовича. Це свідчить, що місто виникло в Х ст., а можливо, тоді воно було лише переназоване. До того часу певне існувало звичайне поселення з племінним ладом. Додумуються, що оснування, чи переіменування міста було притокою для приналежності Волинської землі до княжої корони - Києва і тим чітко був визначений кордон із Польщею на заході, можливо, аж по Люблін. Тому кн. Володимир сюди приходив зі своєю армією у 981 р., щоб примирити старшину племен і заставити до послужи центральній державній владі.

Як вже було згадано, відомі Червенські городи, городище Волинь старілися, їх укріплення не відповідали новішим вимогам, а до того вони були на пограниччю з тодішньою Ляхією, то було конечністю примістити центр влади оподалік кордону. Під боком Устилуగ (устех-в-луг), який певне був пристанню для сплаву Лугом аж до Бугу. М. Н. Тихомиров ("Древние русские города", ст. 315) каже, що сюди прибула флотилія кн. Володимира у 981 р. Він порівнює це місце до Переяславу. Припускають також, що це поселення існувало значно раніше під іншою назвою.

Від часу заснування, Володимир став столичним містом Волині; про це свідчить існування тут єпископії від 992 р. Перші, прислані сюди з Києва до місцевого монастиря, були єпископи Йосиф і Василій.^{x)} Саме місто в давнину було укріплене дерев'яною стіною з вежами по боках. Відомі назви двох воріт із сторони ріки Луга "Гридщина" і "Київські"^{xx)}. Згадується, що Володимир був просторим містом та що с. Зимне, тепер віддалене на 5 км, колись було передмістям, також і с. Могильно на віддалі 7 км. Урочище "Стара Катедра" на Федорівці (тепер 1 км від міста) колись повинно було

^{*}) Печерський Літопис, ст. 32; Іпат. літ. ст. 494. ^{**) Там же, ст. 178, 334.}

бути в центрі міста. В цім власне урочищі знайдено давні фундаменти невідомої будови, припускають, що це була перша церква християнства Великоморавської держави, або перша церква (дерев'яна), побудована кн. Володимиром Великим. В різних місцях міста було відкопано археологами останки коло 20 фундаментів давніх будов.

В 1923 р. у Володимири були знайдені скелети воїнів у шоломах і панцирях, коло одного лежав поруч меч і перстень. Таку знахідку відкрито при будові дороги до с. Зимне. Також знайдено мідні хрести "енколпіони", срібні гривні, образки вириті на міді, плиткорізьби тощо. Були знайдені також цегли з відтиском чи виритими "тризубцями", знаки Рюриковичів і Володимира Святославовича^{x)}. Ці знахідки свідчать про давні княжі часи.

Київ над Дніпром положений на шляху "з варяг у греки", а Волинь положена на шляху схрещення кількох культур, почавши від палеоліту до нашого часу. Цей обшир став брамою на захід, а сама країна ділила долю зі Сходом і Заходом. Володимирщина в особливому положенні, бо займає вододіл сточищ до Чорного і Балтійського морів.

З раннього часу Володимиро-Волинське князівство займало територію історичної Волині, що після територіяльного визначення Люблінської унії 1569 р. охоплювало такі повіти: Володимирський, Луцький і Крем'янецький. А Православна Церква сягала далеко поза граничну територію, обіймаючи Полісся з Берестейщиною, Слоніном, Гродним, Волковиськом, Кобринем, Підляшшя з містом Мельником, Дорогочина й Більська. Сюди також були включені Червенські городи: Червенъ, Перемишль, Белз, Холм аж по Львів включно з Галичем (XI-XII ст.). Згодом виділилися Перемишлянщина (1081), Теребовельщина (1086), Буськ (1100), Звенигородщина (1125). А в 1141 р. всі князівства злучилися в одне - Галицьке князівство. Тільки 1187 р. з цього об'єднання відділилося Бельське князівство.

До Першої світової війни Східня Волинь входила до Деревлянської землі з центром Коростень (потім Іскрость, або Искорость) із Овручем і Норинськом. По церковній лінії згаданий терен підлягав Білгородській єпархії під Києвом, також основаній 992 р. Нам відомі тепер неіснуючі міста ранньої давнини, як Здвиженъ і Городськ

^{x)} О.Панкаловський. "Матеріали..." (Записки НІШ, т.154, ст.182-214).

у верхів'ї Тетерева та Деревич і Полонне у верхів'ї Случі. Останні проіснували до нашого часу. До давніх міст належить також Бузьк на обширі Західного Бугу, яке уважають центром бужан, а "Велинь" (Волинь) – волинян. У верхів'ю Случі, Горині й Стиру оборонними центрами були Пересопниця, Луцьке, Дубне й неіснуюче тепер поселення Плісненське. Далі на захід знаходимо дуже давні оборонні городища-міста Червень, Волинь і Белз. У північній частині Правобережжя дніпровського треба згадати Істростень (Коростень) та Вручай, існуючий Овруч – давні центри деревлян, сусідів волинян.

До монгольського часу, приблизно IX ст., археологи називають 20 міст, а в XI ст. нараховується вже 80. Про деякі міста є літописні свідчення-записи, про інші лише перекази; частина з них передривала до нашого часу (8, ст.462-463).

Нема вірних відомостей, як довго Всеволод княжив у Володимири. М. Теодорович припускає, що він помер у молодому віці та був бездітним. Нема жодних даних, щоб він сам, чи хтось із його роду брали участь у колотнечі дому Рюриковичів. Карамзін (цит. праця, т.2, ст. 15) покликується на шведського історика Снорра-Стулезона, що розказує про якогось "Васильвальда, князя руского, який сватався до вдови, королеви шведської Сигриди Сторраді, а вона за якусь провину наказала його "умертвiti, разом із другим женихом, королем Вествальським".

У 1015 р. помер кн. Володимир Великий, його син Святополк, князь Турівський, одружений з дочкою польського короля Болеслава Хороброго, захопив батьків престіл, себто Київське князівство, а щоб захопити також уділи своїх братів Бориса і Гліба та Святослава, він їх повбивав. Але Ярослав Володимирович, тоді князь Новгородський, виступив збройно проти братовбивці, вигнав його з Києва і сам зайняв київський престіл. Святополк, прозваний народом Окаянний, закликав тестя Болеслава помогти йому сісти знову на престіл свого батька. Король Болеслав пішов походом на українські землі й під містом Волинь (при впливі р. Гучви у Західний Буг, 25 км на північ від Володимира) у 1017 р. переміг кн. Ярослава Мудрого. Літопис подає: "а воинство его (Болеслава) градам окольным многия насилия людям творяжу". Вертаючись домів, Болеслав захопив волинсь-

кі і червенські городи в тім і Володимир і володів тут 13 літ. 32

Після смерти Болеслава, кн. Ярослав Мудрий у 1031 р. знову приєднав волинські землі до Київського князівства й володів ними до своєї смерті (1, ст. 7-8).

В 1054 р. помер кн. Ярослав Мудрий. За прикладом свого батька, розділив землі між своїми синами. Уділ Волинь припала кн. Ігореві Ярославичу, від того часу Володимир став "стольним" містом Волині й на згадку цього ми так заголовлюємо цей збірник. Опісля на Волині було кілька переподілів на менші удільні землі, як Дорогобуж, Пересопниця, Теребовля, Перемишль і можливо також м. Луцьке. Але князь м. Володимира й Володимирищни Ігор Ярославич (1054-1057) був поважаний першим між князями. Після кн. Вячеслава Смоленського, згідно волі Ізяслава Ярославича, перейшов княжити на Смоленщину, а Волинь була підпорядкована Київському князеві. Тоді Волинь належала до багатих волостей Руси, густо заселена, була краще впорядкована ніж сусідські уділи. Тому київські князі робили зусилля тримати цю землю під своєю контролею. А друга причина, що на цю землю постійно зазіхали поляки, отже, Київ був готовий на негайну збройну допомогу, як це було за кн. Володимира.

Почавши від 1078 р., деякий час княжив у Володимири Олег Святославович, син Святослава Ярославича, внук Ярослава Мудрого, але за порадою Ізяслава і Всеволода Ярославичів, виїхав княжити до Чернігова.^{x)} В цім же році Всеволод Ярославович (1078-1093) дав Володимир і Турів своєму племінникові Ярополкові, хрестне ім'я Петро, третьому синові Ізяслава Ярославича. В 1084 р. поїхав він до Києва, щоб відсвяткувати Великден у свого дядька кн. Всеволода; цю нагоду використали Володар і Рюрик, які не мали жодних уділів. Вони зібрали військо, вернулися до Володимира, вигнали Ярополкову службу (дружину) і заволоділи "стольним градом". Тоді кн. Всеволод вислав на Волинь свого сина Володимира Мономаха з численним військом, прогнав самовладців і знову посадив Ярополка княжити. Подія відбувалася у 1084 р. (1, ст. 8-9).

Згодом "безудільні князі" почали робити клопоти. З претенсіями виступив Давид Ігоревич та вищезгадані Ростиславовичі. Первому

^{x)} Карамзін, пит. праця, т.2, ст. 49.

Всеволод дав Дорогобуж, а Ростиславовичам Перемишль і Теребовлю.

Ярополк розгнівався (бо ці волости належали йому), і рішив виступити збройно проти Давида й Ростиславичів. Всеволод послав на захист військо під проводом Володимира Мономаха. Ярополк не встояв проти переважаючої сили, залишив свою родину у м. Луцьку, а сам втік до Польщі. В 1085 р. Мономах пішов наступом на м. Луцьке, луччани не робили спротиву й видали йому родину Ярополка – матір, жінку і дітей. Наступного року Мономах віддав м. Володимир Давидові Ігоровичу, що до того часу володів Дорогобужом. Захоплену родину Ярополка вислано до Києва.^{x)}

У 1086 р. Ярополк вернувся на батьківщину, помирився з Всеволодом і за допомогою Мономаха знову засів у Володимирі, а Давид вернувся до Дорогобужа. Ярополк задумав поїхати до Звенигороду, що був у Галицькій землі. Подорож відбувалася табором. Ярополк їхав на возі, коли вояк з його охорони, по намові Рюрика Ростиславича, пробив його шаблею. Ярополк підвівся, скинув із себе панцирь, голосно крикнув "цей ворог мене убив" і помер. Подія відбулася 11.XI.1086 р. Убивця втік до Перемишля до Рюрика Ростиславича. Служба відвезла тіло Ярополка, спочатку до Володимира, а потім у Київ, щоб поховати поруч його батька Ізяслава Ярославича. Церква визнала Ярополка, на рівні з Борисом і Глібом, мучеником. Його споминають на передодні "убієння" 21-го листопада (старого стилю) щороку.^{xx)} Тропар Ярополкові читається (вільний переклад з російського): "Яко благовірен і праведен за любов до Христа Бога від своїх смерть прийняв еси, Ярополче, стратотерпче Святий, благовірний княже Волинський, і проляв еси кров свою, як перед тим однородці твої і стратотерпці Богоблаженні Борис і Гліб, їх зусилля рівні благочестю, кличуть до Господа сердечно: даруй мені кінець життя, як братам моїм, очищу гріхи мої кров'ю моєю і відійду від того світа підступного. Сьогодні відходжу у пам'ять Твою, вірою і любов'ю славимо Господа, що кріпив тебе в зусиллях навмисної смерти, яко же агнець беззлобний приніс еси ти. Молись прісно-блажений спасти батьківщину твою і державу рідкородника твого, що

^{x)} Ф.А.Хойнацкий. Патерик Волинсько-Лучаєвський. Москва, 1888.

^{xx)} Там же.

був богоугодний і сином землі твоєї спастися" (1, ст. 10-11, підвал).

34

У 1086 р. володимирська волость знову перейшла під зверхність Давида Ігоровича. Володимир Ростиславович одержав Перешиль, а Василько Ростиславович Теребовлю. Але тим переподілом Давид не був вдоволений і задумав забрати від Василька Теребовлю. Після Любецького з'їзду усіх князів у 1096 р., на якім були потверджені права князів Володимирського, Теребовельського і Переїмського, Давид полонив Василька і виколов йому очі, вимігши від нього Теребовельщину. Цей поступок сколихнув усіма князями, а народ між собою говорив, що "перед тим такого ще не було в kraю нашім." У 1100 р. знову зібралися князі у Витичеві коло Дніпра. Після нарад рішили відібрати від Давида м. Володимир, а дали йому Буськ, Остріг, Дубно і Чарторийськ. Потім відібрали від нього названі міста, а дали лише Дорогобуж. Капризний Давид помер 1112 р.(1,ст.11).

У 1109 р. Великий князь Святополк передав Володимир своєму синові Ярославові, що після смерті Давида одержав усі інші міста Волині, розуміється, із землями й народом. Цей князь княжив найдовше - 20 літ (1100-1119). За той час Ярослав перемагав два рази ятв'ягів, що часто нападали на Північну Волинь, але непорозуміння із своєю жінкою були причиною його падіння. Після довгих пересправ, Володимир Мономах посадив у Володимири свого сина Романа. Ярослав був змушений виїхати до Польщі. Там зібрав ополчення угрів, чехів і поляків, підійшов до Володимира, обкружив його, але під час сблоги був вбитий. Кн. Роман скоро помер, його наслідником був другий син Мономаха - Андрій Володимирович. Став відомим із того, що переміг кривичів у 1127 р., а також ходив походом зі своїм братом Ярополком чернігівським, проти Ольговичів. Літописи його згадують як доброго релігійного князя. Згідно зволі Великого князя Ярополка, у 1135 р. Андрій одержав Переяслав і там помер у 1144 р. Володимир перейшов під владу Мстиславовичів.

Ізяслав Мстиславович княжив у Володимири 9 літ (1135-1144). У згаданій році Всеvolod Ольгович князь Чернігівський став великим князем Київським, після Ярополка, він перемістив Ізяслава до Пе-

реяслава на місце спочилого Андрія Володимировича, а до Володимира призначив свого сина Святослава Всеvolodовича. Всеvolod Ольгович помер 1146 р. Ізяслав Мстиславович кн. Чернігівський захопив великоукраїнський престол та забезпечив за собою керму і Володимиром на Волині. Потім він розділив між своїми братами: Святополка посадив у Володимирі, а кн. Володимира у м. Луцькому. Від того часу Ізяслав тримав Волинь під свою владою (1, ст.11-12).

У 1154 р. помер Ізяслав Мстиславович і Володимир перейшов до його сина Ярослава Ізяславовича, але на дуже короткий час, бо в 1155 р. Великий князь Довгорукий примусив Ярослава відступити Володимир князю луцькому Володимирові Мстиславовичу. Мстислав Ізяславович, що княжив у Переяславі, лишився без уділу, зі злости на Юрія Довгорукого пішов до Польщі просити допомоги. Зібрав там військо, прийшов під Володимир, вигнав звідти свого дядька Володимира і проголосив себе володимирським князем. Великий кн. Юрій Довгорукий у 1156 р. з допомогою галицьких боярів, виступив проти Мстислава, заліг облогою довкола Володимира. На протязі 10 днів облоги Мстислав не піддавався. Літописи записали, що тоді полягло багато людей і багато було ранених. Князь Юрій, бачучи мужню постavу твердого Мстислава, зняв облогу. Після цього Володимирові Мстиславичу кн. Довгорукий передав м. Луцьке, а Володимирові Андрійовичу – Пересопницю і Дорогобуж.

Засівши у Володимирі, кн. Мстислав став майже незалежним. У 1159 р. допоміг Ростиславові стати Великим князем Київським. Коло 1157 р. він почав будувати соборну церкву Успіння Богородиці, будову закінчив 1160 р. У 1168 р. помер Ростислав. Мстислав став Великим князем Київським та задержав за собою Волинь. Його двоюрідний дядько, князь Суздаля Андрій Юрійович Боголюбський вигнав Мстислава з Києва у 1169 р. Боголюбський пограбував Київ, головно церковні коштовності, які вивіз до Суздаля; він був представником північних московських племен, що почали зростати на силі та в усьому заєдрили Київу.

Правда, Боголюбський в Києві сам не володів, а посадив свого брата Гліба Юрійовича. Після цього Мстислав відійшов зі своїм

братом Ярославом до м. Луцького. Він зробив ще раз спробу заволо-
діти Києвом, але хвороба знемогла його й він помер 1170 р., був
похований у Володимири у Святоуспінськім соборі, що його побудував
за життя.

Після смерті Мстислава володарем Волині залишився його брат
Ярослав. Син Мстислава Роман княжив тоді у Новгороді, але після
смерти батька перейшов до Володимира та, як старший у роді, засів
на "вотчині". Роман впорядкував князівство та повів боротьбу з
ятв'ягами-литовцями. Він зовсім не вникав у суперечки князів і
мало цікавився Києвом, а всю свою увагу звернув на Галичину, що
в минулому була складовою частиною володимирського князівства (1,
ст. 13-14).

В той час галицькі бояри ставилися недовірливо до свого князя
Володимира Ярославича, останнього з роду Володимира Ростиславича,
князя Перемиського. Про це довідався згаданий князь і з родиною
виїхав на Угорщину. У 1188 р. галицькі бояри запросили Романа
княжити в них, це привело до з'єднання Волині з Галичиною. Ця
злука створила на ті часи сильну державу, що після упадку Києва
1240 р. продовжила українську державність майже на 200 років.

Роман почав княжити в Галичі, а м. Володимир передав своєму
брата Всеволодові. Але незабаром у Галичині проти Романа поста-
ло невдовolenня, головно серед бояр, які думали управляти князівст-
вом як і раніше, але сильна натура Романа виступила проти сваволі
галицької знаті. Бояри покликали на допомогу угорського короля
Бейлу, який хотів заволодіти Галичем для свого сина Андрія. Роман
подався до Володимира на Волинь, але брат його Всеволод не хотів
впустити його до міста. Щойно на інтервенцію військ із Києва, що
послав Рюрик Ростиславович та Казимир, король польський, Роман знову
заволодів Володимиром.

У 1201 р. помер галицький князь Володимир Ярославич. Дітей він
не мав. Роман заволодів Галичиною, вбив коло 400 бояр і тим зло-
мив внутрішній спротив і став "Великим князем самодержцем Руси".
Згодом Роман дійшов до такої сили, що впливав на Київський прес-
тіл, повіганяв негосподарних князів і заволодів усією Південною

Руссю. Папа Іннокентій III в 1204 або 1205 р. прислав до Романа посла з вірчими листами, в яких обіцяв покровительство й корону королівства, якщо прийме латинство. Та Роман був вірний православній вірі й від папських обіцянок відмовився. В нещасливій війні з поляками 1205 р. поляг у бою під Завихостом. Похований у Володимирі у Святоуспінськім соборі (1, ст. 14).

37

Роман залишив двох синів: Данила й Василька, старшому Данилові тоді було тільки 4 роки. У Галицько-Волинській державі прийшли зміни. Для заповнення опорожнілих місць у державі були покликані Ігоровичі, князі Сіверські, діти Ігоря Святославича, по лінії матері внуки Ярослава Володимировича-Осмомисла, князя галицького, за ними збереглися певні родові права до галицького престолу. Володимир, найстарший, сів у Галичі, Роман у Звенигороді, а молодший Святослав у Володимирі. Це було у 1206 р. Незабаром брати розсварилися і знову почали шукати чужої допомоги. Роман Ігорович із допомогою угорського короля Андрія II відібрав Галич у старшого брата Володимира й примусив його втікати до свого Путівля. Вслід за ним втік і Святослав Ігорович із м. Володимира, його вигнав польський король Лешко Білий; він це місто віддав своєму союкові Олександрові Всеvolodовичу, кн. Більському. Ці події відбувалися одна по другій у 1207 р. Той же Лешко передав Тихомиль і Перемишль Василькові, молодшому синові Романа, що був під його опікою та на його вдержанні як малолітній. Данило Романович деякий час перебував в угорського короля, а потім вернувся на Волинь до Василька (1, ст. 15).

Щоб позбутися окупації угрів і поляків, на допомогу Галицько-Волинській державі поспішив князь Великого Новгороду Мстислав Мстиславович Удалий. У 1218 р. він залишив Новгород, прибув до Києва, а звідтіля до Галича. Жителі Галича широ привітали нового князя, бачучи в ньому поміч, щоб позбутися чужої інтервенції. З Тихомиля сюди також прибув ще тоді молодий Данило Романович, який тільки чекав нагоди, щоб стати знову володарем уділу по батькові. Мстислав проголосив себе князем галицьким, а Данилові порадив вернутися на Волинь і разом із Васильком управляти Володимиром. При-

блізко одразу ж після 1218 р. Мстислав зі своїм зятем Данилом вигнали з Галичини поляків та угрів. У 1224 р. вони брали участь у битві з татарами на р. Калці.

Після смерті Мстислава Удалого 1228 р., обидва брати Данило й Василько Романовичі оволоділи всією Волинню і Галичиною. Данило почав княжити у Галичі, а Василько у Володимири. Але на Півдні Руси зростали у силу татарські полчища, що вже у 1240 р. на чолі з Батієм напали на Київ, зруйнували його й пішли походом на український захід. Данило відійшов на Угорщину, а звідтіля до Польщі. Татари сильно спустошили Волинь й тотально знищили Володимир. Данило й Василько, вернувшись додому, не могли там проживати, бо людські тіла розкладалися і затруювали повітря. У Літописі подано: "не нѣ бо на Володимерѣ не осталъ живыи церкви святой Богородицы исполнены трапъя, иныиа церкви наполнены быша трупъя и телес мертвыхъ".^{x)} Після того Данило і Василько вибрали для перебування Холм (1, ст. 15-16).

Данило запоходився знову укріпляти знищенні оборонні споруди. Він запросив німців, поляків і жидів поселюватися на спустошених і безлюдних місцях. Данило робив заходи одержати допомогу із заходу; папа Іннокентій IV передав через аббата Мессінського королівський вінець, Данило прийняв як відзначення за спротив проти нехристів, але унії з Римом не підписував (1, ст. 16).

Татари не бажали, щоб м. Володимир мало укріплени замки та оборонні споруди. У 1261 р. татарський полководець повідомив Данила, щоб він прийшов до його польової стоянки з погрозою кари, як не прийде. Данило послав свого брата Василька, сина Лева та холмського єпископа Івана з дорогими дарами, а сам відійшов у Польщу, потім на Угорщину. Про ту подію в Ілатськім Літописі записано: "И пойде Бурондай ко Володимерю, а Василько князъ с ним, и не дошедша ему города и ста на Житани на ночь. Бурондай же нача молвiti про Володимеръ: "Василько, размечи город"... Рад-не-рад, князъ Василько руками жителів мусів руйнувати свої власні оборонні споруди. Укріплення було дуже сильне, будова з твердого дерева, мусли палити. Коли Данило вернувся додому, побачив зруйновані ук-

^{x)} ПСРЛ., т. 2, 1843, ст. 170

ріплення, сильно засмутився. Скоро після того Данило помер у 1261 р., похований у Холмі в церкві Святої Богородиці, яку він побудував за свого життя (1, ст.17).

39

Ще перед смертю Данило розділив Галицько-Волинську державу на менші уділи. Його брат Василько залишився княжити у Володимирській волості. Його сини одержали: Лев - Перемишль, Мстислав - Дубно і м. Луцьке, а Славомир-Шварн - Галич, Холм і Дорогочин. За життя Василька між братами зберігалася єдність Галичини з Волинню. Василько помер 1271 р., свою отчизну передав своєму синові кн. Володимирові Васильковичеві. Новий князь виявився гідним наслідником великого батька, любитель культурних надбань, сам писав-переписував книги, виробляв та золотив церковні речі, прикрашував храми іконами і посудами, будував церкви. За часу його князювання зберігалися добре відносини між Волинню і Галичиною. Про його культурну діяльність в Галицько-Волинськім літописі зберігся цінний запис, із якого вже була опублікована стаття п.з. "Літописний каталог князя Володимира Васильковича" (див. повний текст запису на іншому місці).

Під датою 10.XII.1288 у ГВЛ записано: "А коли світала пятниця, то тоді приставився благовірний і хрестолюбивий великий князь Володимир... Володимирське князівство передав двоюрідному братові князеві луцькому Мстиславові Даниловичу. Кобрин - своїй дружині Олені Романовні (з дому княжна Брянська). Але як тільки спочив кн. Володимир, син Лева Даниловича Юрій відібрав у свого дядька Мстислава Даниловича Берестя, Більськ і Кам'янець, що по суті належали Мстиславові по лінії батька.

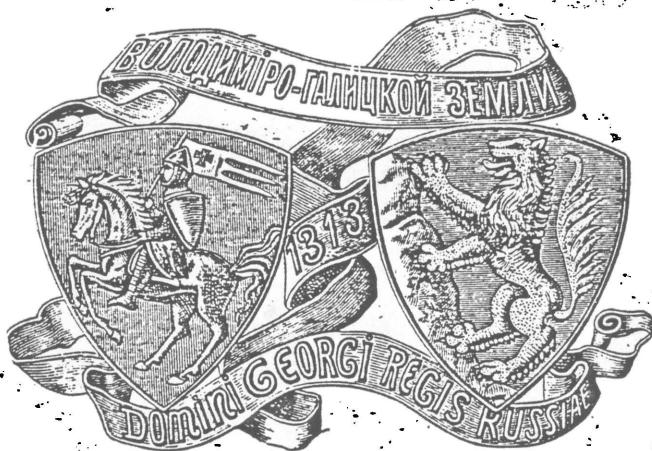
Після смерті Мстислава Даниловича та Лева у 1301 р., кн. Юрій I Львович об'єднав під свою владу Галичину й Волинь і почав називатися "Царем Руси і князем -Во-Лодимерії". З часу його володіння збереглася грамота у Кенігсберському музеї, що була видана у 1313 р. гросмайстерові німецького лицарського ордена зі знам'ям Волинсько-Галицької землі з написом кирилицею і латинкою, як це видно на черговій сторінці.

Під його владою були деякі удільні князі на Поліссі й Київщині.

Князівство Юрія I на сході граничило з Турівським і Київським, на

півночі перебігало по верхів'ю Случі, попри м. Случесько, верхом р. Німана, де на пограниччю був Несвіж і Клевань, дальше Нарев аж до впливу р. Бобри; звідтіля межа пробігала на південнь по Західному Бузі, поза Берестям повертає на захід до р. Вепра до верхів'я Західного Буга. Межа досягала водорозділу Прип'яті й Дністра.

40

Герб Володимирсько-Галицької землі, зліва срібний левець на червоному полі з хоругвою і хрестом на нім, з-права ховтий лев на голубому фоні, спертий на срібну скалу.

У 1316 р. Юрій I Львович, князь Волинсько-Галицької землі, поляг під Володимиром у битві з литовським князем Гедиміном. По нім залишилося два сини Андрій і Лев. Старший син одержав Галичину й Волинське князівство з м. Володимиром, а за Левом залишилося м. Луцьке. Великий князь литовський у 1321 р. переміг руських князів на р. Ірпині (права притока Дніпра) й завоював князівства Волинське, Київське й частину Чернігівського. Потім і решта українських земель підпорядкувалася Гедиміну як "человіку разумна и мужества необыкновенного". В цей час вже зростала небезпека від східних монголів, а до того під боком поляки та угри. Завойовник Гедимін залишив здобуті землі й князівства за місцевими удільними князями.

У 1324 р. померли обидва князі Андрій і Лев. Син Андрія Юрій, під ім'ям Юрій II, заволодів Західною Волинню, Володимиром і Галичиною. Натомість східня частина Волині з м. Луцьким, підпала під владу зятя Юрія II литовського князя Любарта, що в хрещенні був названий Дмитром Годиміновичем. Через того князя на Волині охрестилось багато литовської знаті й вельмож, які до того часу

були поганами. Це вже була друга місія нашого народу, тим разом передання Христа до сусідніх народів. Юрій II Андрійович називав себе князем "Всієї Малої Росії". Він помер молодим і не залишив по собі потомства. Був останнім галицько-волинським князем з роду Рюриковичів (1, ст.19).

По вигаслім роді князів-автохтонів, за їх землі почали сперечатися литовці й поляки. У 1340 р. Галичину й Західну Волинь зebraв польський король Казимир Великий. Міста Львів, Перемишль, Галич, Любачів, Сянок, Теребовля, Крем'янець – присягнули на вірність королеві. Казимир почав мирні переговори з литовцями. Князь Кейстут Гедимінович одержав Берестя, а Любарта Холм, Луцьке й Володимир, як правне наслідство по його жінці. На тім закінчилося войовниче та героїчне Галицько-Володимирське князівство Данила, Романа та Юріїв. Здобутки Олега й Володимира Великого розділили між собою чужі.

Любарт Гедимінович княжив на Волині до 1386 р., постійно перевував у м. Луцькому, а не у Володимирі, як попередні володарі. Можливо тільки тому, що м. Луцьке тоді мало кращу природну оборону. Від того часу Володимир перестав бути місцем перебування князівської влади. Уважають, що від Любарта почалося литовське владство на Волині й тривало аж до Люблінської унії 1569 р., коли Польща об'єдналася з Литвою, через яку прилучила до себе й Волинь.

Після смерті Любарта його уділ разом із м. Володимиром перебрав син Федор, що княжив тут коло трьох років. Після нього прийшов Витовт Кейстутович, двоюрідний брат Великого князя Литовського, що потім став польським королем Ягелло. В 1340 р. помер Витовт, м. Володимир разом із іншими містами перебрав Свиригайло, молодший брат Ягелли. Цей князь героїчно боронив Волинь від поляків. В 1452 р. помер і Свидригайло, м. Володимир з усією Волинню підідав під владу Великого князя Литовського. Від того часу Волинське князівство почало називатися воєводством. Управлялося наказними намісниками з литовського центру. Від того часу історія Волині почала вплітатися у події литовського князівства.

Автор монографії про м. Володимир Микола Теодорович, висловлює думку, що за часу володіння литовських князів дещо змінилося у від-

ношенні влади, замість Рюриковичів, управляли Гедиміновичі, але національні, релігійні й церковні справи залишилися такими, як були при українських князях. Змінився центр влади з Володимира чи м. Луцького на Вільно. Українська мова, спільна Білорусі, залишилася урядовою мовою. Литовці засвоювали кращі зразки надбань місцевого народу, поляки на це звернули увагу й почали все більше наполягати на Литву придержуватися їх зразків. У парі з тим на Волинь почав напливати польський елемент, переважно з нахилом до авантюрного життя; по країні волочилися валки неробів від двора до двора, шукаючи привілеїв, шляхецьких чинів та земельних наділів за заслуги. Вислідом польських намагань в 1569 р. відбулася Люблинська політична унія. Від того часу почалася польська система політичного ладу та панщинні повинності, зовсім невідомі під владою українських князів (1, ст.20).

Від часу унії Литви з Польщею на Волині почали змінюватися політичні, релігійні та церковні відносини. В першу чергу почали зростати польські впливи, а до того намагання місцевих землевласників і урядовців мати дзвікола себе "своїх зъомків". Почав зростати вплив католицизму. Почала обкроюватися українська мова спершу у вищих урядах, потім у середніх і нижчих, всюди заводили польську мову, яку населення Волині зовсім не розуміло. Вищі верстви землевласників старих українських родів, заманені почестями, посадами, пільгами тощо, почали польщитися. Насланий польський клір став упривільйованою клясою місіонерів, почав вести полонізаційну роботу. За зміну віровизнання королі надавали земельні посіlostі й тим змінювалася принадлежність до свого народу. Твердою остою стали нижчі верстви селянства й міщанства, але мішан приваблювали цеховими привілеями.

У 1569 р. на Волинь прибув єзуїтський орден для розповсюдження католицизма. Почали придумувати заходи перетягання на свій бік православних. Одним із таких заходів була "церковна унія", що обговорювалася роками наперед. Єпископи Волині Потій і Терлецький потаємно відвідали Рим і там договорилися про заключення унії. Остаточна програма була ухвалена на Берестейському соборі 1596 р., тоді була винесена постанова про "унію з римо-католицтвом". Пра-

вославні відбули тоді свій собор і думки меншості про унію з римо-католиками відкинули. Творці унії запевняли про взаємопошану та рівноправність, але згодом виявилося, що поляки-католики були зовсім іншої думки.

Польща своїм розгулом на українських землях у короткому часі наставила проти себе народ. Наслідки того - козацькі рухи й повстання українського населення. Це сильно послабило сили Польщі. З другої сторони зростали сили московської імперії; московські царі віддавна ласо дивилися на українські землі, щоб їх загарбати.

Подавчи головніші історичні постаті й дати, треба також згадати про організацію оборони міста Володимира природними умовами та обладнанням. Давнє оборонне городище було обведене насипами, валами, які омиває ріка Луг та її притока Смоч. В 1891 р. очищали площу під городи і неглибоко під поверхнею наткнулися на мурівани фундаменти з цегли й білої опоки (крейди). Фундаменти виявили, що мурами була обведена вся площа. Згідно літописних згадок, за удільних князів у Володимири зовсім не було муріваних оборонних споруд. Литовські князі у XV ст. будували тут дерев'яні укріплення; польський король Казимир Великий у 1349–1370 рр. будував укріплення затруднивши 300 людей і витратив на те 3,000 срібних гравень. Укріплення за литовських часів мало 5 веж і 72 городень, себто окремих приміщень, до яких на час тривоги збігалися їх власники з пожитками. В 1370 р. литовський князь Любарт Гендерін вигнав з Володимира поляків і зруйнував недокінчені ними укріплення.

За періоду удільних князів укріплення на Волині будували на тих самих місцях, бо вони мали природний захист із кількох боків. Правдоподібно, що на давнім городищі розміщувалися будинки княжої влади. Також там була побудована замкова церква Свв. Якима й Анни. Укріплення, що збереглося до кінця XIX ст., мало один вал, а в давнину було їх аж три ряди. В тодішніх укріпленнях були ворота, часто рухомі підйоми; з літопису відомі у Володимири тільки два в'їзди, один називався "Київським", а другий "Гридини".^{x)} Укріплення були сильно збудовані; коли татарин Бурондай вимагав зни-

^{x)} Іпат літ., 1862, ст. 198

щити їх, кн. Василько мусів палити, бо розібрati людською силою було зовсім неможливо. З півдня городище захищала р. Луг та непрохідні болота, а з північного сходу - дві притоки - Равлиця і Смоч та болота коло них.

44

Укріплення м. Володимира відомі в описах "Замок", себто центру керівної влади. Коли життя у країні сяк-так впорядкувалося, військові начальники обслідували оборонні станиці і їх реманент. Перше обслідування відбулося 1545 р., яке показало, що замок перед володінням польського короля Казимира був знищений пожежею. Був наказ замок знову відбудувати. Друга ревізія відбулася 1552 р., з неї довідуюємося, що замок був побудований з дубового дерева старанням городничого Солтана. Замок мав п'ять веж, чотири на рогах, а п'ята над воротами; вона була завширшки 5 сажнів (1 сажень = 2,134 м), з двома підлогами, потребувала направи, яку мали зробити володимирці й турійці. Другу вежу мали направити селяни Конюхова, третю Літовиж, а четверта належала всьому повітові. Відбудувати її зобов'язався кн. Курцевич. П'яту погодилися направити православний і латинський єпископи. Усіх городен було 71, з них 10 не мали дахів. Міст перед замком на ланцюгах у доброму стані (1, ст. 221-222).

З ревізії довідуюємося, що тодішній староста повіту був керівником сторожі замку під час оборони. Озброєння: одна бронзова гармата, 8 1/2 п'ядів завдовжки; дві залізних гармати по 3 п'яді; 30 гаківниць (самопалів), 20 порохівниць, 200 куль до гаківниць; гарматного пороху одна шапка, одна штука олива, чотири бочки салітри, але не було в той час на обліку сірки до пороху. Гарматчики: Грицько Сенкевич та його батько з річною платнею 20 кіл грошей литовських (коло 60 рублів за вартістю кінця XIX ст.). Будинки на замку: королівський палац, побудований з соснового дерева, покритий гонтами, в ньому 12 мешканських домів (світів). Церква свв. Якима і Анни. Замок побудований на невисокій крутій горі, довкола обведений водою. Щороку на день Святого Юра дворяни й землевласники давали городичному по 2 гроши, 2 курки і 2 хліби (тодішня міра). У Смидинській пушці водилися ведмеді, лосі, дики свині та інші звірі. Стави на Смочі й Равлиці віддавали в оренду.

Крамниць на ринку 24, з них 6 м'ясних; "верховщину" (оплату, податок) побирає староста замку (треба розуміти, що він був також староста повіту) від кожного будинку по 14 грошів. "Капшизну" староста побирає від пива і меду по 30 грошів, а подвірне по 10 гр.. Від горілки річно побирає 70 кіл грошей (210 рублів). Платили також податок від ваги (вагу мала довірена людина й за вагення платили) і воскобійниці - по 14 кіл грошей. На користь замку йшло мито від перевозу дерева (возове від воза, мостове - за переїзд через міст). Мости на ріках тоді були рідкістю. Мито "соляне" від перевозу солі через місто. Об'їхати місто було неможливо, бо не було придатних доріг і було небезпечно, бо могли зловити гайдуки. Від воза, що віз грубу сіль, старості треба було дати 100 головажень (?), стільки ж підстарості і воротареві, а сторожам по 10, ключникові 25, а від "мілкої" солі вчетверо більше кожному (1, ст.222-223).

Від усіх вищепереліканих мит як дерев'яне, мостове, подорожнє, соляне, вагове тощо, владимирський владика одержував 10-ту частину. За дівчину, що виходила заміж до іншого поселення (села), треба було заплатити старості 10 грошів, війтів чотири; вдова платила першому 20, а другому 10. Усіх домів у 1552 р. у Володимири було 243, 45 єпископських, 7 "попівських" - церкви св. Спаса, 18 церкви св. П'ятниці, 90 Миколаївської церкви, 9 церкви св. Апостолів, 10 Ілліївської (св. Іллі) церкви, 7 Василівської, а 3 domi церкви св. Івана. Церкви на Федорівці й Михайлівщині мають міську землю й парафіяльних людей, що живуть у 13-ти домах. Було ще 13 домів "плебанських" людей, чотири "кляшторних" (настоятельських). Слуги кн. Сангушкі займали 20 домів, землевласники 34 domi. Ковельського князя було 8 домів, а у кн. Д. Сангушкі за огорожою - 6С. Жидівських на міській землі було 22, а на церковній 7. Дві жидівські родини жили в наманих домах. Жиди на землі не працювали і не займалися ремеслом, а торгували.

Мито в тодішній Польщі давало найбільший прибуток. Уся країна була густо покрита "митницями" (митні комори), включно з Литвою і принаджними землями. Усі купці й перевозчики товарів були

зобов'язані з'явитися на митниці й подати докладну кількість товару, а за невиконання могли конфіскувати увесь товар. Поквитування митниці давало право переїзду через "королівські" землі. Але за переїзд мостом треба було платити окремо. Побирали оплату також власник села - дідич, через землю якого проходила трактова дорога. Транспортовані здалека товари так зростали в ціні, що їх годі було продати, або купити. Різні оплати спричинювали малий оборот товарів, королівська скарбниця не мала потрібних прибутків.

Прибутки з "мостового" і "прогонного" (перегін худоби через місто) у Володимири призначували на гармати, рушници, порох, платні гармашів і т.д. Збирали також податки від усіх родів тодішніх підприємств. Мита й податки збирали урядові особи. Згодом уряд віддавав збирання мита в оренду й тоді діялися різні надумиття, бо орендар старався мати якнайбільші прибутки. Над усіма митами й податками наглядав староста замку.

"Пошлини" на замок. Жителі були зобов'язані давати добровільні датки на удержання замку, пізніше замкові старости почали призначати норми. Це був тягар для населення. Купці платили податок т.зв. "капщина" - за привезені на продаж товари, а також за горільчані напої. Від дворів, городів, жителі платили "верховщину". Був ще податок "квитове", його збирали з купців із інших міст, що приїздили. Староста замку вимагав від міщан дарової праці біля оборонних споруд. Також вимагав сторожити в'язницю. Ремісники мали виконувати призначену їм роботу: кущніри виправляли шкіри, шевці шили чоботи, мулярі мурували. Різні придумані повинності були непосильним тягarem, тому селяни, міщани, часто й ремісники лишали житла та йшли на схід "козакувати" (1, ст.223-224, підвал).

Чергові люстарації (ревізії) замку зроблено 1765 і 1789 рр. Перша показала, що замок побудований в давнину серед болот, обведений валами; дерев'яний міст, прокладений через болото, знищений. Ворота (головний вхід) двоповерхові, у нижній частині тюрма для "простого народу", а у верхній - для покараних шляхтичів. По лівій стороні замку - будинки городського суду і канцелярії. На "замчиську" - чотири приміщення, дві залізні гармати (одна з них

розділана), а друга зовсім заржавіла. Вали осипалися, а рози, що колись наповнювалися водою, замулилися.

З метою скріпити ремісниче виробництво, польський уряд зарядив організувати виробничі товариства на зразок німецьких цехів. Цехи почали основуватися у XVI ст., на підставі королівських грамот. Цехи або братства виготовляли статут, який затверджував магістрат. Але побіч цехів працювали також незгуртовані ремісники. Виникали суперечки, а навіть судові справи, бо часто цехи не дбали за якість виробів. Приватні ремісники давали вироби крашої якості й дешевше. Майстер мав право брати у науку одного учня і мати двох підмайстрів. Учень мусів бути міщанином та перебувати в наукі 3-7 років. Після цього переходив на "підмайстра", мусів працювати кілька літ в інших містах, а після того, склавши іспит і заплативши внесок до цеху, діставав звання майстра (1, ст. 228).

На Володимирському замку в XVI ст. приміщувалися такі цехи:

1. Кушнірський, привілей з 1585 р. дбати за зброю і амуніцією до неї, а також давати по 3 гроши литовські (15 коп.);
2. Кравецький – відповідав за одну гармату, вісім рушниць, прапор, барабан і порох.
3. Пекарський – мав доглядати завод миловарний, свічний і крохмальний;
4. Шевський – мав дбати за кількість зброї для оборони міста;
5. Ковальський, згідно постанови 1643 р., мав мати напоготові гармати, порох і оліво. До цього цеху належали слюсарі, годинники, дзвонарі та ливарі.

Згідно з люстрацією з 1789 р., місто Володимир зовсім підупало. Показано 117 мішан католиків і уніятів та 85 жидівських родин. Замок зовсім опущений, дерев'яні споруди жителі почали розбирати, міські уряди приміщено по монастирях і кляшторах. Міщани жалілися, що нема "ратуша", нема солодовень, воскобійниць, винокурень, м'ясних крамниць. Житловий центр міста так густо забудований, що на ратушу немає місця. Населення сильно збідніло, землевласники, старости, урядовці й орендарі стягали за все оплати; ремісники не могли з праці вижити, тому переходили на хліборобство.

Скаржилися жиди-купці на надмірні оплати старості: Від крамниць 48 річно 500 злотих, з корпем - 3897 зл., від варення пива (котельне) - 413 зл., лопатного 1000 зл., копового 28 зл., на "управляющего" 416 зл., на жовнірів при старостстві 104 зл., на вдержання рабіна 1300 зл., на війта 15 зл. Власники крамниць за кожне ярмаркування в місті платили по 7 грошів. Міщани вимагали від жидів від кожного дому 1.20 зл. Щі економічні тягари привели до занепаду Річі-посполитої.

Великим нещастям для жителів Волині були часті напади татар і турків. Мусульмани ненавиділи християн та їх святыні, їх приваблювало золото, срібло та бранці-раби. Перша навала на Русь датується 1240 роком під командою Батія, а в 1491 р. Бурондая. Літопис подає: "Приходиша татарове Завольскыя на Волынскую землю 10,000: въ Володимери церкви пожгли, и великою церковъ Бого матери мурованую; а людей безчисленно поськли и полонили. Исѣбравшись Волынци съ Ляхи, угониша ихъ, и тыи отъ зимы измроша, не дошедши улусовъ. Надъ Волынци старостою был Луцкимъ князъ Симеонъ Юрьевичъ Голшанский. Мало нашахъ убито, ниже десяти, а поганцевъ 8,000".^{x)}

У 1500 р. сини кримського хана Менгли-Горея знову напали на Волинь і Поділля з 15,000 кіннот. Спалили Крем'янець, Володимир, Луцьке, Берестя, Хмільник і Брайлів. Для відновлення у Володимири промислу, ремісництва, торгівлі, у 1570 р. король дав Магдебурзьке право. Двічі на тиждень відкрито базари та ярмарки щодва тижні. Місто одержало право мати свою печатку із зображенням Юрія Побідоносця.

Прикраси острозьких друків ХІІІ ст.

*) П.М.Карамзін. Історія гос.рус., кн.2, т.6', ст.99-100, примічаніе.

ХРОНОЛОГІЯ УДІЛЬНИХ ВОЛОДИМИРСЬКИХ КНЯЗІВ, 1054-1336

Подаємо імена удільних князів хронологічно для кращої проглядності. Дати князювання не точні, бо деякі князі відходили зі своїх уділів та верталися знову, навіть по кілька разів. Ще раз пригадуємо, що поки князі були одної національності, одної віри та була згода між ними, доти князівства були сильні, обстоювали свою самостійність, але після політичної Люблінської унії 1569 р. Польщі з Литвою, на наші землі напливли чужі елементи, тому при кінці XVI ст. народ почав втрачати свою незалежність, боронену віками.

1. Борис Святославович (невідомо як довго княжив, але був на Волині ще за життя свого батька Володимира.^{x)}
2. Всеволод Святославович, невідомо як довго княжив, помер молодим і не лишив потомства.
3. Ярослав Володимирович, 1031-1054
4. Ігор Ярославич, 1054-1057
5. Ізяслав Ярославич, 1057- 1078
6. Олег Святославич (княжив несповна один рік - 1078)
7. Ярополк Ізяславич, 1078-1086, з перервами.
8. Давид Ігоревич, 1086 з перервами; він осліпив Василька.
9. Ярослав Святополкович, 1100-1119
10. Роман Володимирович, 1119-1125?
11. Андрій Володимирович, 1125-1135
12. Ізяслав Мстиславович, 1135-1144, популярний володар.
13. Святослав Всеволодович, 1144-1146
14. Святополк Мстиславович, 1146-1153?
15. Ярослав Ізяславич, 1154-1155
16. Володимир Мстиславович, 1155-
17. Мстислав Ізяславич, 1156-1168, побудував церкву св. Успіння.
18. Роман Мстиславович, 1170-1188, об'єднав Волинь і Галичину.
19. Всеволод Мстиславович, 1188-1201
20. Святослав Ігорович, 1206-1207
21. Олександер Всеволодович, 1207-
22. Данило Романович, перебував у Володимири часово.
23. Василько Романович, 1228-1271, улюблений князь Волині.

^{x)} Іван Левкович. Нарис історії Волинської землі. 1953, ст. 14.

24. Володимир Василькович, 1270-1288, великий будівничий Волині. 50
25. Мстислав Данилович, 1288-1301
26. Юрій I Львович, 1301-1316
27. Андрій Юрійович, 1316-1324
28. Юрій II Андрійович, 1324-1336, останній Галицько-Волинський князь з дому Рюриків.

Литовські князі на правах удільних (перебували у м. Луцькому):

1. Любарт Гедимінович, 1340-1386
2. Федір (в хрещенні Дмитро) Любартович, 1387-1390
3. Витовт Кейстутович, 1391-1430
4. Свідригайло-Лев Ольгордович, 1431-1452.

Після смерти цього князя-чужинця уся Волинь була прилучена до Литви під територіальною назвою "воєвідства". Володарі називалися не князі, а воєводи. Люблинською унією 1569 р. Волинь прилучено до Польщі й відтоді народ боровся за збереження своєї національності й православної віри батьків.

Володимирськими старостами були: кн. Михайло Костянтинович (1446), Пашко Дохнович (1451); кн. О. Санґушко, Олізар Шилович (1479), Кучук Войцех (1494), Федір Янушевич (1505), кн. Василь Андрійович Полубенський (1506), кн. А. О. Санґушко (1508), кн. Ф. А. Санґушко (1531), Петро Іванович Мортимерд (1538), кн. Юрій Янушевич Заславський, кн. Ледуховський, кн. К.І. Острозький, кн. К.К. Острозький, Гавриїл Стемпковський, Данило Стемпковський, Войцех Чачький та інші (1, ст.225)

В 1637 р. Володимир був пограбований і частково спалений мадярами, а також козаками, які були на службі чужих. Після цього місто з кожним роком підупадало. Безгосподарність чужої влади, надмірні панщинні тягари - доруйновували колись багате столичне місто.

В 1231 р. це місто відвідав мадярський король Андрій, перед тим він відвідував багато міст Європи. При в'їзді до Володимира промовив, що "така града не изобрѣтох ни в нѣмеckих странах."

В 1617 р., польський король, ідучи війною проти Москви, стояв табором коло Володимира на саме Вознесення Христове і був присут-

ній на богослуженні в Успенськім соборі. Йніятський єп. Мороховський відправив молебен за успішний похід проти москалів. У 1781 р. у переїзді до Вишнівця, місто відвідав польський король Станіслав Август. За містом його привітав кн. М. Ледуховський з кіннотою шляхти. Король був на богослуженні в костьолах та в соборі, де відправляв єм. Младовський. Дня 6-го березня 1787 р. той же король був тут удруге під час переїзду до Києва. Ученики василіянської школи складали йому привіт на шістьох мовах (1, ст.232).

У 1793 р. відбувся другий розбір Польщі, східна частина Волині підпала під нову владу. Але царі й більша частина війська були православні, отже "іконопоклоніння" totожне. Після польських віроісповідних утисків населення відчуло справжню полегшу, бодай свободно могло молитися у церквах. У 1795 р. втретє розібрали Польщу сусідні держави. Після цього під московську владу підпала вся Волинь. Володимир був зруйнований, населення збідніло.

У липні 1859 р. у місті була велика пожежа. Тоді згоріла Свято-введенська церква. У кінці XIX ст. Володимир був віддалений від залізничної станції Ковеля 52 верств, від австрійської границі 15. У той час у місті було 8336 жителів. Усіх будинків 1199, в тому 133 камінних (мурованих), тютюнова фабрика, свічкарня, бровар, 3 цегельні, 2 дистилярні й завод виробу труб. В них було затруднено 33 робітники, а річна продукція була 14.5 тис. руб. (1, ст. 220-233).

СЛОВ'ЯНСЬКЕ ХРИСТИЯНСТВО НА УКРАЇНСЬКІМ ЗАХОДІ

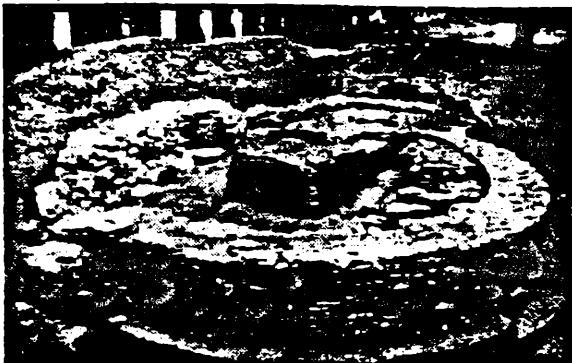
В опублікованих творах автори часто наголошують "грецьке християнство", або християнство з Греції, Візантії, звідка - східне. Деято пише "християнство з Риму", звідка - римське християнство, іноді - західне. Але яка участь у християнській світовій релігії слов'ян? Чи справді греки в Україні насаджували християнство силою, чи державний провід Руси-України його хотів? Чи римляни в Польщі насаджували християнство, чи німецькі місіонери та чи

король Лешко I також того хотів? Кожна універсальна ідея стає згодом власністю усіх народів, що ту ідею приймають. Перше тисячоліття було справді візантійське (грецьке) та римське (латинське) християнство, але в другому тисячолітті великою мірою взяли участь майже усі слов'яни. На Сході Європи - українці перші.

Щораз зустрічаємо більше писань про християнство у Східній Словаччині. Наші літописці записали чутки про перебування апостола Андрія на Київських горах, більш достовірні перекази про проповідування на півдні Руси-України. Колишнє грецьке місто Сирмиум у словацькій мові - Срем, або потім Сремське Мітровіце, в давнину було центром грецьких єпископів, там була єпископська катедра, а першим священослужителем був єп. Андронік, один із сімдесяти апостолів і співмісіонер ап. Павла. Єпископська катедра у Сремі існувала до 582 р., до часу нападу аварів, опісля переміщено її до Охриди. Приблизно від VI ст. там скрещувалися шляхи місіонерів-монахів Сирії і Палестини, що проповідували в різних містах Азії. Вплив візантійської культури на наші землі тоді був великий, головно від середини VIII ст., коли проповідувати стали Солунські брати Кирило й Методій. До того часу місіонери рекрутувалися у першій мірі з греків, але вже на VI Вселенському соборі 680 р. говорили про християнство у слов'янських народів. Сильні впливи греків на слов'ян були на обширі між Вислою і Дніпром, на теренах тривали зносини між греками й слов'янами.

Могли тоді бути також тісні зв'язки з досить сильною Болгарією, особливо від часу переслідування християн за влади Ормугата і Милимира. Тоді християни втікали до сусідніх, в першу чергу слов'янських, країн і доходили до країн Східної Словаччини. Кожне переслідування спрямоване проти передових людей, а між ними напевно були будівничі церков, і вони свій стиль переносили на нове місце поселення. В 1977 р. відкрито рештки фундаментів одноапсидної ротондної церкви у Михайлівці, Східна Словаччина. Ця археологічна знахідка пересунула межу впливів слов'янського християнства Великоморавської держави даліше на схід. Знавці церковного співу знаходять у Великому пісенелі "болгарські мотиви". У руїнах фундаменту згаданої церкви знайдено невеликий тесаний камінь, одна сторона природня, зовсім неторкнена людською рукою, здогадуються, що

відколена від більшої брили. На другім боці зберігся напис, який Й. Ригер відчитав: "Син Божий Ісус Христос". Він уважає цей напис твором християн VI ст. На цю тему були публіковані різні гіпотези, що базувалися лише на порівненні історичних фактів. В усікім разі, рівноапостольні брати із Солуня Кирило й Методій, були на землях закоріненого християнства. Припускають, що вони в 863 р. були дійшли до Моравії уздовж водного шляху р. Тиси.

Руїни фундаментів церкви-ротонди в Михайлівці, Словаччина, періоду Великоморавської держави.

Великоморавська держава була першою державою слов'ян на західних землях на чолі з племінним князем Мойміром, який у 830 р. в доріччю ріки Дуї і Морави об'єднав тодішні слов'янські племена. У 833-836 рр. Моймир підкорив територію Прибіну з князями морав'ян і тим прилучив землі Словенії у сусідстві Білих Хорватів, що мешували (сусідиліг з Польщею). Після смерті Моймира у 846 р. на чолі держави став Ростислав, що успішно переміг німецького короля Людовика, спустошивши його управління, та забрав землі над Дунаєм і Тисою. Наслідком цього Моравська держава почала граничити з Болгарією, під боком якої була грецька держава. Власне з неї розходилися місіонери до різних сусідніх країн, проповідуючи християнство (З, ст.9).

Син моравського правителя Моймира Ростислав коло 861 р. хотів оснувати єпископію на Моравах і просив на це дозволу у Римі. Не одержавши відповіді, звернувся до Візантії, звідки йому прислали двох проповідників-місіонерів, братів Солунських Кирила й Методія. Обидва греки знали болгарську мову, отже могли порозуміватися майже з усіма слов'янами. Від того часу християнізація йшла на

Західної Польщу від німецьких місійних центрів, а на пограниччя Руси з Ляхією, – від перших місіонерів Солунських братів, або Великоморавської держави. Обидва брати вийшли зі Святої Гори – монастиря на Олімпі коло Царгороду. Хоча самі з походження грецькі, відчуваючи в собі покликання служити вищій справі, постановили вести проповідництво серед інших народів. Це збіглося з запрошенням Паннонських князів бути місіонерами християнства серед їх підлеглого народу. Те почалося 863 р.

Обидва брати були виряджені до Морави й Паннонії і задержували тісний зв'язок із Царгородом та Римом, бо тоді ще була одна вселенська неподільна Церква. Їх діяльність відбувалася не серед болгарів держави царя Бориса, а серед моравських і паннонських слов'ян, земель, що могли мати значний вплив і на українських захід.

Почавши від половини IX ст., видатніші одиниці серед слов'янських народів залишали поганство й приймали християнство. Першими були народи близчі до Царгороду й Риму. З південних слов'ян болгари тоді були в межах Візантійської імперії, отже в князівстві Бориса проживали серби, хорвати й далматинці та паннонські слов'яни, або словінці, а в західних землях – слов'яни моравські, чеські й словацькі. З усіх слов'ян на південному сході були найближчі до греків болгари, що творили сильну державу на чолі з кн. Борисом. На заході ролю християнізації перебрала на себе Великоморавська держава на чолі з кн. Ростиславом. Спершу там проповідували чужою мовою, яку народ зовсім не розумів. Місіонери, бачучи свій неуспіх, в другій половині IX ст. почали думати над тим, як проповідувати, щоб зблізитися до народу.

Тоді вони переконалися, що треба проповідувати Христову віру зрозумілою мовою. Тому зродилася думка опрацювати слов'янське письмо й вивчити мову народу для місійних цілей. На цьому ґрунті постали слов'янські апостоли у IX ст. Вони вийшли з Візантії, східної половини християнства, де книги Нового Заповіту були писані грецькою мовою і на цю мову потім був перекладений Старий Заповіт. Те дало ріст багатої культури тих часів. В межах грецького світу діяли перші Вселенські Собори. Наслідком цього християнство стало європейським, а східних народів воно не могло

На заході в той час панувала латинська мова. Спочатку вона була тільки мовою церковною, а згодом стала мовою школи, науки, канцелярій тощо. По суті, слов'янські народи були досить численні, розселені на великих обширах земель, із звізничкованими діалектами, серед них чужа мова не приймалася, тому треба було вивчати мови тих народів, а не накидати грецьку. Самі греки не були здібні поширювати свою мову на інші народи, як це було на обшири з латинською мовою (17, ст.1-5)

Апостол слов'ян Кирило-Константин опрацював слов'янську азбуку на основі зібраних і, мабуть, існуючих письмен, а одну церковно-слов'янську мову й поставив її на четвертому місці після гебреїки, греки та латини, і на цю мову, якою тоді говорили у Солуню, почав перекладати богослужбові книги. Від часів проповідей Солунських братів залишилася писана пам'ятка, що має кілька назв: "Моравсько-Паннонські Житія Костянтина та Методія". Інша назва "Просторі, або т. зв. Паннонські Житія свв. Кирила і Методія". Проповіді обох братів доходили через їх учеників у далекі землі, а в тому й до нашої батьківщини.

Про ширення християнства у сусідніх народів є лише то тут то там приналідно писані звістки, незначний археологічний матеріал часто дуже контроверсійний щодо його тотожності. Достовірним матеріалом залишаються "Житія Кирила і Методія" (див. Бібліографія ч. 17). Цитований нижче оригінальний текст був писаний глаголицею, розділ ч. XI, який передаємо трьома варіантами, а саме:

XI. Оригінальне "Житіє Методія" було писане кирилицею, список XII ст.:

на съвѣтъ сильнѣсть мнѣствѣннѣсть руга шеслѣтъ мѣнѣлако
стнѣтъ шо постлавъже къ мене оурече де бо отнес кѣтисену волѣвѣсю
на съвѣтъ зеллидано патненѣтъ нудълнѣкъ щенѣбоуши на тюж
нѣдѣлн. н помажиши мѣнїженѣ. (15, ст.21)

XI. бъ же и пророчьска благодать въ немъ, пко сѧ соуть събывала многа прорицанил ѿго, ѿ нихъже ли юдино ли дѣвъ съкалемъ. поганьскъ князъ, сильнь вельми, съда въ Висль, роугашеся кръстъномъ и пакости дѣлше. посылавъ же къ не-моу рече: добро ти сѧ кръсти(ти), сыну, волею своею на свои земли, да не плѣненъ ноудьми крыщенъ боудеша на чужен земли, и поманеши ма, юже и бысть. инъгда же пакы.

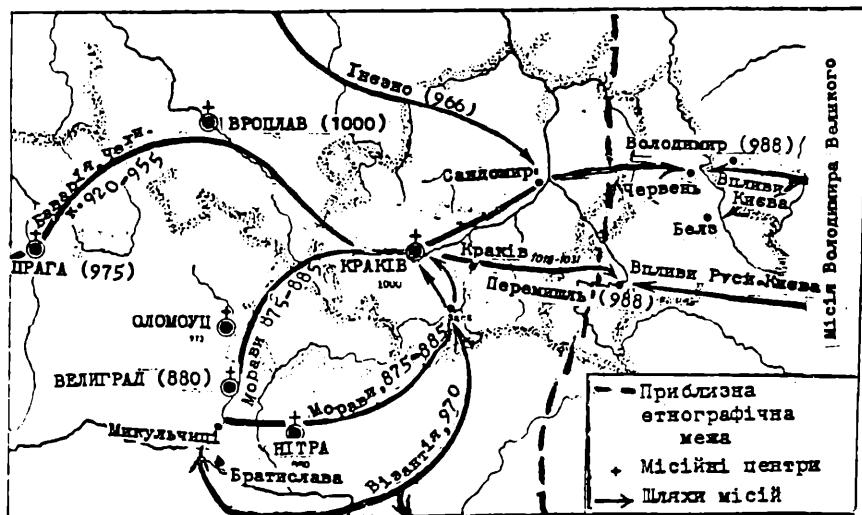
XII. Переклад на українську мову П. Г. Іванцева:

"Був у нього дар пророцтва, і словнилося багато його пророку-вань, що зо два приклади на те ми розповімо. Поганський князъ вельми дужий на берегах Висли, глузував з християн і шкодив їм. Післявши до нього Методій сказав: Добре б тобі є, сину мій, охреститися у своїй країні і своєю волею, щоб не довелося, потрапивши у полон, охреститися в чужій країні й проти волі, тоді згадаєш мої слова. Так і сталося..." (З, ст.14).

Документ досить вимовний та одночасно дає спонуку думати, що тоді місійні заходи (Методій помер 885 р.) першого слов'янського християнства досягали українських західних земель і були направлені на усю частину сучасної Південної Польщі, почавши від ріки Висли йдучи у східнім напрямку. Нам невідомо, чи згаданий "князъ на Вислі" був охрещений самим Методієм, але за різними припущеннями коло 875 р. там вже складалися умовини християнізації. Згадаймо реляцію арабського подорожника ал-Масуді з 943 р., який пише, що держава "Ал-Дір, або Русь", сусідує з державою ал-Фірага, т. зв. Прагою (17, ст. 43). Місійні заходи над р. Вислою захоплювали обшир Білих Хорватів на Підкарпатті та Червенські городи. В літописах є згадки, що до Володимира Святославовича приходили місіонери різних народів, щоб прийняти їх віру. Це мабуть було в час "сусідування з Прагою", що припадає на 920-940 рр.

З усіх станиць християнства у сусідстві західних земель дотепер найбільше уваги присвячено Вислокові (Вислок), де знайдено шість будівель християнських, як костьоли, каплиці й палаци. Серед тих об'єктів, як пише археолог Анджей Жакі, помітні сліди кирило-методієвського обряду у X-XI ст. В 1135 р. війська Руси, мадярів і половців зруйнували Вислок, а жителів знишили.

На тему першого християнства на південному пограниччю Руси з Ляхією (автор пише "Русь", а назви "Польща" тоді ще не було, тому слід йти за літописною назвою – ляхи, Ляхія) помістив А. Жакі (див. Бібліографія ч. 15) статтю польською мовою, вказуючи на те, що почавши, додаймо, з середини IX ст. міцніли впливи християнізації Сходу (Візантії) на обшир Південної Польщі, а з другого боку центрів Праги, Вроцлава та інших (ст. 9). Фундаментальна дата прийняття християнства польською державою Мешка I є рік 966, без південних земель Польщі, що в тім часі до нього зовсім не належали. Археологічне дослідження, як пише автор, зосереджується на раннім середньовіччю 500–800 і 800–1000 років нашої доби історії. При чому археологія вперше показує лише місійні впливи, а в другім періоді вже здійснення місійних зусиль в кількох центрах. Автор визнає сильні впливи Візантії, аквілійського італійського патріярхату та времті третього центру – Німеччини та Австрії.

Місійні шляхи християнізації Сходу і Заходу на окраїні

Християнство проникало на Волинь двома шляхами, спершу, за археологічними доказами та літописними звістками, із Моравії, а потім із Києва, почавши з 988 р., як офіційно завершено хрещення народу Руси. Згідно джерела (під ч. 15, ст. 84–87, Бібліографія), що покликуються на польські докази, що християнство в "грецько-слов'янському обряді" в половині IX ст. було також на Привислянському общині; були священики, а церковний осідок у місті Сандомирі підпо-

рядковувався Паннонсько-Моравській митрополії, яка захоплювала
межі на схід до р. Буга аж по р. Стир (останнє побічне речення
ми додали від себе).

58

Довшу статтю п. з. "До питання про початки християнства та
єпископства в Перемишлі в IX-X ст." опублікував о. Б.І. Балик
(Записки ЧСВВ, т.10, 1979, ст. 50-97). Він пише (ст.54), що за
моравського кн. Святополка 871-894 давнє плем'я Білих Хорватів,
що проживало над Сяном (Перемишлянщина), підпало під владу Вели-
коморавської держави. Автор покликується на "Житіє Методія" (роз.
Х) і каже: "І сама моравська країна почала поширюватися і пере-
магати своїх ворогів..." Володіння цієї держави поширилося на
Чехію, Шлеськ, на Вислян, Вислока територію та на Білих Хорватів,
що жили на українських землях. Слід додати, що християнізація (а
не влада) захоплювала також Червенські городи. На схилі володін-
ня княгині Ольги та потім її сина Святослава Ігоровича, чеський
літописець Косма віднотовує єпископства "слов'янської мови в Русі".
Чеський володар Болеслав II біля 971 р. погодився заснувати у себе
єпископство. Папа Іван XIII (965-972) писав до нього, щоб на
єпископа не ставив особу "обряду, або секти народу Болгарії, або
Русі, або слов'янської мови" (ст.90). Це знову доказує, що на
тодішній Русі існували організовані церковні громади та що стави-
ли, чи можна було ставити кандидатів на єпископів.

Автор продовжує свої розважання і пише, що коли впала Велико-
моравська держава, її землі підпали під володіння чеських князів,
упарі з тим і українські західні землі, що були властиво "місій-
ним протекторатом" Чехії у роках 973-981; тут з'явився кн. Во-
лодимир Святославович зі своєю імперською армією і встановив за-
хідні граници. Тут слід пригадати вже вдруге вислів нашого лі-
тописця: "В лѣто 6489 (981) иде Володимер к Лѧхом и зая грады
их Перемышль, Червенъ и ины грады, иже суть и до сего дне под
Русью." ^{x)} Автор зауважує, що вислів літописця "иде к Лѧхом" біль-
ше відноситься до Чехії ніж самос Лѧхії, бо польські князі прихо-
дили сюди лише за здобиччю, а чехи мали місійні цілі. Можливо,
що на службі чехів були висляни, сандомирани відомі на Русі як "Лѧхи".

♦) ПСРЛ., т. 2, ст. 35

Нові Правди Христової науки були Ним самим проголошені на Сході, там же відбувалася перша християнська організація з дванадцять апостолів, їх учеників, послідовників і вірних. Від часу, коли Константин I, імператор Риму в 324 р. переніс столицю до Константинополя, Греція стала близьким сусідом наших південних земель. На грецьку мову були переложені з гебрейського перші книги Святого Письма, а в другій половині IX ст. грецькі місіонери пішли ширити християнство на слов'янських землях. Перше християнство Великоморавської держави сягало українського заходу, захоплюючи Червенські городи, до яких тоді належав Перемишль, Белз, Велинъ (місто Волинъ), Чермно та інші. Навіть у Кракові на Вавелі знаходять сліди давньої слов'янської церковної організації. У Вислоці з 970–996 рр. відомі такі імена єпископів: Прохор, Прокулфа, а також найстаріші церковні мури на Вавелі св. Михаїла і св. Сальвадора на Звіринці. Щойно в 1000-му році там почали працю латинські біскупи (15, ст.9).

Тут треба звернути увагу на одну неточність в польській церковної історії. Польські дослідники утотожнюють впливи латинської церкви від першої дієцезії короля Мешка I і охрещення 966 р., та це відноситься до Західної Польщі, а південна частина до нього тоді зовсім не належала; тут мала впливи Східня Церква. Щойно германізація Польщі місіонерами з Вроцлава мала дві цілі: проникнути в духове життя слов'ян- поляків, та порівняти їх зі слов'янськими народами. Це останнє прищеплене німецькими місіонерами поляки покутують до сьогодні.

Із сьогоднішнього погляду тяжко судити, як була б укладалася історія середутої Європи після вибору поляками слов'янського письма й слов'янської релігії, але можна припустити, що міждержавні відносини на цім терені були б зовсім інші ніж ми маємо тепер (15, ст. 10–30).

Церковним дослідникам Волині було відоме минуле першого християнства Великоморавської держави. Микола Теодорович у цінному описі Володимира подає, що в описі передання Моравської єпископії празькому церковному управлінню біля 890–899 рр. були виказані східні граници митрополії, що сягали по Західній Буг і р. Стир.

Дослідник старовини слов'ян Машевський у своїй праці "Історія первобытнай церкви у славян" (Варшава, 1840, ст.103-136, неперевірено), покликуючись на вищеподаний опис-документ і на Богемські літописи, твердить, що обшир до р. Буга й м. Луцького, біля якого протікає р. Стир, в давнину входили у склад Методієвської єпархії. Цей же автор робить заключення, що жителі згаданого обширу вперше були християнізовані Моравською архиєпископією на чолі зі св. Методієм, тодішнім архиєпископом (1, ст.23-29).

На початку місійної праці обидва Солунські брати зустріли спротив латинських церковних кругів, які на південних польських землях репрезентували німців з Пассаву, Вроцлава, Зальбургу та з інших міст. Німци явно виступали проти слов'янізації богослужіння і проповідей мовою слов'ян (15, ст.19). Довгі спори за і противінчались тим, що після смерті Методія 885 р. (інші подають 886), папа Стефан V заборонив літургію слов'янською мовою. Ще за життя Методій у своїм "Житті" просив: "Один тільки хбережіть звичай: читати на Службі Божій Апостола й Євангелію попереду по-латині, а вже аж тоді по-слов'янському, щоб сповнилося сказане в Св. Письмі, що всі народи хвалять Господа (Псал. 116)..." "Коли ж хто з обраних од вас навчителів, ласих на чутки, що одвертають од істини до помилки, нахабно почнуть спокушати вас, гудячи книжки мовою вашою, такий нехай буде відлучений не тільки від Причастя, а й від Церкви, аж поки виправиться" (Тим. 2, 3-4) (17, ст.305).

У наших розважаннях про перше християнство на українськім заході помагає археологія, що досліджує також стилі церковного будівництва. Розкопані фундаменти перших церков виявили муровані квадратові церковці переважно з одною апсидою. Знайдень квадратові церкви у Велиграді на Моравах, також відкрито в м. Вислоці й в Зимнім під Володимиром. Усі вони прототипи методіївських церков IX ст. Моравської єпархії. Фундаменти вищезгаданого типу церков на першому місці археолог Анджей Жакі знайшов у Перемишлі під час розкопок 1960-1965 рр. на давньому городищі кн. Перемисьлідів XI-XII ст. Церква будована з тесаного каменя, розміром 18 x 22 метри, з трьома апсидами та чотирьома філярами, а посередині завершена фалистим куполом. Вузькі вікна для потреб оборонних

того часу. Церкви тоді були єдині масивні будови, в яких у час небезпеки могли ховатися вірні й у потребі боронитися. Коло церкви був цвинтар. Підлога в церкві була виложена каменем, посереди - ні кольовором у виді великих кругів. В апсидах підлога була виложена керамічними плитками. Збережені частини стін були покриті поліхромією червоноавого, або ж свтого відтінків. Це була церква візантійського стилю кн. Володара. Вона тільки тому збереглася, що була будована з камення. Дерев'яні будови протягом віків погнили й всякнули в грузи звалищ і напілів.

Перші археологічні розкопки пам'яткових пунктів м. Володимира почали 1886 р. професори Київського університету В. Антонович і А. Прахов. Найперше увага дослідників була зосереджена на урочищі "Стара Кatedra". Під грузами трьох пізніше побудованих на тім самім місці церков, на самім споді знайдено круглявий фундамент, що не мав нічого спільногого з понадфундаментами. Це, власне, мовчазний свідок першої церкви у Володимири, першого невідомого нам єпископа й перших християн. З пошани до культури прадідів народ назвав її "Стара Кatedra". Існує інша думка, що першу церкву там побудував кн. Володимир Великий, але згідно з логічними розваженнями, це відноситься до 992 р., часу наставлення там першого єпископа Стефана I.

"Повість времінних літ" подає згадку про церкву й монастир на Святій Горі у Зимнім, що полководець кн. Ярослава після переможної битви з Болеславом Хоробрим у 1018 р. прийняв монаший постриг (схиму) і залишився там на постійно. Знову у Печерському Патерику згадується, що в монастирі на Святій Горі помер ігумен Києво-Печерської Лаври Варлаам у 1074 р.

Церкви були в усіх більших містах. У самім Володимири між X-XV ст. було понад 10 муріваних церков, в Галичі 8, в Переяславі 4, у Червоні 4-5. Це були переважно трьохнаві церкви, будовані з квадратової цегли. Спочатку їх будували візантійські майстри, потім місцеві здібніші будівники.

Час, коли на Україні почалося церковне дерев'яне будівництво, трудно визначити. В деяких околицях на Волині, Холмщині й Полісці будівельний камінь був рідкістю, а в давнину тут були непро-

хідні ліси, отже дерев'яний будівельний матеріал був на місці й 62 був дешевий. Є здогади, що стилі дерев'яних церков також запозичені з Моравії і Чехії. Поруч круглих будов-ротонд, там були чотирикутні церкви з одною, або двома апсидами, зрідка з кілько-ма. Дерево краще надавалося на квадратові церкви. З практичних мотивів в апсидах містилися вівтарі, а від заходу був "бабинець", місце для жінок. Колишню трьохподільну ротонду можна було замінити окремими зрубами, що можна назвати трьохзрубні, або три поділи під одним дахом. Отже, трьохзрубні церкви поширені по всій Правобережній Україні. Ще в 1936 р. в Суходолах, коло Володимира існувала трьохзрубна пам'ятка (З, ст.11).

До церковного будівництва місцеві майстри або фундатори вносили свої "вітвори". Чужинці-магнати будували для своїх підлеглих церкви й надавали їм свої архітектурні прикмети, напр., поляки спадисті дахи; така церква була в с. Вижва на Ковельщині. Зрідка були каплиці Олександра Невського своїм стилем чужі там. Цар Микола II побудував у Почаєві Святотроїцьку церкву у 1912 р., завершенну куполом російського стилю; вона стояла там як сирота серед бароккового багатства довколишніх церков.

Цю статтю ми відкрили ілюстрацією руїн фундаменту церкви круглої будови у Михайлівці на Словаччині, мабуть, звідти поширилися ротонди на інші країн включно з Червенськими городами. Церкву круглої будови (ротонду) маємо в Горянах на Закарпатті. Церкви круглої будови відносяться до IX-X ст. Відкрито дві у Перемишлі, в урочищах "Федорівці" й "Михайлівщині" у Володимири, у Зимному та Овручі. Польські археологи знайшли фундаменти таких церков у городищі Чермно-Червень. У Галичі також знайшли одну ротонду. Ротондовий стиль церков був поширений на наших землях аж до татарських погромів. Після цього вже прийшов візантійський вплив, а потім мішані, що поєднували східні й західні зразки.

Докладніший опис двох ротонд у Перемишлі та Володимири наближує нас до слідів "слов'янського християнства" на українськім заході. Назва Перемишль стає відома щойно в X ст., але перша ротонда на церква там могла бути побудована значно раніше, коли ця місце-

вість мала іншу назву. Подібне з другою ротондою у Володимирі, яка, мабуть, датується від першого перебування там князя Володимира Святославича у 981 р.

63

Ротонда
в
Горянах,
пов.
Ужгород,
Закарпаття.

Перемишль був столицею Білих Хорватів, що заселявали обшир ~~між~~ Сяном і Дністром аж по Карпати, які етнічно належали до східних слов'ян^{X)}. У половині X ст. обшир хорватів підпав під сферу впливів Великоморавської держави за володіння кн. Святополка (871-894). Як подає "Житіє Методія" (Розділ X), моравська держава "почала поширюватися і перемагати своїх ворогів" (17, ст.307). Біля 875-80 рр. згаданий князь поширив свою владу на Чехію, Шлеськ, "край вислян" та хорватів. Мабуть, це досягло Белжчини, Червенських городів, до яких тоді належала й Володимирщина.

Ібн Ростега, перський анонімний географ та Гардізі подають про експансію Великоморавської держави на простори над р. "Рута", під цим розуміють Прут.^{XX)} Про поширення згаданої держави є згадка у празького єпископства з 1086 р., що вона сягала по р. Буг і Стир (дехто читає "Стрий")^{XXX)}. Б.І. Балик (ЧСВВ) в статті "До питання

*) М.Кученко. Південно-західні межі розселення східних слов'ян у IX-XIII ст. "Український історичний журнал", ч. 9, 1973, ст. 103-104.

**) Borivoj,Dostal. Das Vordringen der grossmährischen materialien Kultur in die Nachbarländer. "Magna Moravia", Prague, 1965, page 368.

***) Słownik Starożytności Słowiańskich, t.1, page 357. (Dokumenty biskupstwa praskiego).

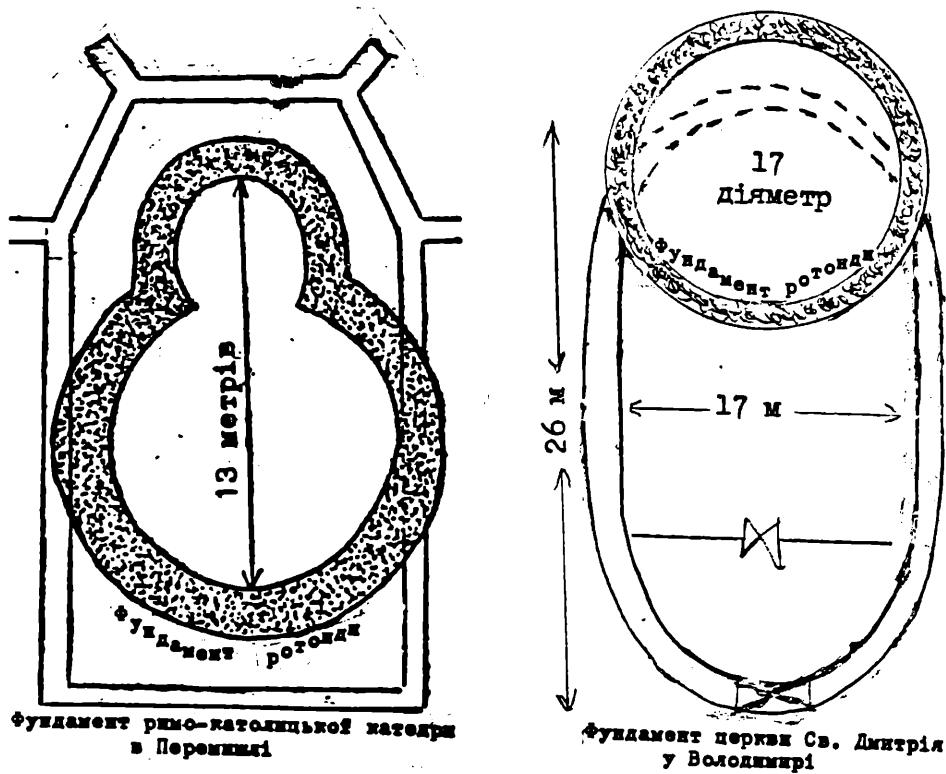
про початки християнства... в Перемишлі в IX-X ст." (Записки, ЧСВВ, т. 10, 1973, ст. 84-88) уважає, що терени східних слов'ян політично не були включені до Великоморавської держави, лише поширено на них церковно-місійний вплив. Дуже можливо, що князі згаданого обширу були зобов'язані платити лише данину та у потребі давати військо. Ці впливи захоплювали також і вислян та сягали до Кракова, куди доходило слов'янське християнство Солунських братів Кирила й Методія (1, ст.55).

Олександер Шинкаловський у статті "Фундамент на фундаменті" ("Наша Культура", дод. до "Нашого Слова", Варшава, 1962, ч. 1), подає вислід розкопок у Перемишлі, що початі 1960 р., а закінчені в наступному році археологом Анджеєм Жакі. Там на замковій горі були знайдені фундаменти церкви-ротонди, а поруч чотирикутної будівлі. На глибині трьох метрів відкрито давні фундаменти, що не були римо-католицьким костьолом з XI-XVI ст., який саме тоді розкопували. Там знаходили людські кістяки в дубових трунах-гробах довжиною 2.30 м, товщина брусів-дошок 8-9 см, що свідчить про християнське поховання. Там також відкрили склепіння-льохи. В західному кутку площа відкрито частину давнього фундаменту, складеного з білого тесаного каменя, що свідчив про давню будову великої трохнавної церкви з одною апсидою. Ще в 1920 р. там були знайдені монети з IX-X ст. та хрести-елконпіони.

Про давність відкритого фундаменту свідчать знайдені уламки й деталі арок зі старого собору кн. Володаря, що не були частинами стін. Також знайдено кераміку з X ст. Відкрита ротонда схожа з ротондними бідувлями в Галицько-Волинській Русі в Галичі, Володимири, в Зимнім та Овручі на Волині. Збережені документи доказують, що ще до XIV ст. у Перемишлі існувала мурована церква св. Миколая, отже відкриті фундаменти ротонди під польським костьолом, що був побудований біля XV ст., свідчать про тотожність місця (вказана стаття).

"Фундамент на фундаменті" також відкрито у 1886 р. у Володимири в урочищі "Стара Кatedra" на р. Луг, що згідно переказів та самої назви в народі, треба уважати за місце першої церкви "слов'янського .

християнства", місійної праці св. Методія та його учеників і послідовників. На цім урочищі пізніше була побудована церква св. Дмитра, про яку є згадка в Галицько-Волинськім літописі 1288 р. (див.

ст. 152). Перша ротондна церква, згідно переказу, була Успіння Пресвятої Богородиці, названа народом Стара Катедра. Так урочище, або те місце називалося від непам'ятних часів. Вона була, імовірно, будована з дерева й могла простояти до половини XII ст. Пізніша Дмитріївська церква була мурована, і її в XIV–XV ст. знищили татари. Можна припускати, що ця церква мала також оборонні засоби й обладнання. На місці Дмитріївського храму в половині XV ст. стояла церква св. Федора Стратилата. В документах 1695 р. вона згадується як "стародавня катедра володимирських єпископів".

Про Святодмитрівську і Федорівську церкви подаємо докладніші описи на іншому місці. Тут подаємо дані про відкриті фундаменти ротонди в урочищі "Стара Катедра". Як вже було згадано раніше, в 1886 р. А. Прахов і В. Антонович розкопували руїни невідомих церков; спершу відкрили залишки стін, потім низові фундаменти. Роз-

чистивши докладніше підлогу, виявили, що під справжнім фундаментом ще є другий в діаметрі 17 м, як припускають – середня частина пізнішого храму. Круглий фундамент починається з "горного" місця у вівтарі, перетинає стіну (поза фундамент) понад 2 м. Другий круглий фундамент зложений з сильної цегли особливого виробу понад 3 см завгрубшки, 16 см довжини та 12 см ширини. Цеглини сплоєні сірим розчином, який вже вивітрів. Згідно поданого опису у монографії М. Теодоровича, "Городъ Владимиръ"...(ст.130) умовно унагляднююмо, що на цьому місці розкопок була така ротонда, як відкрита у Перемишлі.

В народі існує переказ, що церкву Успіння Пресвятої Богородиці в урочищі "Стара Катедра" побудував Володимир Великий. Згадка у літописі: "повелъ рубити церкви" свідчить, що перша церква була побудована з дерева, бо муроване будівництво на нашій землі з'явилось пізніше. Згідно з останніми дослідженнями, кн. Володимир побудував церкву-ротонду св. Василія, яка збереглася до сьогодні.

Як вже було згадано, римський папа не погодився на прохання кн. Ростислава заснувати єпископію на Моравах. Щойно в 863 р. візантійський царський двір прислав двох місіонерів-вчителів, як писав: "для наших людей, що відрікліся поганства і притримуються християнського закону, але нема вчителів, які вчили б у нашій власній мові й викладали б правдиву віру християнську" (згадана стаття о. Балика, ст. 55). Отже, Візантія прислала братів Константина (в мірі Кирила) й Методія; перший був священиком, а другий лише дияконом. Кн. Мстислав зібрав учнів-студентів і передав їх новій школі й вчителям. Константин, пристосувавши для слов'ян глаголицю (за іншими – кирилицю), переклав з грецької на слов'янську мову потрібні книги (мабуть дуже скорочено) і навчив утрені, часи, вечірні та літургії і протягом шести місяців (березень–жовтень 883 р.) з учнями переписував книги, щоб мати більше примірників (там же, ст.56).

Після сьомого Вселенського собору 787 р., наступний вже не був скликаний. Візантія притримувалася правил семи соборів, а в римській церкві почали вироблятися помісні правила. Сфера впливів

Риму в західніх країнах була більша ніж у східніх. Німецькі місіонери не хотіли допустити до богослуження слов'янською мовою. В

цю справу втрутився папа Стефан V. Він вислав до кн. Святополка посольство у 885 р. В Нітрі на Моравії католицький єпископ Віхінг почав виганяти учнів Методія. Папа вимагав прийняти "тринітарну догму" про походження Святого Духа й від Сина, але провідні священики Горазд і Кліментій, учні Методія відмовлялися, кажучи: "Боїмося стати проклятими..." "Не зречемося віри і не станемо гірше невір" (ст.65). Незабаром Горазда, якого ще за життя Методій по кликав на свого заступника, відсунули від керми церквою і це сильно загострило відносини супроти Риму. Остаточно римська течія перемогла, непослушних священиків, учнів Методія, карали, кували в кайдани та "продажали жидам" (там же, ст. 68).

Під кінець 885 р., як пише о. Балик (там же), папа Стефан V писав листа до кн. Святополка, щоб "літургії не відправляти слов'янською мовою, забороняємо під загрозою прокляття". Папа дозволяв тільки пояснювати слов'янською мовою потрібні місця євангелії простому народові, що не розуміє латинської мови. Ще в 870 р. Рим вимагав від Методія уперше читати євангелію по-латині, але він цього мало притримувався. Цьому, як було вже сказано, заздріли німці й робили доноси папі, що появився якийсь грек з новоскладеними слов'янськими книгами, відкинув латинську мову й науку.

Усіх "служителів вівтаря" юрисдикції Методія до його смерті 885 року, опісля його заступника Горазда, було на Моравії до 200, з них видатніші: Гозард, Клімент, Лаврин, Наум і Ангеляр та десятки інших; усіх їх закували у кайдани, вкинули до в'язниці та мучили, а потім передали воїнам, які вивели їх за місто аж за Дунай і там лишили. Відсунення від церковного керівництва "твердого мужа" Горазда та інших викликало сильний спротив. Балик припускає, (ст. 75-76), що містом, в якому так карали, була Нітра, від якої ближче було до Дунаю, ніж до столиці Моравії Велеграду. У війні кн. Яropolка архиєпископ Віхінга став по стороні німецького короля Арнульфа 892 р. Віхінга, що робив інтриги проти Методія, Ярополк вигнав з країни.

Він поробив заходи перед папою Іваном VIII відновити моравську єпископію, як самостійну й незалежну від Риму, на чолі з архієпископом. В 899 р. було висвячено правлячого архієпископа й трьох єпископів. Один з них – давніше переслідуваний Горазд, що за життя Методія був назначений його наступником. Німці часто нападали на Моравію і грабували. Населення сильно їх не любило й вороже ставилося до німецького духовенства та латинського обряду. Висвячення Горазда на єпископа свідчить, що духовенство було слов'янського походження, обряду Солунських братів.

У літописах нема згадок про зміни віддовж Сану, Буга, в Пере-мишлі, Червенських городах та у поселенні, де потім постало м. Володимир. Припускають, що з трьох висвячених єпископів Горазд посів Старе Місто, де колись був Методій, в столиці Моравії, другий у місті Нітра, де перед тим був Віхінг. До Великоморавської держави належало також плем'я "вислян", князь яких у 875 р. хрестився у Методія. Дуже можливо, що третій єпископ слов'янського обряду був у Вислоці. Можна лише припускати, що в догоду ширення місійних впливів четвертий єпископ був призначений для хорватів, бужан і дулібів (о. Балик, ст. 84–85). Десять після 900 р. супрагани могли бути у Белзі, Червені та у Володимири. Урочище "Стара Кatedra" у Володимири та круглий фундамент під фундаментом уповні підтверджують наше припущення.

В "Житті" Методія (розділ X) говориться, що коли Методій прибув у 873 р. до Моравії, йому доручено всі церкви і духовенство. Там почало зростати Боже вчення, а моравська держава почала поширюватися на всі сторони; люди відрікалися поганства й приймали віру Методія. Методій підготовляв здібніших, висвячував на священиків і посылав до всіх городів. У бібліотеці Перемишлянської єпархії вкінці ХІХ ст. був знайдений рукопис латинською мовою, на якому було записано 15 єпископів, що в давнину очолювали дієцезії. Це другий доказ про єпархію на обширі Червенських городів.

В 905 р. на Моравію напали угри й сильно її спустошили. Тоді загинуло багато людей, чільніші представники та провідна верства

розбіглася по сусідніх країнах. Ми припускаємо, що частина еміграції знайшла захист на українськім заході. Серед вихідців напевно були й духовні особи, які на нових місцях вели місійну працю (о. Балик, ст.88-89). Є припущення, що нові емігранти принесли стиль будови круглих церков. Ротондні церкви були стійкі до оборони ніж квадратові. Після 906 р. землями хорватів заволодів київський князь Олег. Хорвати брали участь у збройному поході на Царгород у 907 р. У "Повісті временних літ" подається "поя же множество варяг, и словен, и чадъ, и кривичи, и хорват, и дулебы..." (там же ст. 88). Всі ці племена, а właство "малі народці", брали участь у збройному поході на культурну в тих часах Візантію. Воїни бачили там церкви, хрести, ікони й це у свою чергу могло на них також впливати.

Ми не всилі сьогодні оцінити могутнього впливу церковного співу, богослуження, ікон, хреста на тодішню обмежену духовно людину. Мабуть вплив був дуже великий. Грецька літургія слов'янською мовою скоріше наблизила людей до віри сходу, ніж латинська чужа мова до заходу.

Поки церква була єдиною і неподільною, Західня Європа поступово підпадала більше під вплив Риму, а Східня під Візантію. Частини слов'янських територій були на межі впливів обох центрів. Романські, англосаксонські й слов'янські народи багато чим різнилися між собою. Папа Іван XIII (965-972) дораджував кн. Болеславові II, чеському володареві, заснувати єпископію у Празі з вимогою, щоб на празького єпископа вибрати "клірика в латинських науках дуже освіченого", та не призначувати кандидата з "обряду, або секти народу Болгарії, або Русі, або слов'янської мови". Згідно з чеським літописцем Космою латинською мовою сказано: *verum tamen non secundum ritus aut sectam Bulgariae gentis vel Ruziae aut Slavonicae linguae +).* Це є достовірним доказом, що у Болгарії та в Західній Русі існували християнські розвинені громади, очевидно, місії "Слов'янського Християнства". Ці справи були добре відомі в Римі та у Візантії.

<sup>+) Monumenta Germ. Hist., Scriptores Rerum Germ., Nova Series.
Cosmae Pragnensis Chronica Boemorum, page 44.</sup>

Папа дораджує не висвячувати на єпископа "болгара", або "руса", це доказує, що такі свячення вже були й не тільки священиків, а і єпископів. Цей період припадає при кінці володіння Святослава Ігоровича, сина княгині Ольги. Тоді ще в Києві єпископства не було, натомість на українськім заході впливи Великоморавської держави сягали, як було сказано, по р. Случ.

Чеський літописець Косма записав мовлення папи не висвячувати слов'ян і латинкою записав "Ruiae". Тоді саме над Сяном проживало плем'я хорватів, яке у 907 р. підкорив Київський Русі кн. Олег (907-914). Під Білими хорватами в ширшому значенні слід розуміти Західну Галичину з тодішнім центром у Перемишлі. Вже в 911 р. хорвати й дуліби брали участь у походах Олега на Візантію як "толковики". Папа Іван про це писав у 965 р., це означає, що були матеріали й докази, що у слов'ян християнство існує віддавна. Фундаменти ротонд у Володимирі та Перемишлі - докази церковних центрів, у яких резедувала навчальна церковна адміністрація. Слід додати, що в Х ст. існувала слов'янська катедра св. Михаїла в Krakovi, але адміністративно належала до Риму.

Після смерті Святослава Ігоровича Завойовника 972 р., влада Києва дещо послабла. Цю обставину використав чеський кн. Болеслав II, поширив своє володіння на український захід, найменувавши себе спадкоємцем Великоморавської держави. Західня Русь була під його володінням в рр. 973-981 (о. Балик, ст.93-95). Тоді чеське володіння, мабуть, у виді добросусідської данини, сягало поза Перемишль, поза Червенські городи, аж до р. Стиру. Власне тоді українські землі на заході були між двома державами: на сході Київська Русь, а на заході Чехія. Додумуються, що князі хорватів і дулібів десятки років вели примирливу політику з обома названими державами. Протягом десятків років, а може навіть пів століття український захід духовно був зближений до слов'ян-християн на заході, натомість політично тяготів до Київської Русі, з якою був етнічно пов'язаний.

Історія не занотувала збройного насилия Великоморавської держави, опісля Чехії. Мабуть, це були якісь добросусідські домовлен-

ня. "Місійний протекторат" Чехії тривав до 981 р. Князь Володимир Святославич мирним походом визначив західні кордони з Чехією і Ляхією, таким чином етнічну спільноту хорватів і дулібів прилучив до Київської держави. Мабуть тоді була надана назва - Володимир поселенню, що перед тим був невідомим. Літописець пише, що "Володимир іде к Ляхам і зая гради їх", що насправді більше відносилося до Чехії, бо Польщі тоді над Бугом зовсім не було, украйнське населення було аж за р. Бугом.

71

Визначивши західні кордони з чехами й ляхами, кн. Володимир не насаджував там своїх "губернаторів"; залишив при владі місцевих князів, що можливо ще раніше порозіміліся з Києвом. Згідно з правилами тодішніх завоювань - підлеглі платили данину і в потребі давали військову допомогу. Але згодом хорвати-галичани не були вдоволені володінням Руси й, мабуть, хотіли знову приєднатися до Чехії. Кн. Володимир приходив туди знову у 992 р., вже як християнин і втихомирив хорватів. А у Володимири поставив єпископа Стефана I.

Від 981 р. західні землі з визначеними тоді кордонами залишилися з малими перервами під володінням Києва. Під час перебування кн. Володимира на землі хорватів, була знесена чеська залога та адміністрація. Кн. Володимир захопив у полон дочку чеського достойника й взяв її собі за жінку. Це мало поілтичний характер, бо через таке одруження князь набув спадкове право до зайнятого обширу, згідно з тодішніми звичаями.

В 988 р. офіційно був охрещений народ Руси-України, український захід був вже роками наперед до того приготований.

Дотепер уважали, що ротондне будівництво церков і палаців розвивалося лише на українськім заході, але в журналі "Україна" (Київ, 1984, ч. 30, ст. 20), у статейці "Ця загадкова ротонда" подано, що Інститут Археології АН УРСР дослідив в Києві на Подолі в "городі" Ярослава сім мурованих будівель. При Володимирській вул. ч. 3 відкрито фундаменти круглої мурованої будівлі - ротонди. Вона в деякому нагадувала багатогранник; підмурівок був складений з великих піщаних каменів, а стіни муровані цеглою.

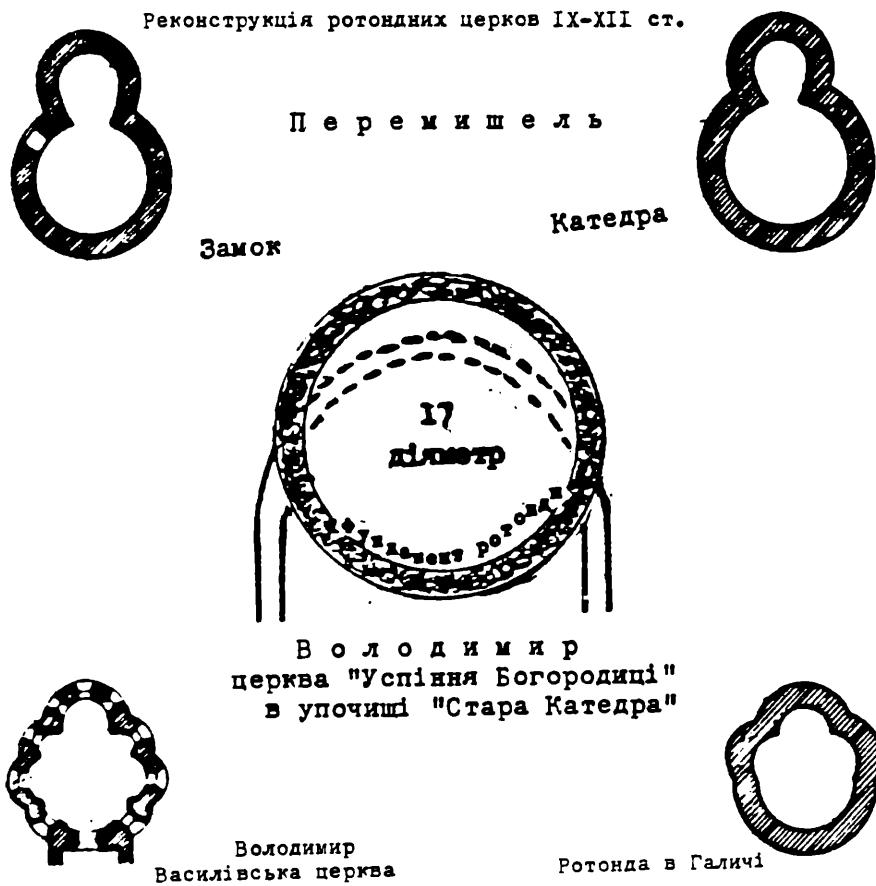
Докладне вивчення пам'ятки показало, що це споруда давньої

72

Руси, ротонда розташена в центрі Києва поруч Десятинної церкви.

Будова 17 м завширшки, цегла злучена вапняковим розчином з до-
мішкою дрібнотовченої цегли (цем'янка). Стіни збереглися на ви-
соті 80 см. Посередині стояв кам'яний масивний стовп. Будівлю
датують кінцем XI, початком XIII ст. Будівлю-ротонду відносять
до романської архітектури, що була поширенна в середньовічній Єв-
ропі.

Реконструкція ротондних церков IX-XII ст.

У Перемишлі, Володимирі та інших містах на західних українських землях, ротонди відносять до IX-X ст. Ротонди на заході мали більшістю церковний характер, а київська ротонда, припускають, служила для офіційних прийомів за княжих часів.

Досліджуючи сакральні пам'ятки першого християнства слід взяти до уваги обшир Червенських городів, де церковні будови, хрести, вироби на камені тощо повинні були зберегтися. Це давнє "царство дулібів" вже кілька разів розкопували, на жаль, чужі археоло-

ти й те могло спричинювати певну "недомовленість", а навіть про- 73
мовчування важніших предметів.

Оподалік від с. Чермна й Вакієва, на сіножаті притоки р. Гучви, що впадає до Буга, розташоване старе городище "Замчище". В довгіллі воно займає до 300 м, а за валами на верху має заглиблення 100 x 70 м. З північної сторони ще дотепер видніє немов широкий в'їзд. На підгородищі урочища "Золота гірка", "Черемленський ліс", "Золотий тік", "Бабина могила", а за ними на полях - кургани й могили. Це все, що залишилося з давнього центру Червенських городів. Ця столиця, як припускають племени дулібів IX-X ст., мала найбільший культурний і економічний розвиток та оборонну систему відповідно до р. Буга аж до Сяну. Це була адміністративна одиниця в сусідстві візантійських і латинських впливів. Протягом верства столою сусідських відносин мусіла підпадати під вплив Великоморавської слов'янської держави, в якій поступово завоювалося християнство на чолі з Солунськими братами Кирилом і Методієм (3, ст. 18).

У писемних документах є тільки приналежні згадки, напр. у "Повісті временных літ" коротко подано: "В лъто 6489 (981) иде Володимер к Ляхом и зая гради...Червенъ..." Після охрестення українського народу, згідно переказів, Володимир Великий знову приходив сюди утихомирювати Білих Хорватів на Підкарпатті. Цим разом

Столиця Червенських городів Чермно над річкою Гучвою,
де виявлено будівлі старих мурованих церков з X-XI ст.
З дослідження О. Цинкаловського

князь мав зі собою двох єпископів (2, ст.12).

Для оборони був Союз Червенських городів, до якого належали: Перемишль, Звенигород, Белз, Холм, Грабівець, Сутейськ, Володимир, Луцьке і ін. аж по Броди й Крем'янець. На обширі згаданого союзу археологічні розкопки в 50-их роках ХХ ст. виявили на незначній

глибині фундаменти невідомих будов; припускають, що там колись 74 стояли християнські церкви. На вищезгаданому городищі занотовано такі назви урочищ: "Монастир", "Чорноземка", "Червенець", а на середині городища старі люди вказували місце урочища "Золота гірка", де пробні копання відкривали скаменілі фундаменти. Довкола городища Червна, головно в напрямку Тільчичеву і Переспи розташовані ще недосліджені давні земляні фортифікації. Вали, насипи, прокладені кругляками дороги вказують на те, що тут у середині середньовіччя був центр державної організації на обширі від Сяніку аж до Стиру. Безнастанині війни на тім відтинку, який був і пограниччям, зменшили впливи Великоморавської держави, а впари з тим перестала діяти єпископська влада.

Археологічні знахідки монет, хрестів-енколпіонів (іх ще називають "київськими хрестами"), фундаментів церков та зображень святих вказують на існування тут раннього християнства. На особливу увагу заслуговує знайдена під час розкопок у 1977 р. на давньому цвинтарі плоскорізьба розміром 45 x 34 мм, виконана

Мініатюра погруддя ХРИСТА, плоскорізьба на плитці опоки. Червень XI-XII ст. Знайдена 1977. (Дійсна величина).

рильщем (долотом). На плитці плоскої опоки погруддя Ісуса Христа. По обох боках голови в горішній частині мініатюри, напис: ІС ХС. Такі скорочення можна зустріти на іконах, образах, ілюстраціях також на сучасних зображеннях.

На поданій відбитці годі доглянути бажані деталі, бо вони затерлися під час кількаразових механічних переношувань у публікаціях. Христос у лівій руці тримає розгорнуту євангелію, а права

рука спереду дещо піднесена з-під розгорнутої шати, випростані 75
два пальці (вказуючий і великий), а три пальці зложені на долоні, -
це відоме нам Боже благословення. Шата зіпнута на правому раме-
ні. Погруддя в простокутному обрамованні по краях плитки. На
відвороті нема жедних знаків, як також нема дірок, чи дірок, щоб
вішати на стіні, чи на шті. Цю простокутну мініятуру знайдено на
місці, де була вдавину побудована церква, а побіч цвинтар. Ав-
тор статті Ян Гирба називає цю знахідку "мініятурною іконою" з
XII ст. Дослідники визнають, що ця знахідка має в собі всі озна-
ки тогочасного мистецтва та прикмети візантійського культу. Mi-
ніятуру знайдено у цвинтарній сипкій землі, перемішаній з кусоч-
ками кераміки (15, ст. 199-206). Розкопки проводили польські ар-
хеологи.

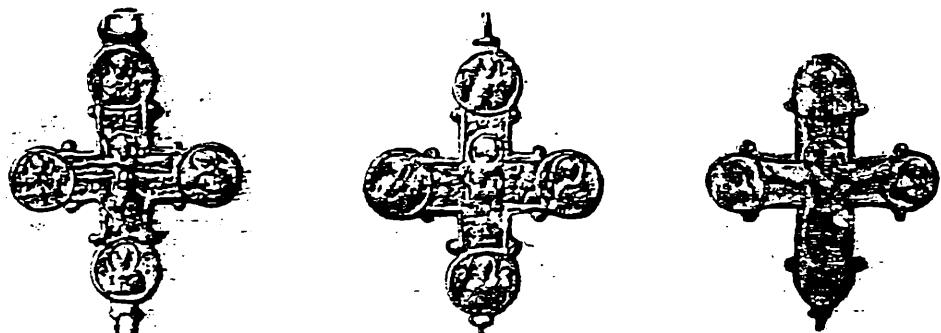
Князь Володимир Святославович був на Червенських городах 981 р.,
а польські археологи роблять зусилля знайти на цих землях свої "ко-
лонії", своїх "осадників", тому датування пам'ятки може бути тен-
денційне, можливо навіть, що не все знайдене буде опубліковане,
а може дещо буде навіть знищено, щоб доводити, що воно "наше", а
не "ваше". Друга трудність, що це єдина знахідка й подібних немає,
отже тільки встановити тодіжність датування знахідки.

Треба звернути також увагу на те, що коли датування вищезазва-
ної знахідки XII ст. зроблено на основі кераміки, знайденої в гру-
зах, то може бути помилковим. Бо Червень почав занепадати IX-X ст.
Кн. Володимир Святославович, будучи на цім пограниччю 981 р. за
переказом заснував місто Володимир і сюди переніс столицю Волинсь-
кої землі та побудував потрібні укріплення. Розкопаний цвинтар
власне вказує, що він був біля церкви. В тім же часі вже також
 занепадав другий центр-городище - Велинъ (Волинъ). Впливи слов'-
 янського християнства, можна припускати, почалися коло 875 р.
Червень, як найстарше укріплення, в якім перебувала влада, міг
 перший мати церкви, чи молитовні доми.

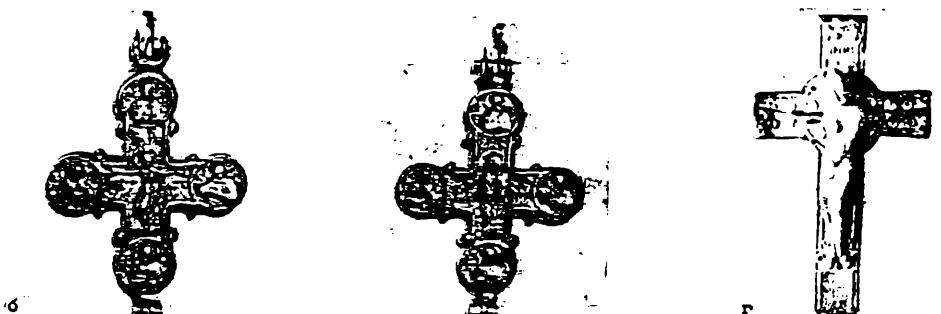
Польські дослідники вважають, що знищення Червенських городів
Батієм було 1240 р. Але проти того твердження ми маємо літопис-
ну звістку, що кн. Володимир там був 981 р. і оборонну систему

переніс до Володимира, це означає, що Червень-Чермно й Велинъ-Волинь вже не мали оборонного значення.

Ян Гирба, що був одночасно керівником археологічної експедиції на терен Червенських городів у 1977 р., належав з черзи до другої, або навіть третьої групи дослідників, подав у своїй розвідувальній статті, що Червень дійсно, згідно із знайденими експонатами, був адміністративним, торговим центром і мав ремісниче обладнання. Знайдені предмети мають волинсько-надбужанські ознаки. На першім місці елколпіони-хрести, пам'ятки впливу Візантії та спільні Кисву. На чотири знайдені хрести один був з емалі, а три відливні у формах; всі вони роботи волинських майстрів (15, ст.201-202).

а) Бронзові хрести-елколпіони знайдені в Чермно-Червень

б-в) Ті самі хрести з Перемишля
г) Романський з Альбігова, Ланцгут

Усі там знайдені хрести були первовзором візантійських.

Хрести-елколпіони виробляли з бронзи, міді та зсрібка з дорогих металів. Деякі оздоблювали білою, або чорною емаллю. Деякі знахідки мали своєрідне викінчення, що вказувало на місце їх вироблення. Були елколпіони т. зв. "складанці" в двох частинах (склад-

ні) на зависах і нашийні з діркою на ленту чи шнурок. Відливали їх у глиняних формах.

Писаної документації у нас збереглося небагато, і її обмаль і на терені колишньої Великоморавської держави, яку опісля перебрава-ла Прага. Як там, так і тут надія тільки на археологічні відкрит-тя усього, що зберегли віки у формі твердих пород, які час не зміг скоро зруйнувати. Шкода для нашої науки, що Чермно-Червень разом із давнім городищем Волині відійшли до Польщі, яка запере-чує нашу князівську присутність там.

ІЕРАРХІЯ ВОЛИНСЬКОЇ МИТРОПОЛІЇ ВІД 992 РОКУ

"Въ лѣто 6500 (992)...взя Владимиръ у блажен-
наго патріарха Фѣтѧ Константиноградскаго мит-
рополита Киеву и всей Руси Леонта, а бысть
радость веліа въ людехъ... и постави Леонть
митрополитъ Чернигову епископа Неофита, въ
Ростовъ - епископа Феодора, въ Володимеръ -
Степана, а въ Бѣлгородъ - Никиту..." ^{х)}

Митрополія у нашому розумінні – територіальний простір, а не канонічно-правний. На українськім заході єпископія у Володимири була першою з засягом на сусідні землі – Холмські землі, Угрівши-ну, Полісся і Пинщину, на сході до Житомирщини й Подільщини, а на заході на тодішні галицькі землі. Була заснована у 992 році і проіснувала до 1137 р. У час заснування уся Русь мала біля 6 мільйонів населення і ділилася на 9-10 єпископій.^{хх)} З неї ви-ділилась Угрівська єпархія, що в 1223 р. була перенесена до Хол-ма й почала називатись Холмською. В 1157-1165 рр. з того обширу виділилася Галицька єпархія з осідком у Галичі, а в XIII ст. Пере-ремиська (Самбірська), а згодом Луцька. Після переподілів Воло-димирсько-Волинська єпархія охоплювала такі головніші міста: Во-

•) ПСРЛ., т.9, ст. 61-65. ••) А.И.Яковлев. Хлопство в Московском госу-
дарстве XVII в. ...М.АН СССР, 1943, т.1, ст.18 і 298 (Подас 7.5 міл.).

лодимир, Городно, Крем'янець, Кобринь, Брянськ (Гродненська губ.), 78

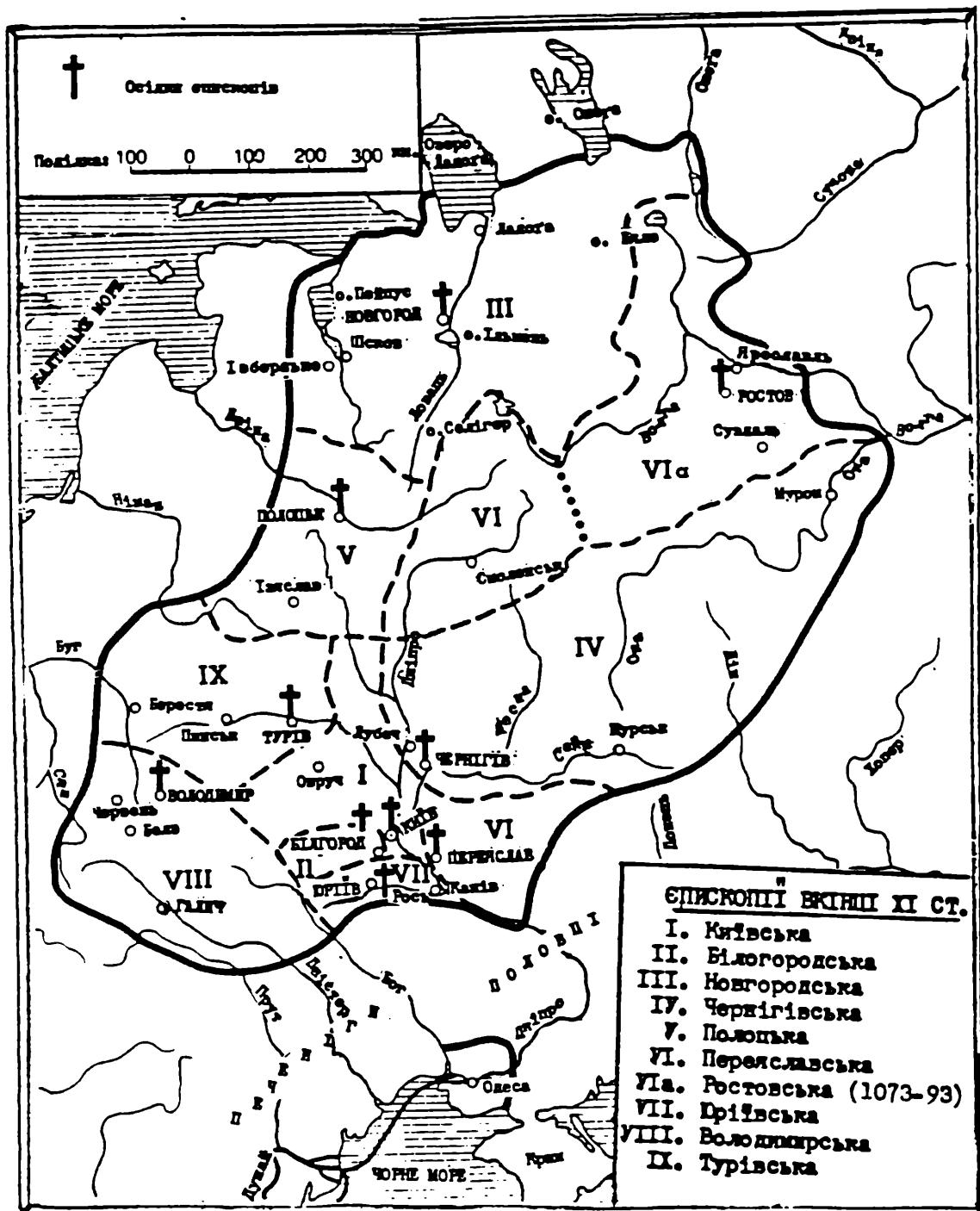
Боремель, Горобовець, Щебретин, Лопатин і Любомиль. Ці міста покривали такі повіти: Володимирський, Ковельський, Дубенський, Крем'янецький, і майже усю Гродненську область. До Луцької єпархії належали повіти: Луцький, Острівський, Старокостянтинівський, Заславський, західна частина Рівенського і Новоград-Волинського. Після заведення церковної унії в 1596 р., від 1635 р. за короля Володислава IV, Володимирська православна єпархія залишилася самостійною, потім була злучена з Луцькою (1, ст.24-25).

Перші єпископи були греки, або болгари, вони не знали слов'янської мови тодішньої Русі, тому мусіли набирати автохтонів до священичої праці. Місійній праці помагало те, що князі, бояри та вищі верстви, включно з урядами, керували віронавчанням. Роля перших чужомовних єпископів по суті була лише канонічна - висвячування служителів церкви. Висвячування місцевих кандидатів почалося у другій половині XI ст. З перших висвят нам відомий митрополит Іларіон, колишній священик з Берестя коло Києва. При кінці XI ст., наслідком частих княжих поділів території, єпископії почали все більше усамостійнюватися. Катедри єпископій з правила обіймали межі удільного князя.

З оснуванням Володимиром Великим у Володимири на Волині західної єпархії на місце Оборонного Союзу Червенських городів приходила нова організація цієї місцевості. Тодішній монарх Русі поширив місійну працю на східну Європу в напрямку українського заходу, на який почала наступати тодішня Ляхія наслідком тиску на неї германів зі заходу.

Треба припускати, що з відкриттям єпископії у Володимири 992 р. виринула потреба соборної церкви-катедри та "школи грамоти", а може, навіть, і школи "книжного вчення", як вищого закладу для виховання священиків, вчителів тощо. Треба було будувати церкви

ПРИМІТКА: З мотивів труднощів зиносити назви цитованих матеріалів вниз під текст, ми значимо їх числами, напр. (1, ст.50). Пояснення до цього див. при кінці в розділі "Бібліографія".

БІПСКОПІЙ ЧАСУ ВОЛОДИМИРА ВЕЛИКОГО ДО КІНЦЯ XI СТОЛІТтя

(Reconstruction of the map of the work of Andrzej Poppe, Państwo i kościół na Rusi w XI wieku, 1968. a sheet between 200-201 p.)

й замість почитувань кам'яних статуй, молитися до ікон, образів, кланялись Розп'яттю Христа. Можливо, переключитися з ідолопо-
клонства на Служби Божі було тяжко для тодішньої людини.

Для проповідницької і місійної праці треба було грамотних лю-
дей, отож в першу чергу були потрібні школи. У статті "Давньо-
русські університети" (журнал "Наука і суспільство", Київ, ч. 6,
1975, ст. 34–36) сказано, що в другій половині IX ст. кн. Воло-
димир Святославович у більших містах (слід розуміти – при єписко-
піях) основував школи "книжного вчення", що були вищого ступеня
від "шкіл грамоти". Стаття покликується на літопис і додає, що
"Князь великий Володимир собрав дітей 300, вдал учити грамотъ."
На стінах собору Софії в Києві у 1969 р. відкрито азбуку з 27
літер в тому 23 грецьких, а 4 слов'янських – Б, Ж, ІІ, ІІІ. Припус-
кають, що це було письмо, може навіть, до Володимирського часу.

Волинська територіальна митрополія охоплювала всю тодішню Га-
личину, Холмщину, Пінщину, Гродненщину, сягала до Деревлянської
землі (сучасна Житомирщина). Щоб охопити такий великий простір
місійною працею, треба було мати грамотних священиків, дияконів,
дяків та місіонерів. Можливо, що Волинь місіями Великоморавської
держави була вже раніше приготована сприймати християнство й ро-
зуміти церковні практики. В тодініх школах "книжного вчення"
програма складалася з "семи вільних наук": граматика, реторика,
діялектика, аритметика, геометрія, астрономія і музика. Чи були
духовні школи з іншою програмою та чи подібні школи були у Воло-
димирі – немає записаних слідів. Залишається гіпотеза, що при
єпископії повинна була бути школа.

Єпископи Володимиро-Волинської єпархії від 992–1405 рр. име-
нувалися єпископами Володимирськими, зрідка Волинськими. З 1406 р.
іменувалися єпископами волинськими й берестейськими. Час від часу
правлячих єпископів призначували Київські митрополити з огляду на
історичну єдність та численність церков і монастирів на Волині.
Володимирська єпархія була другою після Київської. Її єпископи
користувалися особливою повагою, можливо, в шану самої назви та
завдяки зв'язкам з київською столицею. Починаючи з єп. Мелетія

На початку прийняття християнства в Україні була лише Київська митрополія. Вона підпорядковувалася "старшому християнинові", яким був грецький патріярх. Царгородський патріярх у 1347 р. затвердив постанову, що всі церковні установи в Русі-Україні мають підпорядковуватися Київському митрополитові та, що тільки він має цей титул. Але політичні події призвели до того, що український захід опинився у межах польського католицизму. Царгородський патріярх змінив своє попереднє рішення і на вимогу польського короля Казимира Великого в 1371 р. найменував для Руси Антонія на митрополита галицького. Згодом створено окремо й Литовську митрополію на чолі з митр. Романом. У тих часах Київ у церковних справах не мав нічого спільногого з Москвою.

Були намагання московських митрополитів втрутатися у справи Володимирської єпархії після того як осідок митрополії перенесено з Києва до Владимира на Клязмі в 1299 р., опісля в Москву в 1325 р. В 1331 р. московський митрополит Феогност відвідав Володимир на Волині і 25-го серпня 1331 р. висвятив в церкві Пре-святої Богородиці на архиєпископа уродженця Великого Новгорода Василія. Участь у свяченні брали владики Переяславля, Холму й Федір Галицький.^{x)} В 1405 р. митрополит Кипріян відвідав м. Луцьке й висвятив на єпископа Володимира Іоанна Гоголя. Деколи московські митрополити викликали волинських єпископів до себе, щоб включати у своє управління.

Згодом московські митрополити присвоїли собі титул Київських. Кн. Юрій Львович, 1305 р. робив заходи створення окремої митрополії у своїм князівстві. У добі литовських князів, володимирські єпископи були змушені слухатися наставлених литовцями митрополитів. Остаточний розрив Півдня з московською Північчю стався у 1461 р., за московського митрополита Івана, який перестав називатися Київським. Від того часу, а зокрема за польської окупації українських земель, єпархія України почала користуватися опікою Константинопольського патріярха.

^{x)} ПСРЛ., т. 7, 1856, ст. 203.

I. Єпископи місійної церкви на Волині з осідком у Володимирі.

Середина другої половини IX ст. до 992 року.

У фондах бібліотеки Перемиської дієцезії в кінці XIX ст. зберігався рукопис латинською мовою під назвою: *In antiqua charta eu ordina Recensentur episcopi Wladimiriensis*, в якім були імена перших єпископів Володимира, а саме:

1. Joanes	6. Stephanus	11. Antonius
2. Antonis	7. Symeon	12. Asaph
3. Anythi (?)	8. Theodorus	13. Basilius
4. Cordius (?)	9. Laurentius	14. Nicephorus
5. Helias	10. Procopius	15. Cosmas ^{x)}

Імена перших п'ятьох єпископів невідомі в історії української церкви, як також імена під ч. 8-10. На єпископів висвячують духовних у старшім віці, їх служіння буває, коротке, припустімо по 5 літ. Таким чином перші п'ять служили 25 літ. Рахуючи від відомої дати єп. Стефана I, 992 р. назад, це буде середина другої половини IX ст. Можна припускати, що місійна церква на українському заході почала працювати між 865-870 рр.

II. Православні єпископи Володимирсько-Волинські, 992-1889 pp.

1. Єпископ Стефан I, Первопрестольник Володимирської єпархії, 992 р.

З роду болгарин, до часу архиєрейства у Володимирі 992 р., працював місіонером у Білгороді (Білгородка) біля Києва. Інше припущення, що першим єпископом Володимира був грек Фсма (Хома), що прибув до Києва з Корсуня (Херсонеса) у 988 р., з єпископами, що іх взяв з собою кн. Володимир. М. Теодорович уважає, що він міг бути присланий як місіонер, бо Степан - болгарин міг порозуміватися з вірними слов'янською мовою. Літописець Нестор під 988 р. подає, що Володимир Великий "нача ставити по градам церкви и попы и

♦) Е. Голубинський. Історія православної церкви. Т.1. М., 1880, ст. 552 (Літвал). О. Пинкаловський. Старовинні пам'ятки Волині. Відг., 1975, ст. 18. А. Петрушевич, О соборной церкви и святителях в Галичье, див. Галицкий исторический сбоникъ, вып. 1, Львів, 1853, ст. 145 (Примечанія).

люди къ крещенію приводите по всемъ градамъ и селамъ".^{x)} Про єпископів літописець нічого не згадує. Згідно з переказами, кн. Володимир побудував церкву Пресвятої Богородиці в урочищі "Стара Кatedra", яку посвятив єп. Стефан I. На цім самім місці опісля було побудовано кілька церков на протязі віків, як знишилася одна, на тім місці ставили другу (1, ст.29-30).

Нема жадних даних як довго первоієрарх проживав у Володимири. На протязі сто років не занотовано ні одного імені. Але там мусів хтось бути.

2. Єпископ Стефан II, Святий, 1090-1094

В "Печерськім Патерику" 1778 р. поміщено "Житіс" згаданого святця, з нього довідуємося, що за молодих літ приподоблявся в Києво-Печерській Лаврі під опікою Феодосія Печерського й був "прісним" його учеником. Преп. Феодосій часто доручав йому давати "получення братії". Перед смертю 3-го травня 1074 р. Феодосій призначив Стефана ігуменом монастиря, промовляючи: "Се, чадо вручаю тебе монастиръ; блуди его съ спассенiemъ и храни, что я устроилъ, относительно службы не измѣний преданій монастырскихъ." Старанням Стефана була закінчена будова соборної печерської церкви, яку почав преп. Феодосій. Він же постриг у монахи преп. Нестора літописця, а потім рукоположив його у диякони. Згодом він залишив ігуменство та відійшов в урочище "Клово" й там заснував новий монастир. У 1090 р. був вибраний волею князя єпископом з призначенням "у град Володимир". Його висвятив київський митр. Іоанн (Іван). У половині 1090 р. єп. Стефан вирушив на Волинь. Після року перебування у Володимири, він їздив до Києва на відкриття мощів свого вчителя, преп. Феодосія Печерського.

Єпископ Стефан II був "образом, любовію, словом, жітієм, смеренієм і чистотою". Упокоївся 27.4.1094 р. і похований у соборній церкві на Федорівці, народна назва "Стара Кatedra". Церква згадує його в день смерти 27-го квітня ст. ст. (Про нього і у "Патерику Печерськім", ст. 124, 1, ст. 30-32).

^{x)} Татищевъ, Исторія Россіи, кн.1, ч.1, ст.32; кн.2, ст.39

Примітка до хронології єпархів: Інтервал часу між вищезазваними обома єпископами - 98 років (992-1090): Немає даних на те, хто очолював церкву протягом тих років. Латинський рукопис (див. початок розділу) нараховує п'ять єпископів до котрогось Стефана, без подання дат.

3. Єпископ Амфологій, Святий, 1105-1122.

Після дев'яти літ знову бачимо наступника сп. Стефана II. Хто керував у міжчасі єпархією - невідомо. Літопис подає "въ лѣто 6613 (1105)... постави Никифоръ Митрополитъ єпископа Амфілохія Володимиру мѣсяца авгуستа 27 день".^{x)} З іншої згадки в тім же літописі виходить, що він був висвячений у Києві згаданим митрополитом. Помер він 27.4.1122, отже працював у Володимирі протягом 17 років. М. Теодорович покликується на писання Філарета, архиєп. Чернігівського, який у своїх "жизнеписаніях" подає, що згідно давнього передання, Амфологій належить до святих подвижників Печерських. Імовірно він був з "постриженників" Києво-Печерської Лаври, згідно з правилами повинен був там похованним. Як татари напали на Київ у 1240 р., мощі угодників заховали, опісля їх уже не знайшли. Пам'ять сп. Амфологія згадується 28 серпня ст.ст. серед інших святих Печерської Лаври.

4. Єпископ Симон (Симеон), 1123-1136

Походив з постриженників Києво-Печерської Лаври, де був також ігуменом. Його висвятив київський митрополит Микита в 1123 р. і того ж року призначили до Володимира**), Управляв єпархією 13 літ. Про його життя і діяльність досі не виявлено жодних даних (1, ст. 33-34).

5. Єпископ Федор (Феодор), 1137-1147.

Згідно з записом у літописі, "Въ лѣто 6644 (1137)... преосвященій Михаилъ, митрополитъ кіевскій и всея Руси, постави єпископа Феодора скопца въ Володимеръ Волынскій, мѣсяца маіа въ 6 день" ***)

^{x)} ПСРЛ, т. 9, ст. 140.

**) ПСРЛ (Мик. лѣт.) т. 9, ст. 151, 160. +++) Там же ст. 160.

Микола Теодорович припускає, що він був висвячений у місті свого призначення вищезгаданим митрополитом. Про цього єпископа є також згадки в Іпатськім літописі під 1147 роком, коли великий князь київський Ізяслав Мстиславович "совѣтова съ Епископы, яко мятежа ради и многихъ волnenій не возможно ити къ Патріарху (Костантинопольському) ставитися Митрополита на Русь." В цей час в Царгороді не було патріарха. Князь сам вибрав на митрополита "з посеред своїх" Клиmentа Смолятича, людину освічену й мудру.

Чернігівський єп. Онуфрій запропонував сусіднім владикам зійтися на спільну нараду і після певних пересправ, сім єпископів ви святили Клиmentа. Єпископи використали практику греків, яку "рукою Івана Хрестителя" ставили патріархів. Княжі єпископи Руси мали Голову св. Клиmentа, що привіз із Херсонеса (Корсуня) до Києва Володимир Великий. ^{x)} Після 1147 р. про єп. Феодора нема жадних вісток.

Примітка до хронології ієрархів: Між єпископами під ч. 5 і 6 інтервал часу 76 років. У Перемиському латинському рукописі після єп. Федора названі такі імена:

Laurentius	- Лаврентій
Procopius	- Прокопій
Antonius	- Антоній

Про цих єпископів у нашій церковній історії нема записів.

6. Єпископ Йоасаф, 1223-1229

Це перший єпископ Володимира з Святогірського монастира в с. Зимне, про якого згадано у Галицько-Волинськім літописі під 1223 р. Він служив при кн. Данилі й Василькові Романовичах. В літописі записано: "Въ лѣто 6731 (1225) Данила і Василка Романовичю, бѣаху Володимерскии пискупъ: бѣ бо Асафъ блаженый и преподобный святитель Святое Горы ..." ^{xx)} В 1229 р. єп. Йоасаф був вибраний на кандидата Новгородського архієпископа, але жереб упав на іншого духовника (1, ст.35).

^{x)} ПСРЛ., т. 2, ст. 30; т. 9 (Нижн. лѣт.) ст. 172; т. 7, ст. 39.
^{xx)} Іпатський літопис, т. 2, ст. 163.

7. Єпископ Василій, 1229-1266

Цей єпископ був також вибранцем із братії Святогірського монастиря та був на службі кн. Данила й Василька Романовичів. Про нього згадка в Іпатськім літописі, як і про його попередника Іосафа. З дат видно, що він служив тут аж 37 літ (1, ст.36). 86

8. Єпископ Никифор I, 1266-1271

Його прозивало Станило, походив із боярів Василька Романовича. Припускають, що він був із місцевих жителів, яких князь вибирав до свого почоту. Єп. Никифор також згадується в Іпатськім літописі під 1223 р., як і його попередники під чч. 6-7. Відомості про нього дуже скромні (1, ст.36).

9. Єпископ Косма (Кузьма), між 1271-1287

Цей владика також служив при Данилі і його братові Василькові між 1211-1271 рр. Його згадують в числі чотирьох єпископів у Галицько-Волинськім літописі під 1225 роком, що понад пів століття керували володимирською єпископією. Літописець називає єп. Косму "лагідним, преподобним і смиренним" (1, ст.36).

10. Єпископ Марко, 1271-1287

Хворого князя Володимира Васильковича татарський ватажок Телебуга під час походу на Польщу забрав у полон, але подорожі відпустив. Князь, побувши кілька днів у Володимирі, промови до бояр: "Хотѣхъ быхъ доѣхати до Любомля зане досадила мъ (мені) погань еи; а человѣкъ есмъ боленъ, ни я съ ними могу повѣстити, а прояли и уже и на печенехъ; а се мne мѣсто пискунъ Маркъ..."^{x)} Отже, князь залишив єп. Марка намісником на час своєї відсутності. Припускають, що він помер в 1287 р. (1, ст.36-37).

11. Єпископ Євсигній (Евсигній), 1287-1289

Перед смертю кн. Володимира Василькович передав князівство двоюрідному братові Мстиславові Даниловичу. Нового князя благословив "крестом воздвижальним на княженіе Володимерское". Це було 1287 р.

^{x)} ПСРЛ, т. 2, ст. 214. ^{**}) Там же, т.2, ст. 220-222.

Ще при житті кн. Володимира згаданий владика приймав участь разом із боярами Борком і Олов'янином, як уповноважені до кн. Мстислава Даниловича, з метою запросити його на княжіння до Володимира.

У згаданім році єп. Євсевій (так його називав Іпатський літопис), разом із ігуменом Печерським Агапитом та священиками й вірними всього міста хоронили свого улюбленого князя Володимира Васильковича, велику людину того часу, а за літописом: "оболчен правдою, крѣпостю припоясанъ, милостю украшенъ, истиною объѣтъ и разумомъ увѣнчанъ..."^{xx})

В останній четверті XIII ст. засновано другу єпископію у м. Луцькому. Писати про неї не будемо, бо це зовсім інша тема. Згадаємо лише першого єп. Клиmentа з 8.12.1322 р. Згадана праця подає 35 луцьких єпископів (1, ст.37-38).

12. Єпископ Афанасій I, 1331-1353

Його згадують разом із московським митрополитом Феогностом, що вони висвячували 25.8.1331 р. у соборній Святоуспінській церкві на Володимирську єпископію Василя, прізвищем Каліка, священика церкви св. Косми й Дем'яна у Новгороді. З ними брали участь владики з Полоцька, Галичини і з Холму. Невідомо, чи кандидат на володимирського єпископа приподоблявся на Волині, чи сюди його прислали як родовитого новгородця для нагляду.

Згідно приміток Миколи Теодоровича, за правління польського короля Казимира Великого (1333-1370) почалися переслідування та обмеження православних, тому єп. Афанасій перенісся у 1353 р. у Переяславль Заліський.

Єпископ Афанасій помер у 1363 р. і похований в Костромі (1, ст.39-42).

13. Єпископ Іона, 1359-1388

Дуже скрупі відомості про цього духовника. Про нього згадує Каразевич у своїм нарисі^x) і подає дату поставлення в архієреї та смерті, як зазначено вище (1, ст.42).

^{xx}) П.Карашевичъ. Очеркъ исторіи православной церкви на Волыни. СПб. 1855, ст. 69. Примітки.

14. Єпископ Афанасій II, 1388-1391

88

Писемних слідів про цього владику не маємо. В народі Афанасій вимовляли Панас, зрідка Фанас (1, ст. 42).

15. Єпископ Іоанн (Іван) Гоголь, помер 1405 р.

Це представник старого дворянського роду Гоголів. В літописі під 1405 р. згадується, що "Кипріан Митрополит був в Литовской землі, и бывшу ему в Лучьску, и ту постави попа Гоголя во Владимики, тот бысть Епископом граду Володимеру..."^{x)} Подано, що в мирі він називався Йосип, а в скімі Іоанн. Із роду Гоголів походить також єпископ Пинський і Турівський, про якого є згадка у грамоті Єрусалимського патріярха Феофана в 1620 р. Тоді цей єпископ перейшов на унію і патріярх прокляв його як і митр. Рогозу, Потія, Терлецького, Дионісія Збируського єпископа Холмського і Германа, архиєп. Полоцького (1, ст. 42-43).

В "Літописі Волині" (ч. 1, 1953, ст.37-46) В. Сенютович-Бережний опублікував статтю "Рід Гоголів на Волині". З цього роду згадує первого полк. Остапа Гоголя, помер у 1679 р. В кінці статті називає відомих із цього роду 12 імен. Цікаво, що всі Гоголі працювали в Україні, з них: 5 духовних, 1 лікар, 3-ох військових і 3-ох з невідомими фахами.

16. Єпископ Гарасим, помер між 1414-1416 рр.

Його висвятив московський митрополит Фотій. Литовський кн. Витовт був невдоволений втручанням московських владик у церковні справи Волині та решти українських земель. Московський митр. Фотій тутешніми церковними справами не цікавився, лише бажав мати прибутки. Витовт скликав усіх владик на нараду й доручив вибрati для українських земель митрополита. В тім з'їзді від Володимирської дієцезії брав участь єп. Гарасим. На з'їзді духовенство жалілося, що митр. Фотій перевозить усі цінні церковні речі на московські землі, а церкви обклад великими податками. В тім, ніби синоді, взяло участь 9 єпископів від усіх земель України. Спочатку зібрані єпископи не погоджувалися вибирати митрополита, але Витовт далі настоював. Єпископи вирішили порадитись у Кон-

^{x)} Карамзин, Н.Ист. гос. рус., т.5, прим. 254, ст. 103.

стантинополі. Тоді Витовт послав Григорія Цимблака з письмом 89

до імператора Мануїла II і патріярха Єремі, щоб його висвятили й призначили на митрополита Києва. Але греки на це не погодилися. Після цього єпископи з'їхалися в Новогрудку й 15-го листопада 1414 р. висвятили Цимблака і вибрали на митрополита.

Таким чином під час владицтва московського митрополита Фстія українське духовенство унезалежнилося від нього, як узурпатора церковної влади. Під зверхність нового митрополита Цимблака підпали єпархії: Володимирська, Луцька, Полоцька, Чернігівська, Переяславська, Смоленська, Холмська і Турівська (1, ст.42-43).

17. Єпископ Данило, згадується у 1450 р.

Невідомо, звідки був родом єпископ Данило, висвячений у 1450 р. царгородським патріярхом Григорієм Маммою та руським митрополитом Ісидором. Єпископ Данило й митрополит Ісидор перейшли на унію. Єп. Данила викликав московський митрополит Іван на суд; Данило покаявся та відрікся унії. Він підписав покаяння такого змісту: "Нынѣ аз смиренный прежнее исповѣданіе свое и Исидорово мнѣпоставленье отмѣтаю и ими Панино (нечитке) и осъмаго събора сбраніе, и проклинаю, и повинуюся во всем Господину своему Митрополиту Киевскому Іонѣ и всея Русіи...Аще ли же буду оный Латинский Сбор похвалити, или Папу или того Исидора, чужд буду Святительства..."^{x)} Про життя єп. Данила докладніші відомості не збереглися (1, ст.44-45).

18. Єпископ Никифор II, згадується 1458 р.

Цьому владиці польський король Казимир II Ягайлович (1417-1492) дав привілей на землі володимирської єпископії та заснування містечка з Магдебурським правом. Дільниця землі називалася Квасовськ, або Квасовське. Цю грамоту опісля потвердив Зигмунт I у 1513 р. Це вказує, що згаданий владика був добрым організатором та економом. Більше вісток про нього немає (1, ст.44-45).

19. Єпископ Порфирій, про нього згадка з 1470 р.

В документі від 4.7.1470 р. є згадка про цього владику з приво-

^{x)} Карамзин, Н. Історія гос. россійскаго, т.5, прим. 311.

ду продажі паном холмським Банком Сергієвичем, сином Джусина з Квасилова, князеві Семенові Васильовичеві Збаразькому маєтність у Луцькім повіті за 1000 кіл грошей литовських (громова одиниця, близько 3000 руб.). До посіlosti належали: Квасилів, Корнин, Колоднє, Бережани, Босе, Став, Славне, Ростів, Ляхове, Почапи і Новгородчиці. В числі свідків був також "владыка Володимерскій Порферей".³⁾ Про його діяльність вісток немає (1, ст.233-234).

20. Єпископ Феодосій, згадка з 1485 р.

Єдине джерело, що згадує цього владику: Чистовичъ, И. "Очеркъ истории Западно-русской церкви", ч.1, ст.165 (1, ст.45).

21. Єпископ Дем'ян (Даміанъ), згадка з 1487 р.

Княгиня Федька Кобринська, дочка Івана Рогатинського, записала своєму чоловікові кн. Іванові Семеновичеві Кобринському 2000 злотих "венгерських" (угорських) за майно. В числі свідків документ також підписав "отець Даміанъ владика Володимерскій." Король Казимир II Ягайлович (1447-1492) затвердив у правах єп. Дем'яна на Квасилівську церковну землю. В іншім документі цього єпископа називають Дем'ян - народним іменем.^{**}).

22. Єпископ Васіян (Вассіанъ I), 1487-1497

Його висвятив київський митрополит Симеон (Симон) 1487 р. Після Симона митрополитом у Києві був Іона Глезна, який помер 1494 р. У виборі нового владики Макарія у 1495 р. брав участь єп. Васіян. Його 1.5.1497 р. вбили татари. Київський літопис подає: "Собравшась єпископи Володимерскій Васіян, Полоцкій Лука, Торовскій Васіян Луцкій Іона, и поставиша митрополита Макарія...Кіеву и всея Руси, а до патріарха по благословеніє послаша Старца Деонісія и Германа Діакона Иеока" ^{***}).

Цей владика у 1494 р. відремонтував Успінський собор, побудований кн. Мстиславом у 1160 р., якого татари зруйнували. Він також поставив ікону "греческаго письма", яка зберігалася до нашого часу.

*) Архів Санґушків, т. 1, ст. 65.

) Архів Санґушків, т.3, ст. 110. *) Карамзін, Н. Історія гос. рос., т.6, прим. 403.

В кінці XIX ст. ця ікона була покровителькою Свято-Володимирського Братства (1, ст.46-47). 91

23. Єпископ Васіян (Bassianus II), 1500-1512

Це наймення відоме з судового акту 12.4.1507 р., на основі якого кн. В.А. Полубенський, намісник володимирський, згідно з розпорядженням короля Зигмунта I, видає судове рішення у справі дво-ріянина Костюшка Івашковича з владикою Володимирським та Берестейським Васіяном про дільницю землі. Цей владика брав участь у Віленському соборі в 1509 р. під проводом литовського митрополита Солтана. На соборі обговорювалася також справа скріплення порядку у місцевій церкві та були виготовлені правила про діяль-ність серед католиків. Також "отець наш владыка Володимерскій Вассян", підписався як свідок під документом з 24.12. 1511 р., в якім Я. М. Сангушко підтверджує запис свого тестя с. Білашева на добро Святотроїцької церкви Дерманського монастиря.^{x)} Цей вла-дика 1511 р. мав також судову розправу з полоцьким архієпископом Євфимієм Окушковичем (1, ст.47).

24. Єпископ Пафнутій, 1513-1521

Припускають, що до часу єпископського служіння у Володимири був архимандритом Супрасльського монастиря. В тому сані він був учасником Віленського собору в 1509 р. Ставши єпископом у Воло-димири, він боронив церковні землі від загарбання польською шлях-тою. Він виклопотав, що король надав ще кілька посіlostей церк-ви. Десь між березнем і вереснем 1521 р. перенісся на Луцьку єпископію. Там і помер у 1528 р.(1, ст.49).

25. Єпископ Іона, 1521-1535

Майже два роки був номінатом, щойно в другій половині 1523 р. висвячений на єпископа. В 1521 р. Іона заміняв маєток с. Сермя-ки на Луччині за посіlostі кн. В.М. Сангушки в Тишковичах, воло-димириского повіту. В 1523 р. Зигмунт I підтвердив вищеназваному князеві патронат над Свято-Василівською церквою у Володимири. Зга-данний король дня 4.12.1527 р. уповноважив єп. Іону та луцького

^{x)} Архів Сангушків, т. 3, ст. 91.

єпископа Пафнутія бути посередниками в суперечці кн. А.М. Сангуш- 92
ки із землевласниками Гриньком, Солтаном і Богданом Ставецькими за
земельні посілості. Владика Іона підписався 20.4.1535 р. на до-
кументі продажу І.М. Янчинським третини села Крухничі кн. Ф. А.
Сангушкові. Припускають, що єп. Іона помер у 1535 р. (1, ст.49-50).

26. Єпископ Геннадій, 1536-1547

Припускають, що єпископ Геннадій був рік номінатом, бо в однім
документі згадується: "Господин отець наречений владыка володы-
мерський..." Але в другім документі з 17.XI.1543 його вже називають
"Господин и отець наш владыка володымерський і берестейський Генна-
дій". Його підписи як свідка є ще на кількох документах. Між
1541-1546 рр. він мав суперечку з єпископом луцьким Феодосієм за
розмежування Коціна на Луччині та Сошичного на Володимирщині.
Приблизно тоді почався серед православних ієрархів ухил до Риму
(1, ст.50-53).

ВТРУЧАННЯ ПОЛЬКИХ КОРОЛІВ У ПРАВОСЛАВНУ ЦЕРКВУ

Князівський дух принайменності до православної церкви був па-
нівним від 992-1547 р. Українська Первозванна Церква постійно
прислухалася до голосу Царгородського патріярха. Хоч під боком
зростала захланна сила московської імперії, українська ієрархія
давала цьому раду.

Приблизно в середині XVI ст. польський король одержав повно-
власті від сейму довільно розпоряджатися єпископськими й монастир-
ськими посадами Православної Церкви. До того часу єпископів і
митрополитів вибирали на з'їздах, синодах, соборах, потім те ка-
нонічне право стало правом польського монарха, вороже наставлено-
го до православія. Тоді польські королі почали називатися "вер-
ховними подателями столиць и всѣх хлѣбов духовных". Єпископські
катедри продавали а іноді дарували за вірну службу. На єпископів
і на посади в монастирях ставили світських людей, часто з дворянсь-
ких родів, що бажали доробитися майна. Тому на єпископські ка-
тедри потрапляли невідповідні особи. До таких нижченаведене дже-

Приблизно в той час почали ширитися чутки про унію з Римом. Перед тим королі компромітували Православну Церкву поганими особами в проводі, щоб тим приспішити здійснення унії. Володимирська й Луцька єпархії були найбагатшими на українському заході, тому розкладова робота почалася саме від тих сильних осередків.

27. Номінат Іван Борзобогатий, 1548–1565

Після смерті єпископа Геннадія, номінатом-єпископом був призначений королівським наказом дворянин Іоанн (Іван) Янкович Борзобогатий-Красенський, з старого роду землевласників, що в давнину називалися Борзобогатовичі. Колись його предки володіли усією Загорівською волостю. В XVI ст. за цим родом залишилося тільки одне с. Красне коло Ставрова, Дубенського повіту; від того села їх друга назва – Красенські. До часу призначення Борзобогатого номінатом на володимирську єпископію, він був війтом у м. Луцькуму. Цю посаду він зберіг за собою і тоді, як став номінатом-єпископом.

Борзобогатий був одружений, мав родину. З його трьох синів – Василь був королівським секретарем і збирачем податків Волинської землі. Номінат залишився світською людиною, не схотів бути монахом. Управляв єпархією 17 літ. Він був заінтересований церковними добрами, а не службою Богові й народові. В 1554 р. вірні Володимира жалілися у Віленський сейм, що "новий владика" роздав церковне майно своїм кревним та іншим особам.

Доходили скарги й до короля, що Борзобогатий у м. Луцькуму неправно присвоює майно, допускається грабунків. Скаржилися селяни, дворяни й князі. Сам він, маючи великі прибутки, роками нічого не платив до королівської скарбниці.

Після 4-ох років Борзобогатий у квітні 1569 р. одержав від короля грамоту на Луцько-Острозьку єпископію, де пробув ще два роки "номінатом-єпископом", шайно 1571 р., на вимогу московського митрополита Івана, постригся у монахи й був висвячений на єпископа з іменем Іоан. Помер 1585 р. (1, ст. 53-77).

^{x)} АІЗР., ч. I, т. 1, (Предисловіє Іванішева) ст. 15-17.

Почалася боротьба за Володимирську єпископію в 1565 р. Холмський єпископ Лазовський випросив у короля грамоту на "стольне місто Володимир". Знаючи, що Борзобогатий добровільно не вступиться, він зібрав коло 2,500 озброєних людей, взяв гармати й вирушив на нову посаду до Володимира 12.9.1565 р. До Володимира він прибув з 200 кіннотчиками й 300 піхоти, але Борзобогатий до єпископської резиденції на замку його не впустив. Лазовський рішив взяти замок штурмом. Він збільшив свої сили до 2,500 осіб, розставив гармати й почав канонаду. Шість разів військо штурмувало замок Борзобогатого й за кожним разом мусіли вертатися. Нарешті Лазовський підлалив замок, тоді Борзобогатий не витримав облоги й мусів утікати.

Борзобогатий подав скаргу королеві Зигмунтові II. Король послав до Лазовського в соборну церкву у Володимирові дворяніна Івана Богухвала, щоб вручив судову позву, але "смиренний" Лазовський наказав службі буками вигнати післанця геть і додав: "Если би сдѣль бил сам Борзобогатий, то я велел бы изрубить его в куски и бромить псам."^{x)}

Ставши єпископом, Лазовськийувесь час своїми вчинками компромітував Православну Церкву. Як був уже у старшому віці, за нього правив зять Михайло Дубицький, що був рівночасно володимирським війтом. Місцеве духовенство рішило звернутися до суду, щоб його позбутися, але Феодосій заборонив і деяких священиків навіть покарав за те. Він, ніби духовний, порушував горожанські закони та церковні канони, будучи під охороною польського короля. Ще за життя Лазовського король Станіслав Жолкевський грамотою передав володимирську єпископію намісникові белзького старости, але той не міг договоритися з Лаховським, який вже входив у глибоку старість (1, ст.57-58).

Король Стефан Баторій дав грамоту на володимирську єпископію архимандритові Києво-Печерської Лаври Мелетієві Хребтовичу-Богуринському. Згідно з тим Лазовський 15.I.1580 р. передав згаданому свою посаду; король цю згоду затвердив 16.4.1580 р. Ла-

^{x)} АЮЗР., ч.І, т.1, ст. 7-9.

зовський відмовився лише від управління спархією, але застеріг 95 за собою церковні прибутки. Архимандрит Мелетій погодився платити оренду щороку по 1,000 злотих, аж до кінця його життя.

В похилі роки життя у Лазовського блиснула іскра доброї волі послужити вищій справі: за порадою кн. К. К. Острозького він призначив містечко Озеряни та 11 сіл на заснування притулку для бідних і початкової школи грамоти. До притулку призначено двох провідників, а до школи двох вчителів, один з них мав навчати грецької, а другий слов'янської мови.

Лаховський помер вкінці 1588 р.

29. Єпископ Мелетій Хребтович-Богуринський, 1588-1593

Після останніх номінатів-єпископів времеті прийшов духовник з "побожного" та шляхетного роду. Єпископ Мелетій забезпечив за собою Києво-Печерську архимандрію, як того бажали монахи-братія. Мелетій походив із давнього волинського дворянського роду, додаток до прізвища - Богуринський був від посіlosti Богурига в Острозькому повіті. До часу наречення у монахи Мелетій був на військовій службі у короля Зигмунта-Августа, будував міста, замки та брав участь у військових походах. Він був племінником Полоцького архим. Германа Хребтовича (1551-1558). Після смерти Києво-Печерського архим. Іларіона Песочинського, Мелетій - людина побожна, богобойна, знав грамоту, бо "научений подлук закону християнського гречеського, з дому старожитного шляхоцького".^{x)} Так про нього говорив король Ст. Баторій.

Спочатку (20.4.1580), у похилому віці Лазовського, Мелетій був коадютором. Від 1589 р. став повноправним єпископом, а до того часу був номінатом. Він був владика відданий Богові, церкві й народові. В 1591 р. він благословив заснувати у Бересті-Литовськім православне братство. В цім же році Кирило Терлецький пропонував йому перейти на унію, але Мелетій відмовився. Помер у Городку в посіlostях Києво-Печерської Лаври, де він проживав свої останні дні.

Це був останній владика з "спокійних часів"; після нього прийш-

^{x)} АІЗР., ч. I, т. 1, ст. 62

ла "церковна колотнеча". Багата володимирська єпархія дісталася в руки "пророка унії" (так його називали сучасники) Адама Потія, у скімі Іпатія (1, ст. 59–61).

96

ГЕТЬМАН САГАЙДАЧНИЙ ВІТАЄ ПАТРІЯРХА ФЕОФАНА

Весною 1620 р. Єрусалимський патріарх Феофан, вертаючись із Москви, де він висвячував московського патріарха Філотея, що був батьком Михайлова, родоначальника Дому Романових, завітав до Києва. В столиці його привітав гетьман Сагайдачний з віддлом козаків. Українці просили патріарха висвятити православних владик, бо Польща затіяла "унію", забороняє висвячування, а теперішні владики вже старшого віку. Дня 6-го жовтня 1620 р. патріарх висвятив Ісаю Колинського, ігумена Міжгородського монастиря, та Іова Борецького на київського митрополита, а Мелетія Смотрицького на полоцького архієпископа. Висвячення відбулося потайки, щоб не довідалася польська влада. В Буші на Поділлі, патріарх висвятив ще трьох єпископів.

30. Номінат-Єпископ Леонтій Карпович, 1620

Нащадок дворянського роду, могікан давньої Русі-України, Леонтій Карпович до 1620 р. був архимандритом і будівничим монастиря Святого Духа у Вільні і в тім же році був наречений в єпископи. Його мав висвятити єрусалимський патріарх Феофан і призначити на катедру у Володимирі, але він перед висвяченням упокоївся. Мав освіту, тому був головою православної братської школи у Вільні.

Карпович був видатним обороноцем православія перед унією. Йому належить праця п.з. "Обличеніе на унію", де він описує унію як очевидець на Берестейському соборі 1595 р. Його життя описав Мелетій Смотрицький, що був після нього настоятелем попередньо згаданого монастиря.

Архим. Леонід Козелин написав прихильну працю п.з. "Леонтій Карпович церковный витія православной западной Руси и два его слова"... Видання ІОМДР при Московському університеті, 1878 (1, ст. 61).

Єрусалимський патріярх Феофан у січні 1621 р. знову висвятив архимандрита Козацького Терехтомирівського монастиря Єзекіїла з роду князів Коріятовичів-Курцевичів. Єзекійль був висвячений на Володимирсько-Берестейського єпископа. Патріярх, повертаючись з України, зупинився відпочити в Терехтимирівському монастирі^{x)}. Його туди супроводив нововисвячений митрополит київський Іов Борецький.

Але єпископа Єзекіїла поляки не допустили на Володимирську катедру, бо там вже почалася унійна "церковна колотнеча". Король польський Зигмунт III розіслав 15.3.1621 р. гончі листи по окупованих землях України й Литви, щоб арештувати Єзекіїла Курцевича, який, мовляв, без дозволу "його мості" прийняв свячення від турецького патріярха Феофана. Переслідуваний поляками, Єзекіїл утік до Москви й там одержав Сузdalську архієпископію і нею управляв з 1625 р. до 1634 р. Опісля був висланий до Соловецького монастиря, а в 1640 р. перенесений до Казані у Зилантіїв монастир і там помер.

Від часу переслідування Єзекіїла поляками у Володимирі не було православного єпископа, єпархією управляли луцькі єпископи, починаючи від Ісаака Борисевича. Після вигнання із м. Луцького останнього православного єпископа Кирила Шумлянського у 1712 р., Волинь залишилася без вищого православного духовенства. Так було до 1795 р., коли після третього поділу Польщі разом із латинським місіянством зникли в реєстрах унійні плями чужих і своїх.

ПРОНИКАННЯ МОСКАЛІЗМУ В УКРАЇНСЬКУ ЦЕРКВУ

"По указу Імператрици Єкатерини II, Великої, от 12 апраеля 1795 г., учреждено в Житомирѣ викарство..." Замість польського "gorzorzadzenie" відразу загреміло московське "по указу". І знову православні вірні мали право питати словами Антоновича: "А що

*.) Назва походить від с. Терехтомирів, пізніше Трактомирів, Канів с., Канів к. коло Києва.

принесла Римові унія?"^{x)} Пригадати це ми маємо право у "Велике Тисячоліття", без уваги на критику, бо наш столичний град Володимир постійно підпадав під перші атаки польських наїздників. Розділити народ тої самої культури на два воюючі табори - це було злочинство.

В новому російському "благоденстві" вікарне єпископство в Житомирі поставлено в третю клясу єпархії при Мінському архиєпископові Вікторові Садовському, що від того часу почав іменуватися "Мінським і Волинським". Тимчасовий осідок визначенено у Слуцьку, а вікарний єпископ іменувався Житомирським. Таким чином, по 83 роках (1712-1795) видалення останнього православного єпископа Кирила Шумлянського з м. Луцького на Волині, була відновлена знову єпископська катедра (1, ст.84).

Дня 16-го жовтня 1799 р. житомирський єпископ став самостійним та був іменований Волинським і Житомирським. 17.1.1845 р. Волинську єпархію прилучено до новоствореної Варшавської єпархії, єпископ почав називатися варшавським і новогеоргієвським. Після цього Волинською єпархією завідував архимандрит Почаївської Святоус-пінської Лаври.

Придержуючись твердо православної традиції на Волині з освяченим її столичним містом Володимиром св. Володимиром Великим, ми будемо продовжувати перелік єпископів тільки православної вітхи, а "унійної" церкви відносимо на інше місце.

32. Єпископ Варлаам Шишацький, 1795-1805

Походив із селянської родини с. Квасилівки, Козелецького повіту на Чернігівщині. Духовну семінарію скінчив у Переяславі, опісля Київську Духовну Академію. Пострижений у монахи 1776 р. Був у 1776-1780 рр. префектом і ректором Переяславської семінарії, ігуменом кількох монастирів та ректором нововідкритої Новгородсько-Сіверської семінарії. Під час підривної роботи поляків проти москалів, залишив Могилів і в 1791 р. був архимандритом Новгородсько-Вижницького монастиря. В 1793 р. був призначений настоя-

^{x)} Антонович, В. Матеріали про унію. "Руська Історична Бібліотека", НІШ, т. VIII. Львів, 1900. Передрук у Вінниці п.з. "Що принесла Україні унія".

телем Дятловичівського монастиря св. Преображення і помічником мінського архієпископа Віктора в справах привернення уніятів на православ'я. Дня 3.6.1795 р. висвячений на житомирського єпископа, як вікарій мінської єпархії, а від 16.10.1799 р. став самостійним Волинським і Житомирським єпископом. 23.3.1808 р. був піднесений до сану архієпископа. Слід додати, що його висвятив Київський митрополит Самуїл, мав призначене місце проживання в Острозі при Преображенськім монастирі.

Видно, що він був ширим українським патріотом. Коли Наполено зайняв Могилів 29.6.1812 р., він як сп. Варлаам з усіма членами консисторії і усім народом – вірними катедри св. Йосипа, склали присягу на вірність французькому імператорові Наполеонові I. На літургії і молебні згадував не білого царя Александра I, а Наполеона Бонапарте й його дружину Марію Люїзу.

За цей виступ проти цареславія 29.6.1813 р. зняли з нього в Чернігівському Святопреображенському монастирі сан архиєрея і священика та перевели в простий монаший чин і вислали в Новгород-Сіверський монастир. Там він осліп і у вересні 1823 р. на 73 році чесного життя перед Богом і батьківщиною помер.^{x)}

33. Єпископ Данило Натто-Михайловський-Мирдамський, 1806–1813

Закінчив Київську Духовну Академію. В 1780 р. пострижений у монахи, був ігуменом Георгієво-Лебединського монастиря в 1785–1797 рр., архим. Віленської духовної семінарії 1797–1801 рр., відтак Кам'янець-Подільського Святотроїцького монастиря 1801–1805 рр.

-) Біографічні джн про архієпископа Варлаама Шишанського можна знайти в таких виданнях:
- Соколов, Ол. Варлаам Шишанский. "Литовские Епархиальные Въдомости", 1883, а також відбитка за згаданий рік.
- Куликінський, Ів. Гр. Воспоминанія старинного семінариста. "Чернігівські Епархиальные Въдомости", чч. 7 і 8, 1877; також "Странник" за 1877 р. ч.?
- Павловський, Ів. Мужъ притыканій. ВЕВ, ч. 84, 1878.
- Хойницький, А.Ф. Правда объ архієпископѣ Варлаамѣ. ВЕВ, ч. 8, 1879.
- "Кокументы, относящиеся къ деградантѣ архієп. Могилевскаго Варлама Шишанского. ВЕВ, чч. 23 і 24, 1880. Там же помішено "Передання про останні дні життя архієп. Варлаама Шишанського (1, ст. 85–86).

Варлаам Шишанський був висвячений на Волинсько-Житомирського єпископа 2.2.1806 р. У 1913 р. був переміщений до Могилева. Підвищений до сану архієпископа у 1816 р. Помер 31 травня 1821 р. (1, ст. 86–87).

Висвячений на Волинсько-Житомирського єпископа 2.2.1806 р. Вже 100 у 1813 р. був перенесений до Могилева. Підвищений до сану архієпископа у 1816 році. Помер 31-го травня 1821 р. (1, ст.86-87).

34. Єпископ Стефан Романовський, 1813-1828

Уродженець Поділля, студієць Київської Духовної Академії. В 1801 р. став монахом, у 1809-1813 рр. був ректором Подільської Духовної Семінарії. 14.9.1813 р. висвячений на Волинсько-Житомирського єпископа. За його урядування у 1821 р. згорів у Острозі Преображенський монастир, при нім мала приміщення архиєрейська резиденція, Духовна консисторія та Волинська духовна семінарія. Ці установи у 1825 р. були перенесені до Аннополя до приміщення князя Яблоновського. Семінарію примістили в бувших конюшнях перероблених на школу. 24.11.1828 р. єп. Стефан був переведений у Вологодську єпархію, а з 1.3.1841 р. в Астрахань і там помер 4.12.1841 р. (1, ст. 87).

35. Єпископ Амвросій Моревъ, 1828-1832

Це єпископ зовсім іншого виховання – кандидат богословії Головної Олександро-Невсько-Петербурзької семінарії, що опісля названа академією. Пострижений у монахи в 1806 р. Був префектом Новгородської семінарії у 1813-1816 рр., архимандритом Новгородського Антонієвого монастиря у 1816-1822 рр. і директором Орловської семінарії у 1822-1823 рр. В 1823 р. висвячений на Оренбургського єпископа, а з 1.12.1828 р. призначений єпископом на Волинь. За цього єпископа у 1831 р. була передана православним Почаївська Лавра. В цім же році була перенесена до Почаєва з Аннополя єпископська резиденція і консисторія. Наступного року Амвросій був перенесений до Нижнього-Новгороду, а в 1835 р. у Пензу й там помер 15-го жовтня 1854 р. (1, ст.87-88).

36. Єпископ Інокентій (Іннокентій Сельно-Криновъ), 1832-1840

Він був директором Псковської духовної семінарії. У 1827 р. висвячений на єпископа Дмитровського – вікарія московського митр. Філарета. В 1831 р. був перенесений до Курська, а рік пізніше, 10.2.1832, призначений на волинську єпископію. За його

тут перебування Почаївський Святоуспінський монастир піднесено до 101 почоту Лаври; то було четверте місце між православними лаврами тодішньої російської імперії.

На згадку повернення православним Почаївського монастиря у 1832 р., постановлено щотижня в суботу після літургії читати соборний акафист перед Чудодійною Іконою Богородиці. При тім же єпископі дня 6.4.1836 р. були відкриті мощі преп. Іова, Ігумена Почаївського для всенародного почитання. При нім також 6.4.1836 р. була перенесена до Крем'янця в поліційні будинки Волинська духовна семінарія.

Дня 28.1.1840 р. службою переведений у м. Орел і в дорозі в Казельську 25-го квітня помер (1, ст.88).

37. Архієпископ Ніканор Клементьевский, 1840-1848

Бувши архимандрит Високо-Петровського монастиря, а потім ректор Петербурзької духовної академії. Висвячений 28.3.1826 р. на Ревельського єпископа, вікарія Петербурзької єпархії. 1831 р. переведений до Калузької губернії, 1834 р. до Мінська, а в 1840 р. на Волинь. У 1841 р. архиєрейська резиденція і консисторія з Помасла були перенесені до Житомира. У 1843 р. єп. Ніканор був назначений Варшавським архієпископом з обов'язком управляти Церквою на Волині з додатковим титулом – архимандрит Почаївської Лаври. Останнє підвищення у 1848 р. – Новгородський і Петербурзький митрополит.

Помер у Петербурзі 17.9.1856 р. Його писання п.з. "Слово и поученія" видані в трьох томах у 1857 р. (1, ст. 88-89).

38. Архієпископ Арсеній Москвин, 1848-1860

Народився у с. Вороні Костромської губернії, в мірі Феодор Москвин, син диякона Михайла Москвина. Скінчив Костромську духовну семінарію і духовну академію у Петербурзі в 1823 р. із титулом магістра богословії. Бувши студентом, постригся у монахи. У згаданій академії залишився викладачем. В роках 1825-1827 був директором духовної семінарії в Могилеві. Там піднесений до сану архимандрита й призначений настоятелем Могилівського братського

манастиря. У 1827 р. став ректором Орловської духової семінарії, 102 а в 1829 р. перенесений на таку ж посаду до Рязанської семінарії. Там також був настоятелем кількох манастирів. У 1831 р. працював у Твертській духовній семінарії. У 1832 р. був висвячений на Тамбовського єпископа. З 1841 р. став архиєпископом Подільської катедри. 1.11.1848 р. призначений на архиєпископа Варшавського й Новогеоргієвського та керівником Волинської дієцезії та архимандритом Почаївської Лаври. Від 1.7.1860 р. став митрополитом Київсько-Галицьким з додатком "священо-архимандрита" Києво-Печерської Лаври з титулом члена "святішого синоду".

Помер 9.5.1876 р. у Петербурзі, похований в Київській Лаврі в печері "угодників". Духовна академія в Києві видала його твори "Ізъяснение Божественной Литургії" і "Толкованіе на первы е 26 псалмовъ" (I, ст.89-90).

39. Архиєпископ Антоній Павлинський, 1860-1866

Родився 29.II.1804 р. в Макарсько-Притику, Варнавинського пов., Костромської губернії. Син священика, в миру Александер. Після початкової школи вчився в Костромській духовній семінарії, потім у Петербурзькій духовній академії, скінчивши 9-ий курс магістром богословії. Пострижений у монахи 1829 р. Був інспектором Калузької духовної семінарії 1831-1840, ректором Новгородської семінарії 1840-1852. 8.7.1852 р. був призначений на єпископа Острогозького - вікарія Вороніжської єпархії. У 1853 р. був переведений до Новгородської митрополії, в 1854 р. до Архангельська, в 1857 р. в Нижній Новгород, а з 29.8.1860 р. у Волинській єпархії. За його урядування волинська дієцезія була відділена від Варшавської.

Самостійна варшавська єпархія була основана 5.IO.1840 р. з того часу управлялася вікарієм при волинськім єпископстві. Першим варшавським вікарієм був Антон Рафальський; пізніше він став першим самостійним варшавським архиєпископом.

Єп. Антоній 8.4.1862 р. був підвищений до сану архиєпископа ?, в 1866 р. перенесений до Владіміра на Клязмі. Там він і помер 1878 р. на 74-му році життя. Свянослужителем був 47 років (I, ст.90-91).

Народився 8.2.1812 р. в с. Ілинськ, Шуйського повіту, Волинської губернії. В мирі Олексій. Син священика. Скінчив у Владімірі (на Клязьмі) духовну семінарію та духовну академію у Москві із титулом магістра богословії 10-го курсу. Пострижений у монахи 1835 р., а наступного року рукоположений на єромонаха. Залишився викладачем при Альма Матер, викладав Святе Письмо. В 1842 р. був інспектором Московської духовної академії, потім Харківської духовної семінарії 1842-1845, Костромської 1845-1854, Казанської академії 1854-1857.

Рукоположений Ревельським вікарієм-єпископом 31.3.1857 р., а в 1860 р. переведений на Вятську катедру. На Волині від 17.7.1866 р., у 1868 р. був підвищений на архієпископа. Помер 8.3.1876 у Житомирі й похований у Святопреображенському соборі, який він побудував (І, ст. 91).

Був автором таких праць:

Переводъ книги Іова (съ евр.) съ подстрочными примѣчаніями;

Переводъ (съ греч.) книги Премудрости Іисуса сына Сирахова;

Толкованіе посланія св. ап. Павла къ Галатамъ;

Объясненіе I-7 главъ евангелії Матвея. I: ВЕВ, 1868;

Пастырское наставление о воздержаніи отъ пьянства;

Слова и рѣчи на разные случаи;

Предполагаемой реформѣ церковнаго суда. I: ВЕВ, 1874, чч.5 і 6

і далі.

На жаль, джерело не подає повні бібліографічні дані.

41. Архієпископ Димитрій Муретовъ, 1882-1885

Народився в с. Лучинське, Пронського повіту, Рязанської губернії. Син диякона. Вчився у Рязанській духовній семінарії та в Київській духовній академії, яку скінчив у 1835 р. магістром 7-го курсу. В мирі Клемент Іванович. Монахом з 1834 р. Залишився викладачем у Альма Матер, а потім був інспектором кадемії 1838-1841, відтак ректором 1841-1851. 4-го березня 1851 р. висвячений на Тульського єпископа, 1857 р. переведений до Одеси на Херсонську катедру й там у 1860 р. піднесений до сану архієпископа. З 1874 р. перенесений до Ярославля, а від 26.4.1876 р. на волинську катедру. В 1882 р. переведений знову до Одеси. Там помер 18.II.1883 і був

Після смерті були видані його твори в 5-ти томах 1889-1890.

42. Архиєпископ Тихон Покровський, 1882-1885

Народився 21.2.1821 р. в Тульській губернії. Син священика. Вчився в Тульській духовній семінарії та в Петербурзькій духовній академії, яку скінчив у 1847 р., кандидатом богословії 17-го курсу. Був на посаді викладача в Олександра Невського училищі у Петербурзі 1847-1850 р. В 1850 р. став священиком у Колтовській церкві св. Преображення коло Петербурга й там служив до 1869 р. Того ж року пострижений у монахи на ім'я Тихон. В мирі - Олександр Федорович. В тім же році був підвищений на архимандрита і 14-го вересня висвячений на Виборгського (коло Петербургу) єпископа; в 1871 р. Ладозький вікарій, а 13.7.1873 р. переведений до Саратова. Від 6.3.1882 р. призначений на Волинську єпархію й був піднесений до сану архиєпископа.

Помер у Житомирі 16.4.1883 р., похований у Преображенському соборі (І, ст. 92-93).

43. Архиєпископ Палладій Ганкевич, 1885-1889

Народився на Могилівщині, вихованець Петербурзької духовної академії, магістер богословії 19-го курсу. До 1860 р. був рядовим священиком катедрального собору у Могилеві й у згаданім році прийняв скіму. Інспектор, а потім ректор Могилівської духовної семінарії 1860-1871. У 1871 р. висвячений на єпископа до Виборгсько-петербурзької єпархії, а по двох роках був Ладозьким єпископом. У 1876 р. переведений на Тамбовську катедру, а 9.9. 1885 р. на Волинську. Тут був піднесений до сану архиєпископа.

З причини підуналого здоров'я 25.II.1899 р. відійшов на спочинок і поселився у Почаївській Лаврі (І, ст. 93).

44. Архиєпископ Модест Стрільбицький, 1889-*

Після дев'яти владик народжених поза межами України, вперше

*) Приблизно в тім році М. Теодорович почав писати своє праце, звілки беремо біографічні дані вищезазначених духовників.

зустрічаємо ім'я автохтона. Народився 17.12.1825 р. в с. Зиновинці, Літинського повіту на Поділлі. Син священика. Скінчи Кам'янець-Подільську духовну семінарію у 1847 р. Схиму прийняв 17.12.1848 р. там у Святотроїцькім монастирі з ім'ям Модест. В мирі Данило. Був вчителем співу архиерейського та семінарського хорів і проповідником у місцевій в'язниці. Висвячений на ієродиякона 30.1.1849, а на ієромонаха 2-го лютого. В 1849-1853 рр. студіював у Київській духовній академії, яку скінчив з титулом магістра богословії. Наступного року був директором Слуцького духовного "училища" і там був приписаний до братії Слуцького Святотроїцького монастиря, як проповідник, а від 1856 р. став ігуменом. В 1858 р. призначений ректором Києво-Подільського училища. Виконував різні призначення, будучи ще у Мінську, в Слуцьку, потім у Чернігові та в інших місцевостях, а в рр. 1868-1877 в Іркутську.

10-го квітня 1877 р. висвячений на Катеринбурзького вікарія Пермської єпархії на Московщині. За рік був призначений Люблинським єпископом - вікарієм Варшавської єпархії. 25.II.1889 р. призначений на Волинь, де у 1892 р. був піднесений до сану архієпископа. За його ініціативою і старанням Волинська єпархія у 1892 р. відсвяткувала 900-ліття Православ'я на Волині, та заснування єпископської катедри у 992 р. Володимиром Великим.

За працю на церковній ниві був нагороджений золотим хрестом (І, ст.93-95).

Відомі такі його праці (джерело не подає місця і дати друкування):

О церковном октоихѣ.

Григорій Палама, Митрополит Солунскій.

О Слуцких князях.

Суправльский монастырь.

Преданіе о проповидничествѣ Святителя Иннокентія єпископа

Иркуцкаго.

Жизнь и подвиги Св. Иннокентія Чудотворца, первого єпископа Иркуцкаго.

Краткая сказания о жизни и подвигах Преподобных Отец дальних пещер Киево-Печерской Лавры.

О древнейшем существовании Православия и русской народности
в Галиции, губерниях Люблинской, Седлецкой и других местностях
Привислянского края.

106

Холмская епархия, вип. I-3 і 9.

Слова и речі (деякі друковані окремо).

ЗАКІНЧЕННЯ РОЗДІЛУ. Єпископ Варлаам Шишак'кий (ч. 32) присягою Наполеонові насторожив москалів і після нього все частіше присилали сюди родовитих москалів із холодної півночі. З дат видно часту зміну владик, не давали добре розгорнути праці.

Характерним є, що майже всі єпископи мали вищу освіту, були вчителями, наставниками і виховниками по різних церковних і світських установах.

Орендування православних церков польськими королями почало руйну Української Православної Церкви від її центру Володимира, від урочища "Стара Кatedra", яка ще досьогодні зберігається глибоко у серцях вірних Православної Церкви. Як і тоді, так і тепер - Церква з її народом поневолені.

У 992-1405 рр. єпископи з осідком у Володимирі іменувалися - Володимирськими, а від 1406 р. - Володимирськими й Берестейськими. До початку "унії", приблизно до ХУ ст., усіх нам відомих єпископів було на Волині 31, в тому два номінати. До 1889 р. було православних єпископів 44 (уніяцьких сюди не враховуємо, їх подаємо окремо).

ЦЕРКВИ І МАНАСТИРИ м. ВОЛОДИМИРА І ПЕРЕДМІСТЯ

I. ЦЕРКВА УСПІННЯ БОГОРОДИЦІ В УРОЧИЩІ "СТАРА КАТЕДРА" - місійне єпископство перших християн у другій половині IX ст.

Середньовічна волинська митрополія, доби Володимира Великого, залишила нам лише здогад про місце, де на Волині започатковано християнство. Вже понад сто літ археологія силкується розшифрувати знахідки минулого, але за мінливих політичних умовин та за атеїстичної влади Московії всякі досліди християнізації припинені. А час нещадно усе руйнує, навіть заховане у землі.

Урочище "Стара Катедра" у великій пошані народу. Згідно з пे-
реказами, там була побудована перша катедра в честь Богородиці.
Збудовані попередньо церкви руйнувалися, а на їх місці вдруге, втре-
те, а може й вчетверте будували нові. На місці, де наші предки
вперше молилися Богові, стоїть в огорожі "хрест пошани", а навколо
порозкидане каміння. Це місце постійно притягало увагу відвіду-
вачів.

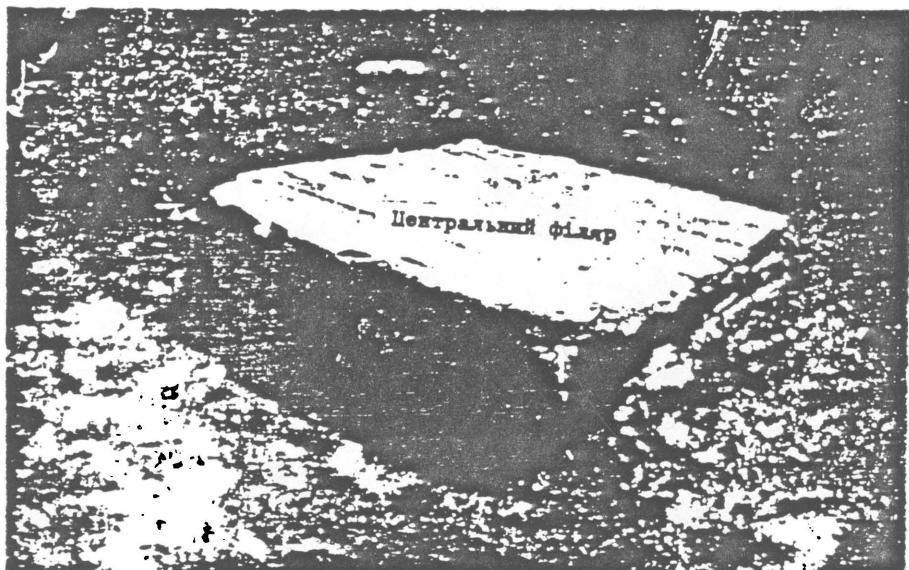
Можна здогадуватись, беручи до уваги активну діяльність Велико-
моравської держави кн. Ростислава при допомозі Солунських братів
Кирила і Методія, що місійна християнізація обіймала українські
західні землі ще перед офіційним охрещенням нашого народу в 988 р.
Докладніше ми подаємо про це у розділі "Перше християнство на
слов'янських землях."

Га правому березі р. Луга бачимо немов насипаний горбок, справ-
ді то звалише якоїсь будови, про яку не могли нічого сказати старші
мешканці. В народі кружляв переках, що на тому місці була перша
церковна будова і хоч вона зруйнувалася, з роду в рід передавалася
назва "Стара Катедра".

Місцевий священик Данило Якович Левицький цікавився археологією
(† 22.I2.I886), і на власну руку розкопував в різних місцях. Усюди
на певній глибині надибував рештки фундаментів. Це підтвердило
думку про місце церков. Він повідомив археологів у Києві. Літом

1886 р. до Володимира прибула археологічна комісія в складі: А.В. 108
Прахов, В.Б. Антонович і О.І. Левицький. Вони звернули увагу на
пагорб "Старої Катедри" і його розкопали. Відкопано фундамент
церкви св. Дмитрія, збудованої 1272-86 рр. При розкопуванні схід-
ньої стіни, знайдено фундамент трьохнавної церковної будівлі, а
під нею ще інший старіший фундамент. Це були рештки найстаршої
церковної будови у Володимирі. Цей фундамент, як твердить О. Цин-
каловський, "був збудований півкругом (ротондовий) та продовжував-
ся поза фундаменти трьохнавної церкви св. Дмитрія... була друга
церква з круглими фундаментами т. зв. "Стара Катедра", що була по-
будована, правдоподібно, IX-X ст." (3, ст.19).

О. Цинкаловський у праці "Старовинні пам'ятки Волині" (Торонто,
1975), на стор. 18 подає, що уніяцький єпископ Лев Кішка у статті
In antiqua charta eu gradu et ordina Recensentur episcopi Wladimiriensis
згадує: 1. Joanes, 2. Antonius, 3. Anythi, 4. Kordius, 5. Hiliias, 6. Stephanus I(992).
З них I-5 єпископи Володимира ще перед єп. Стефаном, тобто перед
офіційним християнством. Священик Б.І. Балик у статті "До питання
про початки християнства та єпископства в Переяславі в IX-X ст."
"Записки ЧСВВ", т.10, 1979, ст.90, згадує нотатку чеського хроні-
кера Коцми, що записував події в добі володіння княгині Ольги та
її сина Святослава Ігоровича, де між іншим згадано про єпископа
"слов'янської мови Русі".

Монгольський свідок першого християнства на колініх
в урочищі "Стара Катедра".

2. ЦЕРКВА СВ. ВАСИЛІЯ, ПОБУДОВАНА ПЕРШИМ ЕП. СТЕФАНОМ 992 р. в 109
урочищі "Михайлівщина".

Народний переказ каже, що в 992 р. Володимир Великий, вертаючись з успішного походу проти Білих Хорватів, розселених уздовж р. Сяну та в Південних Карпатах, з вдачности Богові за перемогу, велів кожному воякові принести по одному камені, яких багато було всюди, і протягом дня була збудована церква в честь Святого Василя.

З літопису відомо, що князь ходив походом проти згаданого племені в 981 р., виразно зазначено - "проти ляхів". Імовірно, князь міг бути тоді на території Червенських городів і столицю Надбужанського краю переніс на нове місце, назване його іменем - Володимир. Слід пригадати, що вже в XI-XII ст. існувало сильне городище в Зимнім, що колись було передмістям Володимира.

Цю церкву у нашім списку ставимо як другу у Володимирі. Першою тут була церква св. Богородиці - місійна, перших християн, підлегла церковному центрові Великоморавської держави.

Церква св. Василія у Володимирі
(Вигляд у 1865 році)

Церква св. Василія у Володимирі побудована на схилі середньо-віччя, належить до архітектурних пам'яток типу ротондних церков,

що були найперше будовані у Великоморавській державі у перших декадах заведення християнства. Між українцями дослідників того періоду небагато, а росіяни мають тенденцію подавати дати будівництва у Володимири пізніше. Така ж тенденція у поляків. Росіяни постанова Василівської церкви подають у ХІУ ст., а дослідники церковної архітектури - XII-XIII ст.

Польський лікар Волині хотів бути об'єктивнішим. Він на еміграції в Лондоні написав статтю, яку на українську мову переклав проф. Ю. Перхорович і опублікував у журналі "Рідна Церква" (Ульм, Німеччина, 1964 ?, чч. 65-66) п.з. "Хто і коли побудував церкву св. Василія у Володимири". Це, мабуть, перша стаття, побудована на доказовому матеріалі та логічних висновках автора. Подаємо з неї головніші думки.

Автор пригадує легенду про побудову цегляної Володимиром Великим протягом одного дня. Дата його перебування там збігається з призначенням першого єп. Стефана. Вириває питання про місце хрещення кн. Володимира: а) Безпосередньо у Візантії, б) в Києві з участю грецького духовенства й Кирила та Методія і времіт в) "Болгарська теорія", ніби Володимир прийняв православну віру від автокефальної тоді Болгарської Церкви (?) (Названа стаття, відсилка, ч.ІО).

Найправдоподібніше кн. Володимир прийняв християнство в Києві від представника візантійського Патріярха, бо ця важлива подія включала посвячення Володимира з візантійським імператором Володимиром II Болгаробійцем. При хрещенні кн. Володимир одержав ім'я Василя, як називався імператор. Після цього в честь Василія була побудована й церква у Володимири. Грецький імператор, хоч обіцяв видати за Володимира свою сестру Анну, не поспішав цього виконати. Тоді кн. Володимир вирушив війною на Херсонес (Корсунь) і примусив гордого грека покоритися Київській імперії. Припускають, що від того часу Володимир не мав довір'я до греків, не хотів підлягати їх спархії. Він вибрав Болгарію з патріярхом в Охриді.

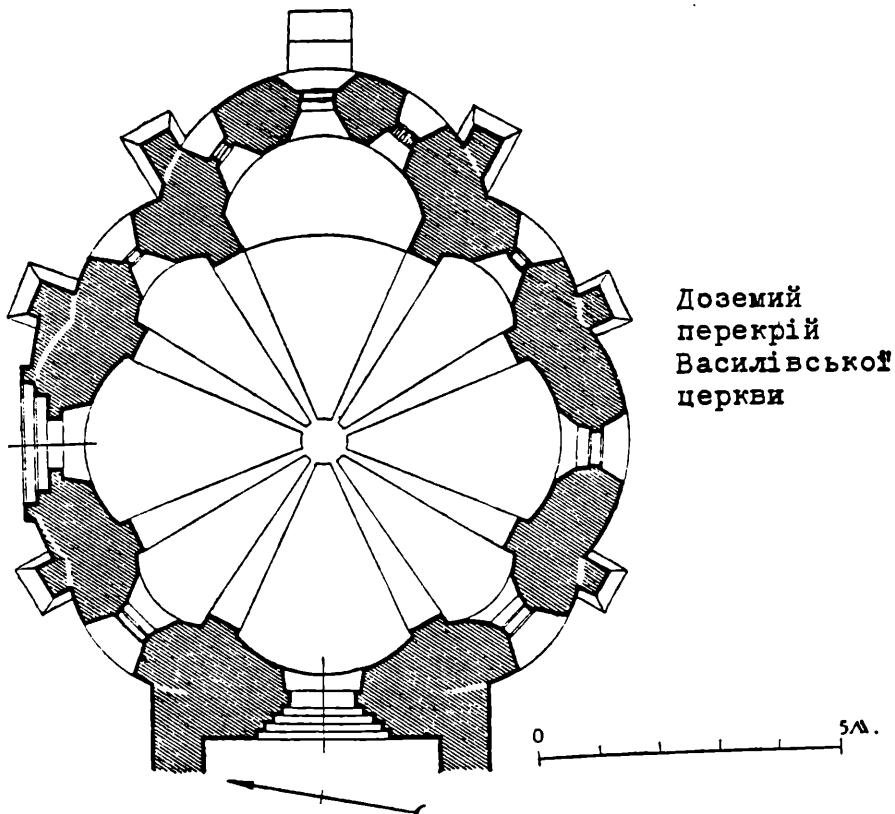
У нас ще не досліджена думка, що кн. Володимир хотів звільнитися від впливу Візантії. А можливо також, що кн. Володимир хотів власну патріярхію, яку в ті часи легше було одержати від Болгарії, ніж від світової потуги Візантії. Це могла бути обережна політика - подякувати Візантії за місійну працю, завершенню хрещення на-

роду, але не дозволяти впорядковувати церковні справи у свою догоду. III

Призначення болгарина Стефана I єпископом столичного міста Володимира звично схрінлює "болгарську теорію". Болгарська мова була близьча для тодішніх українців з їх тодішньою народною мовою, ніж зовсім незрозуміла грецька.

Про самого сп. Стефана I - відомості скупі. Перед приходом до Володимира він був серед братії монастиря Білгороду, 25 км від Києва на південний захід. Між Церквами болгарською та Руси-України були ділові зв'язки.

Автор статті Я. Гофман, на підставі зібраного порівняльного матеріалу вважає, що володимирська Василівська церква - взірець церкви-ротонди у Преславі, Болгарія. Єпископ Стефан I, призначений на єпископа у Володимирі, збудував муровану церкву на взірець церков у батьківщині. Такі круглі церкви тоді будували й на Моравах. Стефан I, мабуть, добре знав церкву в Преславі, що за його часу була столицею Болгарії у 893-969 рр. з осідком Преславського патріархату. Усні народні передання мають якусь частину правди, але, іноді, зводять події в одну цілість, без уваги на точну дату. Отже,

Володимира, який, напевно, згаданого єпископа призначав на це високе становище.

Стиль ротондних будов походить з вірменської архітектури. Він поширився на європейський захід, сягаючи Ломбардії й Франконії та на цім обшири затримався протягом усього середньовіччя. Згідно з різними дослідженнями на основі торговельних і політичних відносин у давній (Во)Лодомерії у періоді княжої Волині, Василівську церкву будували місцеві майстри. Годиться згадати, що на території Волині маємо аж три церкви ротондної форми та всі вони імени Василія Великого. Перша з них у Володимири, друга в Зимнім, а третя в Овручі, що в кінці ХІХ ст. була руїною. Усіх їх, згідно з переказом, будував Володимир Великий у хрещенні Василь. Будову церков самим Володимиром треба розуміти, що це було за часу його володіння, або бодай на протязі Х ст. Будова церков на початку встановлення християнства, мабуть, була державною справою і володар країни мусів знати про будову кожної. Звідси, власне, походить усний переказ, що побудована даним князем.

Церква св. Василія у Володимири є на горбоватому місці в урочищі "Михайлівщина". Із-зовні вона циліндричної форми. В основному складається з чотирьох півкругів, а легкі вглиблення створюють форму хреста. Стіни завгрубшки 2 аршини, вузькі вікна. У вівтарній частині два круглі вікна: на північ символізує повну місяця, а на південь - сонця. Польські дослідники називають ротондою св. Стефана з Вердену (Болгарія). Вона дуже наближена до середньовічних будівель середньо-європейського обширу. Ця структура має скрещення багатьох ліній. (*Rocznik Wołyński*, 1931, t. 2, p. 375).

Церкву св. Василія в офіційних документах згадується щойно 28.4. 1525 р., коли польський король Зигмунт I видав грамоту кн. В.М. Сангушко-Ковельському на право патронату на цю церкву. В той час церква була сильно запущена й потребувала реставрації. В 1554 р. кн. Сангушко передав цю церкву Петрові Богдановичеві Загоровському. Десь біля 1558 р. церкву від Загоровського забрали князі Радзівіли, спір за неї продовжувався майже дванадцять літ.

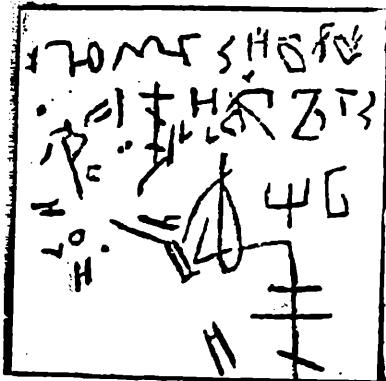
Князі Радзівіли в 1574 р. передали Луцькій єпископії "Замок,

Хорлупи. Відтоді Василівська церква підпала під керму луцьких єпископів. Це вже було на передодні "церковної колотнечі", не було вже кому опікуватися православними церквами. В 1585 р. королівський уповноважений Микола Рокицький, вводачи новопризначеною єпископа Кирила Терлецького на Лудську й Острожську єпископію, між іншим, передав йому "церковъ мурованую светого Василья у Володимири", на передмісті "Михайлівщина" з людьми при тій церкві, що були поселені на церковних грунтах з усіма їх повинностями (І, ст.І36-І38).

Біля 1600 р. кн. Заборовські здобули собі право патронату над Василівською церквою і боронили її від унійних посягань. Боротьба була тяжка. Православний священик Мартин, що не бажав прийняти унії, правив в ніч під Різдво богослужбу. Несподівано до церкви вбігли слуги єп. Потія з возьним Ісааком Далматським, та силою відштовхнули священика від престола. Єпископ Потій зняв із священика Мартина облачення і наказав обстригти йому голову, тим зняв з нього священичий сан. Парохіяни Василівської церкви вдарили на тривогу й за кривду їх священикові побили возьного Далматського та замкнули його у церковному притворі. Єпископ Потій із своїми служрами й ховдірами відбили замок від дверей Василівської церкви і звільнили возьного. За це насилля князі Олександер і Андрій Загоровські подали скаргу до суду. Справа тягнулася два роки. Люблинський трибунал декретом 30.5.1603 р. виправдав єпископа Потія (І, ст.І37-І38).

Довгі роки Василівська церква залишалася під опікою православних у проводі з князями Загоровськими. Ще в 1720 р. правив у тій церкві православний "схизматик" о. Ф. Готиславський. За народними переказами православні парафіяни довго боролися проти унії. Це привело до занедбання пам'ятки княжих часів: завалилося головне склепіння. Обслідування у 1695 р. виявило, що виложені фресками стіни потріскали. У звіті також згадують дерев'яну давнину, церковний будинок, в якім містилася школа й шпиталь (І, ст.І38).

Століттями в церкві св. Василя зберігалася таблиця з таємничим написом. Дотепер вдалося відчитати "Боже помозі" й "князь". Дехто вкінці напису читав "6720" (II94) рік. Дослідник Степан Тома-

шівський прийшов до висновку, що це була нагробна таблиця невідомого ченця ХУ ст. Він також твердив, що напис складається з кириличних, а не кітер глаголиці. Згідно свідчень О. Цинкаловського, таблиця була з жопалини шиферу з Овруча. Хтось її вмурував у стіну. Під час першої світової війни хорватський генерал наказав воякам видерти цю таблицю зі стіни й вивіз до своєї країни. Місце її перебування тепер невідоме.

Годиться згадати широго обороноця Василівської церкви кн. Василя Загоровського, що протягом свого життя віддав багато труду церковним справам. У 1576 р. у боротьбі з татарами був полонений і вивезений. Він тужив за своїми дітьми, турбувався їх майбутнім, головне, щоб вони не пішли в чужий табір "в раду з невірними не входили, на дорогу несправедливих не ступали й на стільці губителів не сиділи." В липні 1577 р. будучи в турецькому полоні, він склав "заповіт", приклад голосу сумління громадяніна Волині:

"Коли ж дітям моїм Бог милостивий дастъ по сім літ, тоді її мілость пані дядина моя має способити дяка добре вченого й чесного, або того Дмитра дяка, що в мене служив, і згодивши, дати їх учити в моїм домі або в церкві св. Іллі у Володимирі української (руської) науки в Св. Письмі й не пестячи їх, пильно й порядно приводити до науки, щоб пізніше могли бути здатні на основі доброї науки своєї Богу милостивому на помноження хвали, господареві свому й річнополітій на службу, а їх милости панам як родичам, так і приятелям своїм і взагалі всім і кожному зосібна на виконування своїх обов'язків уповні. А коли Бог милосердний дастъ їм дійти до досконалої науки в своїй українській мові, в Св. Письмі, в молитвах до Бога, створителя свого, й у віддаванні гідної чести та хвали його

згодити їм бакаляра статочного, котрий міг би добре їх учити науки латинського письма, й веліти вчити в моїм домі. А коли вже матимуть добрі початки в тій наукі, тоді її милості, порадивши з їх милостями панами добродіями моїми, названими вище в цім завіщанні моїм, має дати до Вільни до єзуїтів на науку, бо там звалять дітям добру науку, або де їх милости признають за найвідповідніше. Цієї науки мають вони, як Бог дасть, учитися сім літ або й більше без перерви й пильно, не приїжджаючи до дому ані в нім не буваючи. А коли їм Бог милостивий дасть досконале знання латинської науки, тоді їх милости панове приятелі мої мають їх дати в службу на такі місця, де могли би вони вправлятися в страху божім. Також аби не помітували своїм українським письмом і говоренням українськими словами й обичаями чесними й покірними українськими, а найбільше свою вірою, до якої їх Бог привзвав і в ній сотворив їх для цього світу; щоб не опускали ніколи, аж до смерті своєї, набоженства в церквах наших, грецькому законові належного й порядно постановленого; щоб постили, як належить, пости святі, сповняючи слова Спасителя нашого, списані в Євангелії святім; аби завжди молилися Богу, сотворителеві свому, кожного близнього свого, як самі себе, любили, а среси всякої так, як трутязни душевної й тілесної, пильно береглися й від неї відгребалися. А нарешті іменем Бога живого, в Трійці єдиного й милосердного, я зобов'язую їх, аби вони не мали ніякої спільноти ні уживання ні приязні з такими людьми, які відступивши від пристойних церковних передань, своєвільно тримаються сресей, - ані щоб не бували ніколи в домах таких людей, хіба б у великім примусі й наглій потребі. А коли вони привчаться добрих обичаїв, служачи на таких місцях, як я вище сказав, тоді треба їх дати в службу господареві королеві Його милости пану нашему й там, Богові милостивому постійно молячися, служачи вірно Його королівській милості й річипосполітії, мають вони дослугуватися ласки господаря Його милости. А разом їх милости панове й приятелі й добродії мої, названі в цім завіщанні моїм, мають тоді просити Його милость господаря короля, щоб маючи ласкавий позір на мої заслуги, був милостивим паном для

дітей моїх... А коли Бог милостивий доховає здоровими дітей моїх до віку мужеського, в котрім по требуватимуть подружжя святого, тоді вони мають бажати собі подружжя від самого Бога святого, з його святих божих рук виглядати, не кваплячися на красу людську, ні на маєтність і скороминаючу славу чийогось вельможного й "оздобленого" дому, тільки мають пильно дивитися на те, чи ті люди, з котрими вони хотіли б вступити у вічну приязнь, виховують себе самих, дім, дітей, челядь і підданих своїх у божім страху та всякій почтivости; чи бридяться нестаточностями, пянством, танцями, грами, "прохожками пустошними" (скоморохами), чаrodійствами, ворожками й іншими Богу противними злими річами, що в нас називали або називають "дворством"; в таких домах, особливо, щоб іше були одної віри з ними, вони, поручивши себе Богу милостивому, можуть безпечно вступати в святе подружжя, не глядачи по жінках великих посагів, бо досить матимуть багатства, коли траплять на такі жінки, які разом з ними боятимуться милосердного Бога й завжди заховуватимуться в законі божім." (Михайло Возняк. Історія української літератури, Львів, 1920, т.2, ст.31-32).

Таке було бажання представника волинської еліти. Тоді ще не було Острозької Академії, отже, наука в чужій школі і це було трагедією для українського народу. В його душі, пише М. Возняк, "інстинктивно дрімає елементарне почування національного патріотизму". Додаймо - почерез православну віру, українську мову та освіту.

У Василівській церкві зберігалися цінні пам'ятки минулого. Згідно з переказом з часів кн. Володимира Великого, образ Богоматері перенесено сюди з погорілої Введенської церкви. Василіянин Ігнатій Кульчицький у своїй праці *Specimen Ecclesiae Ruthenicae* (Рим, 1734), подає, що цей образ привезений з Греції, невідомо ким і коли. Двічі була пожежа, все довкруги згоріло, а образ зберігся. Такий поговір був між вірними.

Священик Севастіян Коссович, що був тут на службі 64 роки (1813-1877), у своєму записникові з 1840 р. подає, що при церкві зберігався рукописний требник з часу удільних князів. У молитвах цього требника згадувався "Богохранимий князь", а не король, чи цар. Цей

требник в 1848 р. свящ. Лапинський передав (?) Н.И. Иванишеву, археологові Київського університету. 117

В о. С. Коссовича були записки п.з. "Разказъ о городѣ Владимира-Вольынскомъ въ историческомъ и другихъ отношеніяхъ... Составленъ въ 1830 г. и дополненъ новыми съѣдѣніями...въ 1858 году" (I, ст. I39).

В цій церкві зберігалося рукописне евангеліє з 1411 р., яке передали до Духовної Академії у Києві. Кн. О. Загоровський подавав евангеліє, видане у Вільні 1575 р.-

На протязі майже усього XVIII ст. нема жадних вісток про Василівську церкву. Щойно 1844 р. є нотатка, що держава асигнувала 5 тисяч рублів на ремонт і відновлення давньої церкви часу св. Володимира. Вона існує до сьогодні.

3. ЦЕРКВА СВЯТОГО ДМИТРІЯ

Микола Теодорович у "Городъ Владимира" писав про церкви у ті часи й найперше подав соборну церкву Успіння Богородиці, побудовану кн. Мстиславом у 1157-60 рр. Потім поставив Богородичну церкву в урочищі "Стара Катедра". У цьому роздлілі робимо зусилля усталити хронологію, тому поставили на перше місце ротондні фундаменти, як першу церкву місійного християнства, друге - Василівську, збудовану першим еп. Стефаном після 992 р., а на третє ставимо Дмитріївську, згідно з поданими описами та літописними звістками.

Єдина писана звістка про цю церкву в Галицько-Волинськім літописі (див. ст. I52) під 1288 р., яку волинський редактор літопису вписав як довшу похвалу кн. Володимирові Васильковичу за його шире піклування церквами у Володимири. У згаданім літописі про князя говориться: "У Володимири розписав він увесь (храм) Святого Дмитрія (Солунського) і начиння служебне срібне викував, і ікону Богоматері окував сріблом, і камінням дорогим, і завіси (придбав) золотом шиті, а другі - оксамітні, з дрібним жемчугом, і всяким узороччям оздобив він його." *

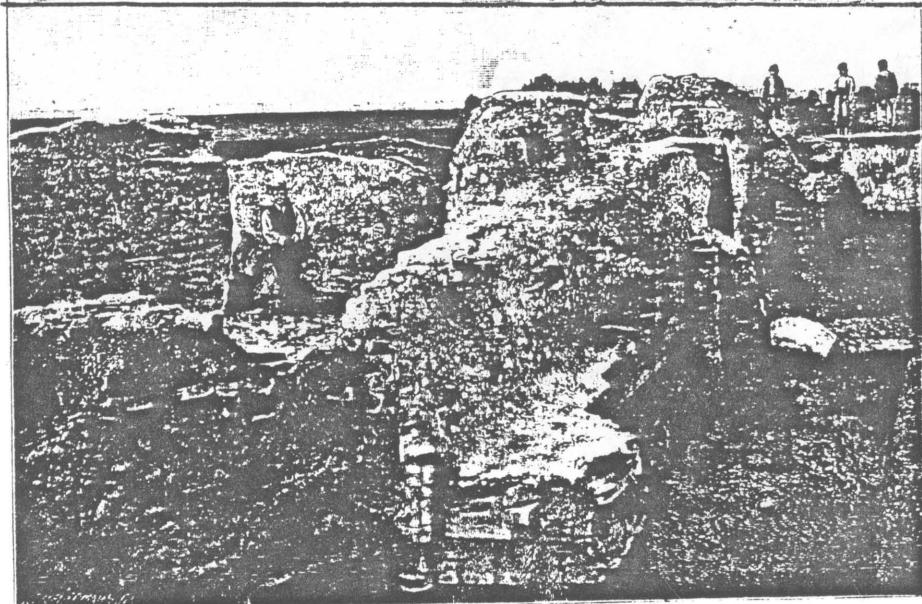
Згадка про другу церкву - собор Мстислава. Тоді вже у Володи-

* Галицько-Волинський літопис. Львів, 1983, 83 ст. Переклад Леоніда Махномпя.

мири існувала Василівська церква, але літопис про неї не згадує. Можливо, що вона була багата, мала все потрібне, придбане князями й зірними. Можливо літописець свідомо оминув, а; може, забув про неї згадати.

Якщо Дмитріївську церкву розмальовували за князя, це свідчить, що вона була збудована раніше. Звістка вписана до літопису під 1288 р., а церква могла бути розписана десятки років перед тим. "Окована посуда", слід розуміти - посріблена і позолочена. Тут була ікона Богородиці, яку князь із особливою увагою "окував". Це знову наводить на думку, що церква дійсно була побудована в урочищі "Стара Катедра" на місці колишньої місійної церкви Святого Успіння Богородиці. Чому ж окована ікона Богородиці, а не св. Дмитрія у церкві його імені? Це свідчить, що ікона Богородиці була у великій пошані..

М. Теодорович у згаданій праці (I, ст.128) пише: Де була побудована церква св. Дмитрія - невідомо. Можна тільки припускати, що на місці давнього катедрального храму Успінської церкви в урочищі "Стара Катедра", дві верстви від міста. Ця церква, пише ав-

Розвалини давньої церкви в урочищі "Стара катедра".
тор, була камінна, її розвалини відкрив археолог А.В. Прахов у
1886 р. Всі фундаменти й рештки розвалин - з Дмитріївської церк-
ви. Під час перебування у Володимири кн. Володимира великого була

почата будова Василівської церкви на честь Василія, хресного імені володаря Руси-України. М. Теодорович припускає, що Дмитріївська церква на місці першої Катедри була особливо почитана кн. Володимиром Васильковичем та вірними усього міста й околиць.

Припускають, що церква була зруйнована татарами в ХІІІ ст., або на початку ХІІІ ст. Про цю церкву нема жадних даних в актових книгах ХІІІ ст., і не зберіглась пам'ять у народі. Можливо, що татари нищили населення, забрали в ясир, решта розбіглась, тому не збереглись перекази.

Дослідники звернули увагу на резонатори, вмуровані в стіни у вигляді глечиків різної величини та цеглу, вживану для стовпів, філярів, склепінь тощо.

Після розчищення у східній частині знайдено ще один фундамент. Цей низовий, або підфундамент, побудований півкругом, був ротондний, сягав середнього корабля церкви (таку міру подає Теодорович), слід розуміти - середини церкви. Цей круг починається у вівтарі, приблизно біля вівтарного престола, та виходить поза будову на 3 аршина (84 см). Круг зложений з сильних цеглин 0:5 вершка товщиною, 3.5 завдовшки і 2.66 завширшки. Сполучальна маса вивітрилась і цеглини не тримались вкупі.

Церква поділена на три частини: вівтар, середина молящих і бабинець, відділений від середньої частини стіною. В стіні було п'ять "ніш" (заглиблень) для розміщення фігур святих тощо, шириной 3.25, а вглибину 1.25 аршина. З них три були в бабинці, а дві в північно-західній стіні в кутку середньої частини. Ніші і бабинець були віложені фресками. На деяких фресках були літери кирилиці, іноді тільки подібні до неї (джерело подає: "на словянськомъ языке").

Діл балинця розкладався на сім склепів-усипальниць (переділок), кожний 14 вершків до 3.25 арш. завдовшки, глибина усіх переділок однакова - 3.25 аршина (аршин - 28 см). Склепи побудовані з цегли пізнішого виробу. Вони були заповнені намулом, перемішаним із кістками. В одному з них знайдено череп, пробитий цвяхом на висоті тім'я - це татарська кара. Черепи, попробивані цвяхами, знайдено також в урочищі "Житани", де була стоянка татарських полчищ

У вівтарній частині знайдено чотири спорохніві стовни - підпори "ківорія". Підлога була виложена кахлями, а в інших частинах - плитками. По середині й в бабинці - виложена трикутними плитками, завгрубшки одного вершка, ширина 5.25. Плитки були чорні, ясно-жовті та зелені. У вівтарі підлога виложена також трикутниками, півкругом при східній стіні. Полуда на плитках різnobарвна, дуже гарна.

Ставимо питання: що ж уявляє собою знайдений "півкруг-фундамент"? Було знайдено фундамент на фундаменті, один з них - "півкруг-фундамент", не дуже масивний, менший, але старіший від першого. Це, власне, часткова розв'язка гіпотези, що в урочищі "Стара Катедра" була побудована церква, яку вже у добі Володимира Великого називали "стара", давня, або перша церква у Володимири. На нашу думку це була церква місійного християнства братів Кирила й Методія, що охоплювало Червенські городи, аж по р. Стир.

На безпечнім місці біля р. Луга була побудована церква св. Дмитра Солунського, можливо названа іменем котрогось пануючого вельможі. Ця церква за кн. Володимира Васильковича коло 1288 р. не була помалювана. Її скоро знишили татари. Припускають, що це міг бути 1261 р., а не як подано вище 1288 р. Літописець подав, що князь "церкву малював", можливо тільки в минулому.

Характерне, що назва "Стара Катедра" залишилася, хоч на тім місці пізніше після Дмитріївської церкви була побудована церква мученика Стратилата, про яку мова буде далі. І тут знову питання, чому саме назва "катедра"? Чи це місце першого християнства?

Висловлюючи цю думку, не маємо на меті заперечувати офіційне прийняття християнства у Києві. Лише хочемо відтворити події слов'янського християнства, щоб цього не робили чужі з шкодою для нас. Ми хочемо пов'язувати історичні події у нашій батьківщині з місцевими пам'ятниками. А таким пам'ятником є урочище "Стара Катедра", дух давнини якого чужомовний дослідник не може зрозуміти, а нам він близький, хоч ми вже на віддалі, мабуть, двадцятого

*) ПСРЛ., т. 2, ст. 198.

покоління від того часу.

На знайденій в стіні північно-західного боку цеглині був на- дріпаний рисунок, мабуть, до її випалювання. На ньому можна бу-ло роздивитись воїна у панцирі із шпорами, але без шолома. За- чесане волосся на голові з проділом, невелика борода, в одній ру-ці ніби булава, а в другій хрест. Припускають, що він наподоб- лявав будівничого або самого князя, як будівничого собору (І, ст. 131-132).

4. КАТЕДРАЛЬНА СОБОРНА ЦЕРКВА СВЯТОГО УСПІННЯ БОГОРОДИЦІ, побу- дована кн. Мстиславом II60 р.

Четверта церква князівських часів, що сягає доби Володимира Великого це собор, побудований кн. Мстиславом у трикутнику між р. Лугом та притокою річки Смочі, між якими є дві невеличкі горбови- ни. Одну з них було обведено валом і побудовано оборонний замок, а на другій - Катедральний Собор Успіння Богородиці в II60 р. Кн. Мстислав був свого часу великим князем Київським (правнук Володи- мира Мономаха). Цей храм також називають "отчим", бо він був при-значений для вічного спочинку правлячого князя, його роду й, можли- во, єпископів.

Кн. Мстислав помер 19.8.II70 р., на 40 році життя і в цім собо- рі був похований. Там також в II95 р. був похований його третій син Всеволод, що княжив у Белзі. Про це в літописі подано так: "И проведиша тѣло его до гроба во святой Богородицѣ, мѣсяца апрѣля"^{*}. Також там похована в I265 р. дружина кн. Василька Романовича - кня- гиня Олена (Елена) й кн. Василько, що помер I271 р.^{**}

Ця соборна церква в документах має кілька наименувань: "Свята Богородиця", "Єпископія", "Храм Мстислава", "Собор", "Катедра". Називають також "Святого Успіння". Переважно перші церкви були на честь Богоматері, що вказує на пошану нашого народу до Матері Бога- Христа.

Мстислав почав княжити у Володимирі від II56 р. Авторитет нового володаря вимагав упорядкувати церковні потреби. Вже в черговому

^{*}) Іпат. літ., 1862, ст. 103. ^{**) ПСРЛ., т. 2, ст. 144 і 204.}

році Його володіння почалася будова собору. У той час Київ був розташований на 100 кв. гект., Володимир на 66, а Переяслав на 60. Як бачимо, столичне місто Волині займало другу по величині площу. Це вказує, що місто росло, збільшувалося населення та зростали потреби (4, ст.156).

Вирине питання, чому саме цей храм побудовано близько урочища "Стара Катедра" та під патронатом Святого Успіння Богородиці, під яким віками там уже існувала церква? Довголітній священик у м. Володимирі О.І. Левицький був думки, що собор Мстислава був побудований на тім місці, де була колись легендарна катедра з тим найменням - Успіння Богородиці. Це гіпотези, написаних, чи археологічних доказів цього ми до сьогодні не маємо (I, ст.103-107).

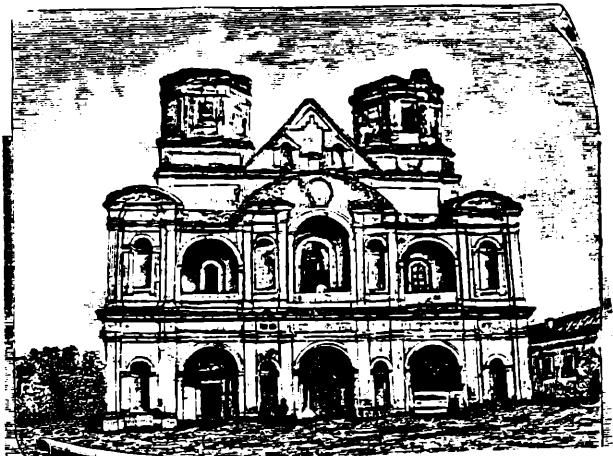
Постав також питання, в котрім саме році був побудований собор? Нижче згадане джерело подає: "В літо 6668 (1160)... князь Мстиславъ Изяславовичъ подписа (розписав, або помалював) внутренія стены храма священными изображеніями святу церков въ Володимири Волынськомъ, украси ѿ дивно святыми драгими иконами, и книгами, и вещами многими чудними, и священными сосуди златими и сребрянными зъ бисеромъ и съ каменiemъ другимъ."*

Микола Теодорович у своїй праці (див. ч.I, бібліографія) припускає також, що цей собор-катедра була побудована як заміна храму у честь Успіння Богородиці. Народна назва була "Володимирський храм" в урочищі "Старої Катедри". Така інтенція нового князя зовсім можлива. В попередній статті під ч. 2, ми висловили думку, що під час інtronізації єп. Стефана I почато будову Василівської церкви, натомість на вищезгаданім урочищі була побудована церква св. Дмитрія Солунського, про яку тільки одна згадка в Галицько-Волинськім літописі. Ніде не записано, ані не згадано, що саме було перед тим на площі нового собору. Дуже можливо, що була якесь споруда, навіть церковна.

Усі волинські удільні князі належно дбали за свій отчииняний храм. Багато також трудився кн. Володимир Василькович, і він будував церкви, прикрашував їх, переписував і купував для них книги. Князь особливо поважав ікону Покровительки собору - Богородиці. У

*) ПСРЛ., (Ніколайт) 1862, ст. 229.

літописі подано: "У епископьи же у Святоя Богородици образъ Спаса великаго окува сребромъ, еуангеліе (свангеліє) списав оковавъ золотомъ съ драгымъ каменемъ постави у Святоя Богородица; въ память о собѣ."*

Зруйнований собор Успіння Богородиці у Володимирі, побудований 1160 кн.Мстиславом. Реставрований 1896. (Літографія з XII ст.).

Кн. Володимир Василькович мав невилікувальну хворобу рака нижньої щелепи. Не маючи дітей, він ще за життя вибрав собі наступника - Мстислава Даниловича, князя луцького. В соборній катедрі відбулася інtronізація у неділю Великого посту 1287 р. Епископ м. Володимира Євсігней поблагословив номіната хрестом на успішне володарювання. Кн. Володимир помер в улюбленому містечку Любомлі. Похований в Успінському соборі "во отни (отчій) гробѣ."**)

Новий князь Мстислав Данилович широ опікувався отчим храмом. У літописі читаємо: "Всякою красотою юкраси ю, златомъ и сребромъ и каменемъ драгимъ, и сосуды чесными, и здѣлалъ ее церкевью столь дивною и славною всѣмъ окружныемъ сторонамъ, ака де не обращеться по всей полуноши земля, отъ востока и до запада."***)

За володіння князів собор Мстислава був постійно під опікою володарів Володимирщини й всієї Волині. Тоді була практика й звичай обдаровувати катедральний храм земельними догіддями. Кн. Роман Мстиславович, старший син будівничого собору, передав "Святій Пречистій Володимирській єпископії с. Купечів та інші місцевости". Запис передання посіlostей князь написав на напрестольній свангелії у 1444 р. Литовський кн. Свидригайло потвердив те грамотою з власним підписом.

*) Іпат літ. т.2, 1962, ст. 144.**) Іпат. літ., 1862, ст. 220.**) Там же, ст. 221.

Після смерти кн. Романа Мстиславовича 1205 р., Галицько-Волинське князівство захопили брати Ігоровичі. У Володимири почав княжити Святослав Ігорович. Волиняни його не любили, як далекого кревного кн. Романа. Такою зміною затурбувався племінник Романа, Олександр Всеолодович, князь Белзький. Він покликав на допомогу двох польських князів Лешка Білого й Кіндрата Мазовецького, а також князів Луцьких і Пересопницьких. Союзники несподівано з'явилися під Володимиром. Горожани привітали кн. Олександра: "се есть синовець Романа" й відчинили ворота міста. Поляки, увійшовши в місто, почали запопадливо грабувати. Жителі налякалися. Частина міщан замкнулася в Успінськім соборі, поляки почали ламати двері, та вони були міцні, їх не могли розбити. Старшина приборкала грабіжників і люди заспокоїлися.

Від навали татарів на Русь у 1240 р. почались тяжкі часи. Дики полчища зруйнували Київ, йдучи на захід, по дорозі руйнували всі міста в Україні, зрешті досягнули території Волині. Ворожа кіннота вдерлася у Володимир. Населення панічно збіглося до своєї святині, але меч монголів сягнув і туди. У літописі подано: "(Батій) приде къ Володимирю, и взя и кольемъ и изби и не щадя... церкви святой Богородици исполнена трупъя, иныя церкви наполнена быша трупъя и телесъ мертвых..." * Тоді були пограбовані усі церкви.

В першій половині XIV ст. Волинь з іншими українськими землями увійшли в Спільноту трьох народів: Литва, Білорусь і частина українських земель. Кн. Любарт Годимінович вибрав для резиденції Луцьк, де був репрезентативний храм св. Івана Хрестителя. Князь одночасно щедро допомагав і Володимирській святині. Він дарував Богородичній церкві с. Сунично і озеро "Столбуховъ". ** Документ даровизни був уписаний у євангелію собору з осторогою: "А хто бы то порушилъ послѣ моего живота и начнетъ уступатися у тую данину, да судитися зъ мною передъ милостивым Богомъ и да будетъ на немъ клятва святыхъ тириста и осмнадесять отецъ, иже въ Никеи." *

Помагав соборній церкві й кн. Свидригайло; грамотою з 1444 р. він потвердив заповіт Любарта на с. Копечів. Землевласник Митка подарував с. Будятич. Король Зигмунт потвердив за собором с. Ква-

* АІДЗР., ч. I, т. 6, ст. 7-9.

сів (І, ст.І09). В кінці ХУ ст. соборна церква кн. Мстислава сильно пошкоджена під час татарських нападів, а потім від "церковної колотнечі". У Супральському літописі під 699 (І49I) подано, що на Волинь прийшли "завольські татари" в силі десяти тисяч і багато наїшли лиха: у Володимири попалили церкви, "велику церкву Пречистої, муровану", людей посікли без числа та багато народу забрали в полон (І, ст.І09-ІІ0).

Той же літопис подає, що еп. Вісіян, після трьох років праці, відновив Святоуспінський собор, уфундував нову утвар, посуди, ікони, книги тощо. В І494 р. в день свята Пречистої, еп. луцький Іона й холмський Симеон урочисто відслужили богослужбу. Припускають, що тоді собор був обведений валом-насипом.

Мабуть між духовенством тих часів була заздрість за маєтки, більші прибутки, можливо й почести, бо 12.9.І565 р. холмський еп. Лазовський з 2500 осіб озброєних в холодну й гарячу зброю та 5-ма гарматами напав на єпископський замок у Володимири, щоб вигнати еп. Івана Борзобогатого. Гарматні стріли поруїнували деякі будинки та церковний ганок (І, ст.ІІ0).

Щоб зрозуміти таку поведінку деяких духовників, треба сказати про займанську політику католицької влади. В той час королі одержали від сейму право роздавати за гроши посади в Православній Церкві. Церкви давали жидам в оренду. Кандидатів на єпископів або єпископії давали за протекцію або за великі гроши. Отже, мабуть, Лазовський заплатив королеві більше ніж Борзобогатий, за те вони зводили між собою бій. На тім терпіла тільки Православна Церква й така поведінка владик приносила величезну шкоду.

Після "інtronізації" еп. Феодосій Лазовський почав працювати у Володимири. Під кінець його "владичної праці", замок і соборна церква були сильно запущені. На це перший звернув увагу кн. Константин Константинович Острожський і приневолив недбалого єпископа взятися за направу неполадок. 25.7.І588 р. про це єпископ вініс до гродського суду у Володимири заяву, що згідно з зауважою кн. К.К. Острозького, воєводи Київського, маршалка землі Волинської, старости Володимирського та згідно з його власною доброю волею"

брана комісія з чотирьох осіб: свящ. Єпімаха,protoієрея собору о. Дмитра з Прокопіївської церкви й двох міщан Яна Івановича та Федора Дороневича, а дорадником і наглядачем підстаросту Андрія Романовського й війта Михайла Дубницького. Цій комісії доручено зробити потрібний ремонт собору. На це були призначені прибутики з сіл: Бискупичі, Божанки, Купечева, Солотвина, Сущична, Білашева та м. Озеряни. Тоді було наказано, щоб соборна церква мала двох дияконів, двох-трьох дяків. На це єпископ відпустив прибутики з с. Грушниці й Полупанщини. Постановлено мати двох проповідників (казнодіїв). На їх удержання призначено маєтки в с. Городку й Сушибабі. При соборі відкрито школу для малолітніх з двома бакалаврами-вчителями з умовою, що один з них має вчити по-грецьки, а другий по-слов'янськи. Для школи дали приміщення у замочку. Для двох бакалаврів побудовано окреме дерев'яне приміщення. Школу мають удержувати вірні м. Володимира. Єпископ зобов'язався удержувати притулок для хворик і "калік", давати їм їжу, одіж, постіль тощо. На вдержання цього призначено прибутики з с. П'ятикорів (також П'ятигори).

При соборній церкві був "крилос", що складався з духовенства. Іноді, цю установу називали "духовна колегія", що звичайно існували при спархіяльних катедрах. Можна уважати, що це була вища рада, гейби спархіяльний суд, на зразок духовних консисторій. Таким чином після втручання у церковні справи кн. К.К. Острозького, все в соборі значно поправилося (І, ст.ІІ0-ІІ2).

По Берестейському соборі 1596 р. соборна церква попала під управу уніяцького єп. Іпатія Потія. Православний собор кн. Мстислава по 400 роках служіння православним від того часу служив унії протягом 200 літ. Єп. Потій у 1598 р., замість "крилоса" створив "канітулу", що складалася з 12-ти духовних осіб. На утримання їх Потій призначив прибутики з монастиря св. Спаса у Володимири з приналежними до нього селами й фільварком Янів з землями Підгайців і Радочижа та з усіма підданими. Король Зигмунт III затвердив план Потія на оснування і удержання капітули. В 1609 р. Потій записав 2500 злотих на удержання при соборі уніяцько-латинської школи. На постійну працю прийнято "казнодія" (І, ст. ІІ3).

єп. Потій помер 18.7.1613 р. Соборові передав свою ризницю, богослужбові книги й бібліотеку. Його заповіт написаний польською мовою був такого змісту:

Korona mniejsza z krzzykiem smaragdowym i z szafierem, co na weirzchu; krzyz złocisty kamienim, z drzewem krziza Sw.; kadzilnica wielka, co wniey grziwica dziesieśrzebra, i lichtarze złocistes chłopkami, w których drziwien dwadzieścia; Ewangelia srzebrem oprawna złocista z kamienismi; rzy złotogłówne, perlami sadzone, i stychar diakonski perlami sadzony, i insze stychary diakonskie; rzy złotogłówowe, s pasamanami czerwonemi, takze policy u stychary episkopskie, wozduszki i insze ocheniozstwa

Книги з його бібліотеки, головно латинською мовою як Святе Письмо, були призначені для Семінарії уніатського Троїцького монастиря у Вільні, а книги світського змісту польські й латинські передано його синам (I, ст. II4).

Наступником Потія був єп. Яким (Іоаким) Мороховський, який за повітом передав 1000 зл. на оздоблення Чудотворного образу Пречистої Діви Марії, дав на церкву 300 зл., на ризницю ?, а 200 на за престольний хрест. Незадовго перед смертю звелів приготувати форми для відливання дзвонів для соборної церкви, на цю ціль записав 1500 зл. Просив на дзвонах поставити ім'я фундатора.

Наступником вищезгаданого єпископа був Мокосій-Баковецький. Він побудував архиєрейський дім, на тім місці, де стояв дерев'яний. Під вівтарем південної сторони збудував "склеп-усипальницю" для поховання володимирських єпископів, а під склепом каплицю св. Тройці. За часів єп. Баковецького бували там козаки в 1648 р., вони зібрали данину, шукали в соборі цінності, а коли їх не знайшли, то порозкидали актові книги гродського суду та пішли за Буг.

Потім там був єп. Адам Потій, племінник Іпатія Потія. Він за повітом передав соборові золотий хрест з ланцюжком, 60 червінців на Чудодійний образ Богоматері, 2000 зл. на вдереждання капітули, і 200 зл. каплиці св. Тройці на поминальні служби по нім. На шпиталь-притулок записав 500 зл.

Велика пожежа у місті в 1683 р. дуже пошкодила собор. Згорів дах і потріскалась мурована в'язь бані. Пізніше головна основа даху завалилася. Направу переводив єп. Лев Залевський. Він наказав вимурувати стіну довкола єпископської резиденції-замочку, та побудувати окремо дерев'яну дзвіницю. У візитаційній записці 1695

р. подано, що після поправок, перебудови та додатків стиль собору не змінився, був, як раніше, не подібним на католицький костьол. Ніхто з уніяцьких єпископів не нарушував князівського стилю собору. Головну частину церкви відділяв іконостас вівтаря. У візитації ствердили, що все було по "старосвітськи". Серед ікон на видному місці був образ Божої матері, що від стародавніх часів славився чудами. На нім була срібна позолочена риза з сяйвом-лучами та багатьма перевістками. Ще зберігалася давня камінна хрестильниця (купіль), щоб новожрененця занурювати у воду, а не обливати, як було пізніше. На дзвіниці був годинник. Серед дзвонів один називався "Геннадієм", на згадку православного єпископа з першої половини ХІІІ ст., що за його часу був той дзвін відлитий. Другий дзвін називався "зекгар" (зигар), він вибивав, або видзвонював години; третій - "доброглас", а четвертий "почитальник".

При соборі був притулок-шпиталь, у нім чотири особи. Дата не подана, але можливо, що вона була у візитації під 1695 р. Пафіянин було 168 осіб чоловіків і жінок. Святоспасівська церква мала всього 33 вірних-пафіянин. Люди перестали ходити до церкви, бо значна частина уважали себе православними (І, ст.ІІ7).

За часу пастирської служби єп. Лева Кішки, біля 1715 р., собор був пошкоджений пожаром. Владика за свого життя не встиг його реставрувати й перед смертю 18.II.1728 р. заповітом передав 20,000 зл. на докінчення ремонту собору. В 1753 р. при єп. Теофілеві Годебському собор був перероблений. Все, що було можливо, наблизили до католицького костьола. У князівськім храмі, в західній частині поставлено двоповерхову прибудівку, поділену на келії (патерть) в стилі пізнього ренесансу. Покладено камінну підлогу у храмі, поширино вікна, коло вівтарної частини зроблено підвищення з бальдахином на вівтарик, а у вівтарі пороблено інші зміни не прийняті у православній церкві.

Уся структура собору спочивала на шістьох стовпах (філярах). При західній стіні між першими двома стовпами були хори. В 1782 р. останній уніяцький єп. Симон (Симеон) Младський наказав прорубати вхід до казальниці в середнім північнім стовпі. Ця прорубина послабила основну підпору великого тягару, стовп став осідати й потягнув

за собою деякі в'язі скрещення. Від того часу княжий собор Мстислава почав руйнуватися. 129

В 1795 р. після третього поділу Польщі, Західна Волинь з м. Володимиром підпала під російську займанщину. Уніатська єпископія була ліквідована. Маєтки Володимирської єпископії забрала держава. Імператриця Катерина тими маєтками нагородила двох генералів, з чого більше ніж половина дісталася ген. Леванідському, який потім передав своїм племінникам. Колишні катедральні маєтки були розпродані чужинцям (І, ст.ІІ7-ІІ8).

Залишки по-уніатського церковного, єпископського й священичого виряду, обладнання тощо було перенесено в домову каплицю, побудовану 1765 р. в єпископській резиденції і там зберігалися до 1812 р. В згаданім році 17-го серпня польські відділи в армії Наполеона, йдучи походом проти російського царя, вдерлися до каплиці й все пограбували. Православного священика В. Малеванського поляки збрали в полон, а з каси забрали 1638 зл. парафіяльних грошей. З єпископської резиденції взяли дві малі гарматки та іншу зброю.

Рівно 200 років (1595-1795) собор Мстислава був у руках уніатів, під зверхністю папи римського. Тепер він підпав під нового окупанта з півночі - російського царя та його патріарха. В 1795 р. собор ніби був повернений православним та одразу ж був відібраний і переданий під завідування "казенної адміністрації" і протягом восьми літ був магазином для засилу зерна, т. зв. "цехгавз". Богослуження в соборі припинилися у 1782 р., вони відбувалися в домовій каплиці, побудованій єп. Ф. Володкевичем 1765 р. Цю каплицю у 1796 р. передано православним, в ній відбувалися богослуження до 1859 р., коли пожежа знишила її. Залишилася тільки мурівана дзвіниця, що збереглася до ХХ ст.

У 1806 р. зроблено перепис майна собору. Від того часу почалася ремонтна праця. Спершу усе соборне подвір'я обвели муром, на дзвіницю поклали бляшаний дах. Тоді було чотири дзвони, а п'ятий лежав на землі. По обох сторонах собору було по одному будинкові, один з них влада переробила на тюрму, а другий залишився порожнім. В 1802 р. "казенна палата" запропонувала відбудову запущеного со-

бору для "казенних" потреб. Але спархіяльна влада не погоджувалася з тим і після довгих пересправ собор передано православному спархіяльному духовенству.

У 1804 р. був складений план перебудови й реставрації цінної пам'ятки княжих часів. Архітектор Йоган Шельдер збудував новий стовп-філар, на місце заваленого, та він не зидеряв тягару й також завалився. Пересправи з перебудовою затягалися. В 1829 р. завалився головний купол. Окупаційна московська влада знову використовувала собор, як склад для збіжжя, сіна, дров а часом і худоби. Щойно в 1885 р. ставленник царя, губернатор ген.-майор фон Валь оглянув зbezчещену колишню святиню і дав розпорядження скласти комісію із світських і духовних представників. До неї запрошено професорів Київського університету В.Б. Антоновича, А.Б. Прахова й свящ. дослідника О.І. Левицького. Комісія мала завдання довести релігійне, археологічне та суспільне значення пам'ятки і знайти засоби для її відбудови.

В липні 1896 р. офіційно вибрана комісія почала працю. Найперше заражено очищення собору, подвір'я та прилеглих будинків. На місці, де стояв іконостас, виросла деревина, а на "горному" місці у вітари - корч бузини. Розвалин та нанесеного сміття було на 4 аршини. Грузу вивезли кілька тисяч возів. Усі об'єкти були поміряні, сфотографовані та деталі покладені на шкіци й пляни. Вирішили відбудувати храм Мстислава у тому розмірі, як він був у XII ст.(I, ст.II8-I20).

У приготувальні пляни вписано такі розміри: Ширина давньої будови 31 аршин, довжина без зруйнованої вежі 41. Первісна висота собору невідома. З прибудовою у 1759 р. головного фасаду з двоповерховою "папертою" будівля мала 58 аршин довжини й 49.5 ширини. Обчисленнями доведено, що висота головного купола сягала 68 арш. Стиль - візантійський за зразками київських церковних будов XI і XII ст.

Церква кораблеподібна з перехрестями: трьох поздовжніх і чотирьох поперечних кораблів. Середній, поздовжній закінчується апсидою. Фундамент на глибині 3-4 ар. На споді камінь, а на нім горизонтальна кладка цегли величиною 9x5x1 вершків (вершок 4.44 см),

пов'язана сірим розчином. Стіни муровані цеглою меншого розміру, 131
ніж фундамент: 8х5х1 вер. Розчинова в'язь рожева з додатком піс-
ку й товченої цегли. Накидка зв'язі (розчину) 1-2 вер. Вікна вузь-
кі, які в ХVІІІ ст. були поширені. З давнього часу залишилися хори..

В головному вівтарі, де були заложені вікна, відкрито давні
фрески. В 1891 р. також знайдено давні орнаменти, імовірно з часів
будування собору за кн. Мстислава. При очищуванні довкруги церков-
ного будинку знайдено куски матеріалів, а в середині собору знайде-
но підлогу, покладену 1753 р. Це були широкі камінні плити зелену-
ватого й фіолетового кольорів, подібні до плит у Почаївській Лаврі.
Ця підлога була покладена на поверхні з різного каміння, переміша-
ного з піском. Місцями була давніша підлога із цегли 1.5 x 5 верш-
ків, різної форми - прямокутники, трикутники місцями злучені розчи-
ном. По середині собору знайдено розбиту плиту 3 ар. довжини, 1.5
ширини. На ній напис польською мовою, який свідчив, що там була
похована Анна Сангушко-Кошиурська (+ ХVI ст.).

Тоді було обслідувано коло 20 усипальниць (поховань). Собор
Мстислава належав до "отчих" храмів. Обслідування виявило, що по-
мерлого князя клали в кам'яний гріб із мармурових, або шиферних плит,
або в саркофаг, який ставили на підлозі (не закопували, чи обсипали
землею). В деяких склепіннях-переділках були врізи в стіну т.зв.
"ніші" (аркасолії), у них всували домовину. Таких місць там знай-
дено п'ять. Але саркофагів не було. Гробниці були муровані з
цегли й всі поруйновані. Один відділ був зовсім замурований, в нім
знайдено чотири чоловічі, жіночий та дитячий кістяки. Один череп
був дуже пошкоджений; на думку археологів - це міг бути кн. Воло-
димир Василькович, що згідно з літописними звістками мав хворобу
рака. Можливо другий чоловічий кістяк належить батькові згаданого
князя Василькові Романовичу, а жіночий - княгині (Єлені) Романовній
(уроджена Бранська). Відкрито дерев'яний гріб, у якім кістяк жінки,
на голові ще збереглися звитки волосся, "туфлі", розбите дзеркало
на шовковій стяжці та інші дрібні речі. окремо знайдено дві обруч-
ки, на одній із них зображення вершника з піднятим мечем та латинсь-

кі літери: А.С.К. з датою 1570. Припускають, що це поховання Анни Сангушки-Коширської.

Згідно з літописом кн. Володимир Василькович був похований "во отчи гробъ" себто в родинному гробівці поруч свого батька.

Обслідування інших частин усипальниць почалося від поховань уні-ятських єпископів. Місце для них побудував ще за життя єп. Моксой-Баковецький. Простори приміщення завдовшки 18 арш. знаходилися у південній частині собору. Гроби-труни розміщені попід стінами, покриті піском. В одному з них була на черепі "скуфія". При кістякові не було хреста, евангелії чи інших ознак єпископського сану. Можливо, що гроби ограбували татари, або злодії, які шукали коштовностей.

Друге склепіння, чи усипальниця була внизу між амвоном і царськими воротами. Археологи погодилися з думкою, що там був похований єп. Іпатій Потій, але гріб був порожній, наповнений кусками кахлів, глинняними трубками, порожніми пляшками. Звідси був просічений вхід до північного склепу, який також був порожній. За заповітом там мав бути похований наступник Потія єп. Яким Мороховський. Микола Теодорович припускає, що на схилі унії у Володимири перед 1795 р. домовини єпископів-уніятів перенесені до іншого місця, або поховані на місцевих цвинтарях.

В соборному храмі кн. Мстислава були поховані також православні єпископи до-унійного часу 1596 р., але жадних останків там не знайдено.

В 1886 р. за пожертви був побудований тимчасовий дах над вівтарною частиною та притвором. Це дало змогу відправляти богослужіння. Чергового року основано Святоволодимирське братство й воно почало піклуватися відновленням князівського собору. Собор був простокутний, з трьома апсидами і шістьма філярами всередині - типовий стиль княжих часів. Перебудови спотворювали первісний стиль. За останньої перебудови архітекти видовжили в напрямку схід-захід і доказували, що будова має візантійський стиль. Знавець архітектури В. Сімович добачував у новій перебудові романський стиль. Та не зважаючи на добудови і перебудови, сучасний собор спровокає враження старовинно-

го величного храму. До сьогодні будова відбиває силу духа перших князів та усього народу. Ще сьогодні глядач відчуває в цій будові могутність XII ст., коли княжі полки, одягнені в панцирі, зустрічали ворожі напади на західних кордонах.

Собор Мстислава - це архітектурна гордість волині в минулому та цінна пам'ятка наш час. У трикутнику р.Луга, між притокою Смочі височить понад усе на одній боці обнесений валом укріплений замок, а на другім - собор кн. Мстислава - Успіння Пресвятої Богородиці понад п'ятьсот років на службі народу Волинської землі та столичного граду - Володимира.

Катедральний собор Успіння Пресвятої Богородиці у Володимирі
(Побудований, 1160 - реставрований, 1896)

Вона була побудована на урочищі "Стара Катедра", як переказували старожили, на розвалинах церкви св. Дмитра, про яку згадано у цьому розілі під ч.3. Про церкву згадка з XIII ст. Таким чином на цім місці в давнину існувала місійна церква-катедра перших християн десь у другій половині IX ст. Коли, приблизно в XI ст. вона зруйнувалася, на тім місці була побудована церква св. Дмитра, а коли та була зруйнована, припускається, татарськими ордами, збудовано третю церкву в честь Мученика Стратилата.

В офіційних документах кн. Федора Олександровича Сангушка ця церква згадується вперше 9.XI.1547 р. у його заповіті з такою кляйзулєю: "До церкви Феодора Андреевича у Володимири п'ять коп грошей" (15 руб.)*. В іншому документі з 5.2.1584 р. згадується о. Симеон Федоровський, який був служителем при вищезазначеній церкві ще в 1589 р. В цій церкві також був настоятелем о. Іларіон Федоровський, про що свідчить документ з 6.2.1593 р. (І, ст.133).

У візиті церков м. Володимира з 1695 р. Святофедорівська церква названа "стародавньою катедрою володимирських єпископів". Це знову доказує, що на цім місці віддавна існували церкви єпископії. В 1685 р. наслідком давнини, згадана церква перестала існувати, природно зруйнувалася. До того часу вона була приходською с. Федорівцем, що прийняло назву від патрона церкви - св. Федора. Опісля на цім місці була побудована дзвіниця імені цього ж свято-го, яка проіснувала до 1815 р.

В нашім народі завжди була пошана до місць, на яких колись стояли церкви. На них ставили хрести, обгороджували, садили квіти, упам'ятювали. В нашім прикладі, вірні міста Володимира площу "Стара Катедра" ніколи не залишали без пошани. Остаточно нам передали шанувальну назву її.

6. ЦЕРКВА ВВЕДЕННЯ ПРЕСВЯТОЇ ДІВИ МАРІЇ

На місці, де колись була церква, до Першої світової війни стояв високий дерев'яний хрест. Церква була побудована при Луцькій вулиці між замком і Святовасилівською церквою. Ще до 1859 р. вона була чинна, але коли й ким побудована - невідомо. В давніх літописах

немає жадної згадки. Свящ. С. Косович передавав, що до цієї церкви належав двопудовий дзвін (32 кг), на якім був напис, що він відлитий 1546 р. Коли це свідчення вірне, то датою будови треба вважати ХІУ ст.

135

В офіційних документах маємо згадку 3.2.1584 р., що священик Введенської церкви Никита (Микита), криїшанин собору, не може з'явитися на королівський суд у справі розводу Василя Загоровського. Друга згадка з 1589 р про орендування Іваном Обух-Вощатинським у вищезгаданого священика "остров поля землі церковной церкви Свято-го Уведенія, которое поле лежит на горі Середній, за дорогою Володимирською, к болоту і гаєві Верхновському" (I, ст.140).

Автор джерела зауважує, що ця церква у Володимири найдовше перебувала в православнім обряді. Ще в 1664 р. в актах згадується свящ. Теодор Шомаковський, "презбітер Введенській протопопа православний Володимирський". В ХVІІ ст., бувши єпископ Луцький, митрополит Київський Гедеон, князь Святополк-Четвертинський, видав 21-го травня 1687 р. грамоту Братству цієї церкви. Цю грамоту у 1843 р. передано до Київської Археографічної Комісії.

Церква була невелика, побудована з грубих кругляків, мабуть соснових, трибанна (триглава). Останній раз була відновлена в 1839 р. В 1859 р. вона згоріла до основ і її вже не відбудовували.

У Свято-Василівській церкві на Горнім місці зберігалася ікона Богоматері, що колись належала до Свято-Введенської церкви (I, ст. I40-I41).

7. ЦЕРКВА СВЯТОГО ЮРІЯ ПОБІДОНОСЦЯ

В східній частині міста на березі Луга в с. Риловичі є залишки давніх оборонних валів. За народними переказами на тому місці у давнину була побудована церква св. Великомученика Георгія Побідоносця. Імовірно, церква була побудована в першій половині ХІУ ст. і на тім самім місці, де в 1316 р. загинув кн. Юрій І Львович, обороняючи місто від литовського князя Гедиміна. За валами, що в ХІХ ст. було багато могил і курганів. Близько валів є камінь, немов нагробна плита, на якій нема жадного напису. Його, мабуть, знищив час. Можливо, що під тим каменем спочиває воїн-князь.

Ця церква ще існувала в кінці ХVІІ ст. Про неї є згадка у ві- 136 зитації з 1695 р. Припускають, що церква була побудована з де-рева. Жодних писаних свідчень про цю церкву не залишилося (I, ст. I41-I42).

8. ЦЕРКВА СВЯТИХ ЯКИМА Й АННИ

Акти міста з ХУ-ХVI ст. згадують цю церкву як замкову, отже це вказує, що вона була побудована на замковій площі. Згадка про неї в Галицько-Волинськім літописі під 1291 р. Літопис подає: "Того же літва 6799 (1291) Мстиславу князю вложи Богъ во сердце мысль благу: созда гробницу камену надъ гробомъ бабы своей Романовой... и свяща ю во имя праведнику Акима и Анны, и службу въ ней створи".* Кн. Мстислав Данилович, що був пересмінником кн. Володимира Васильковича, побудував над могилою своєї бабуні, дружини Романа Мстиславовича - каплицю в честь прабатьків Якима та Анни.

В офіційних документах ця церква згадується в ХУ ст. Володимирський староста Іван Юшка (1488-1489) наважився відібрати від вищезгаданої церкви "десятину", яку міщани й селяни платили за користування церковними землями до управи парафії, а згаданий староста хотів цю пайку забрати для замку. В документах І. Юшка вичитав, що це було його "вічне право".

В іншім документі сказано, що кн. Федір Андрійович Санґушко, маршалок землі Волинської і староста Володимирський і Вінницький заповітом передає до церкви Святих "Іоакима и Анны у замку, у Володимири пят копъ грошей" (15 руб.)**

В другій половині ХVІ ст. священиком у цій церкві був дворянин Йосип Горнин на протязі 20 літ. Серед тодішніх феодалів був поширений звичай безправного захоплювання церковних земель та зібраного збіжжя. Селяни с. Фалимичі, що належали до кн. Радзівіла (1566), загорнули збіжжя на церковній землі. Священик поїхав до княжого управителя шляхтича-поляка Станіслава Граєвського із скаргою. Той замість прийняття скаргу, ув'язнив священика, закував його ланцюгами

* ПСРЛ., т. 2, ст. 226. **) Архів кн. Санґушків, т.4, ст. 563.

й наказав тивонові (секретареві) його бити. Шляхтич тримав священника у в'язниці, поки він не погодився підписати зрешчення від претенсії. Шкода була 100 "маць" (якась міра, мабуть снопів, півкіпок, або копів) жита (I, ст.143).

Коли саме церква перестала існувати нема жадних даних.

9. ЦЕРКВА СВЯТОГО ВЕЛИКОМУЧЕНИКА ПРОКОПА

Церка була побудована на лівому березі р. Луга, вище Білоберезьких млинів, на місці, де кінчається с. Заріччя та починається с. Білі Береги, невідомо ким і коли. В документі з 3.2.1584 р. зазначено, що член-крилощанин Володимирського собору свящ. "Дмитръ Прокопинскій" заявив, що не може бути присутнім на королівськім суді в справі розводу дворяніна Василя Загоровського. Цей же священик разом із соборним протоієреєм Єпимахом був членом комісії капітального ремонту Святоуспінського собору у 1588 р., під кермою сп. Ф. Лазовського.

Після смерті прот. Єпимаха, священик Димитрій з Прокопієвської церкви став головою Володимирського крилоса й настоятелем собору від 22.I.1593 р. Заяву вписано в "городську книгу володимирського замку". Священик Димитрій прийняв унію коло 1596 р., але на початку чергового століття його не було в числі членів "купітули". В 1612 р. згадується голова крилощан с. Григорій Лозовський, "протопіп володимирський" (I, ст.III).

Вірні міста Володимира були сильно невдоволені священиками, що заскоро покидалися у бік унії й пішли без спротиву під оліку сп. Потія. Свій протест міщани виявляли різними способами. Сам о. Димитрій скаржив 20.6.1612 р. до городського суду Семена Зілинського, Сидора Сирича й Миска Пашковича, які йому силово перешкодили орати церковне поле Прокопієвської церкви, забрали з його камітки (гроповика) вісім червоних злотих і монети польських злотих.

В 1663 р. в церкві св. Прокопія згадується уніатський священик Мартин Жуковецький, якому сп. Ян-Михаїл Потій видав грамоту на згадану церкву. В кінці XVII ст. згадана церква була майже зруйнована. Про це згадує візитaciя церков у 1695 р. "свѣтится насквозь

при первомъ вѣтѣ должна упастъ". Добра церкви складалися з трьохъ 138 городівъ, на 20 хорцівъ посіву орного поля (коло 10 дес.) і сінокоси на 20 косарівъ.

Коли й ким церква була побудована - невідомо. Під час публікування праці (Городъ Владимиръ...1893) Миколи Теодоровича ця церква вже не існувала.

ІО. ЦЕРКВА СВЯТОГО МИКОЛАЯ ЧУДОТВОРЦЯ

Вона була побудована близько синагоги на т.зв. "Жидівський вулиці". Це не та сама Миколаївська церква, що в кінці ХІХ ст. була перебудована з уніатської каплиці, а давня, ніхто не пам'ятає, ким і коли побудована, держави не збереглися. Відомо тільки, що вона існувала вже в половині XIII ст. Іпатський літопис подає, що в 1235 р. кн. Данило Романович збирався у похід проти "галичанъ и князей болоховскихъ молився Богу и святому архієрью Николь, иже каза чудо свое."* Друга дата 3.2.1584 р., коли священик Йосип Маколенський відмовляється бути присутнім на королівській розправі дворяніна В. Загоровського. Той же о. "Есифъ" Маколенський, жалівся до суду 30.4.1589 р. на володимирського війта Михайла Дубницького, зятя сп. Ф. Лазовського про розстрату церковного майна.

30-го квітня 1590, Феофан, грецький єпископ Мглинський, спільно з крилошанами володимирського собору, у своїм імені та від імені Володимирського сп. Мелетія Хребтовича внесли скаргу до гродського суду за те, що вони всі в понеділок після Світлої неділі йшли хрестним ходом від Успінського собору до Спаського монастиря, звідтам прямували до церкви "св. Николи", на вул. Жидівській "невѣрные жидове-бахурьчики" кидали камінням на процесію. 22.5.1590 р. підстароста володимирський Роман Велгорський, оправдав жидів від вини, на основі, що обвинувачені в присутності возвьного "Моисея Дегтерського" присягнули, що вони аж камінням ані іншими предметами на процесію не кидали.

Ще в 1595 р. о. Йосип Ніколинський був настоятелем Святомиколаївської церкви. В 1609 р. при тій церкві був священиком Афанас Мико-

*) ПСРЛ, Іпат. літ., 1862, ст. 174.

линський, він в числі членів "капітули" підписаний під фондушевим заповітом сп. Іпатія Потія, на заснування школи при Святоуспінськім соборі у Володимири.

У великому пожарі міста Володимира з I4 на I5-го липня I794 р., згоріла також вищезгадана церква. Місцеві жиди захопили площа-згарище по цій церкві. В I798 р. священик Іван (Іоан) Парчевський вініс скаргу до місцевого магістрату. Площа церкви була поруч синагоги. В I806 р. був вже дім настоятеля іншої, Святоп'ятницької церкви. На місці, де колись була Миколаївська церква, тоді стояв лише хрест (I, ст. I45-I46).

II. ЦЕРКВА ВЕЛИКОМУЧЕНИЦІ ПАРАСКЕВІЇ або П'ЯТНИЦЬКА

Між Ковельською вулицею і Святомиколаївським собором у саді стояв високий камінний стовп з хрестом на ньому, як свідок існуючої колись тут П'ятницької церкви. Недалеко від неї в XVI-XVII ст. були міські ворота-брама, що називалася "зап'ятницька брама", а за нею площа, що називалася "Зап'ятницьке передмістя".

Ніхто не знав і ніде не було записано, ким і коли церква була побудована. Микола Теодорович твердить, що вона існувала в першій половині XV ст. В I570 р. провадилася судова розправа проти захоплення кн. А.А. Сангушком в I508-I528 рр. земель П'ятницької церкви й передання їх замковій церкві св. Якима й Анни. Священик Малофій на судовій розправі свідчився грамотою кн. Свидригайла, що була видана бувшому священикові згаданої церкви о. Андрієві Кацеревичеві з правом йому самому й усім по нім наступникам "отъ всякихъ повинностей замковыхъ и mestskихъ (міських) присуду и платовъ mestskихъ и з людей своихъ." Ця грамота опісля була підтверджена польським королем Зигмунтом-Августом (I, ст.I47).

В I585 р. о. Малофій склав заповіт такого змісту: "тую церковъ заложенъя св. Пятницы, влостной отчизну и дѣдовщину свою, ему, детямъ и потомкамъ его отъ короля его милости святой и славной памяти Жигимонта-Августа привилеемъ королевской милости на вѣчность утверженою, з людми и землями." Згаданий заповіт своєму старшому синові - Іванові (I, ст.I47).

В I585 р. настоятелем згаданої церкви був, мабуть, його другий

син Данило П'ятницький, а вже 1599 р. в ній служив дворянин Михайло Самсацький. Він у тім же році жалівся у Володимирськім гродськім суді на те, що, коли він після відправи вечірні вертався домів, на нього напав орендар "пана Алексея Скретускаго, Петро Чаплицький", який на підпитку вертався з коршми, безчестив його гідкими словами й побиттям зранив йому голову "посеред тимени" (І, ст.148).

Немає точної дати, коли цю церкву захопили уніати. Відомо тільки, що її повернув православним король Ян-Казимир на Варшавському сеймі 12-го січня 1650 р., на основі Зборівського договору, в якім сказано (переклад з польської мови): "Дібра церкви Святої Параскевії у Володимири повертаєм".* Хоч церква королівською волею була повернена православним, то однак різні обмеження більшістю від "своїх" не припинялися. На коронаційний сейм 1676 р., православні передавали бажання своїм послам, кажучи, що для добра Річипосполітії "релігія грецька повинна бути шанована, особливо отцями Василіянами Загорівського монастиря та не робити кривди священикові П'ятницької церкви у Володимири".**

Волинська духовна консисторія 8.4.1798 р. рішила церкву св. Параскевії-П'ятницьку з причин давності розібрати та замінити її уніатською каплицею, що була побудована під іменем Йосафата. З браку коштів на розбірку, церква простояла ще 30 літ. В 1802 р. на площі біля тієї церкви побудовано резиденцію для священика, яка у 1820 р. згоріла, тоді саме розібрано й згадану церкву.

З "утварі" цієї церкви залишився дерев'яний хрест понад 3 аршини висоти. В народі була легенда, що коли Йосафат Кунцевич був принесений до хреста в 1580 р., то з того хреста впала на нього іскра. З пошаною до того, уніатський єпископ, а потім митрополит Феліціян-Філіп Володкевич у 1761 р. обложив увесь хрест сріблом і місцями позолотив його. Після пожару цей хрест був перенесений до Свято-николаївської церкви, де він зберігався до кінця XIX ст. (І, ст. 148).

* АКЗР., ч.2, т.1, ст.374. **) Там же, ч.2, т.2, ст.370.

І2. ЦЕРКВА РІЗДВА СВЯТОГО ІВАНА ХРЕСТИТЕЛЯ

141

Храм був побудований на урочищі "Лозовщина" на острівці, який оточувало болото. Коли й ким він побудований - нікому невідомо. У книзі візитації 1695 р. церква була названа "стародавньою". При тому зроблено примітку, що церква так сильно зруйнована природою, що в ній небезпечно відправляти богослужби. На дзвіниці не було даху. Автор "Городъ Владимир" припускає, що вона була побудована в половині ХУ ст.

У згадуваним документі з 3.2.1584 р. священик цієї церкви Епимах (Івановський) "протопіп" владимирський та інші духовні цього міста, члени соборного крилоса, не можуть прибути на королівський суд у справі розводу дворянині В. Загоровського.* В 1593 р. священиком при тій церкві був син о. Епимаха Максим Епимахович Івановський, що також належав до соборного крилосу.

Вже у 1661 р. при тій церкві був уніяцький священик Мартин Жуковецький, якому грамоту на служіння там видав сп. Ян-Михаїл Потій.

За описом візитації 1695 р. ввесь цей острівець був укритий садами. До церкви належала орна земля, городи й сіножаті. Прихожанами були жителі острова, с. Поничів і присілок Поїздники (І,ст.І49-І50)

І3. ЦЕРКВА СВЯТОГО ІВАНА ЗОЛОТОУСТОГО

Це сусідка попередньо згаданої церкви також на острівці в урочищі "Лозовщина". Нема даних про час її заснування. У візитації 1695 р. вона також називається "стародавньою". При цій церкві вже не було дзвіниці. Припускають, що її збудовано в ХУ ст.

Перша згадка з приводу відомої вже справи розводу дворяніна В. Загоровського, священик Манойло (Еммануїл, Мануїл) Івановський не може прибути на королівський суд 3.2.1584.

В 1609 р. настоятелем цієї церкви був уніят о. Григорій Лозовицький, як член капітули підписувався "Григорей Лозовіцький, святого Іона Златоустого". Він також поклав свій підпис під заповітом митр. Іпатія Потія.

* АМЗР., ч.І, т.1, ст.188

За даними візитації 1695 р. вся парафія складалася з чотирьох дворів на цім острівці. Можливо були прихожани з дальших поселень. До церкви належало 10 дес. орного поля і сіножаті. Коли ця церква закінчила своє існування - нема жадних даних (І, ст.І50-І51).

І4. ЦЕРКВА СВЯТОГО АПОСТОЛА І ЕВАНГЕЛИСТА ЛУКИ

Про цю церкву єдина згадка у візітацийних записках 1695 р. Але коли, ким побудована та хто в ній служив - запису немає. Під час "церковної колотнечі" ворогуючі сторони нищили збережені документи, старі книги тощо, очевидно, із шкодою для церковної історії (І,ст.І51).

І5. ЦЕРКВА СВЯТИХ КОСМИ І ДЕМ'ЯНА

Тільки в народі збереглася пам'ять про цю церкву, що вона колись існувала, але хто й коли її будував та де саме вона стояла - ніхто не знає. М. Теодорович покликується на слова настоятеля Святовасилівської церкви о. Данила Левицького, імовірно, вона знаходилася на урочищі "Поїздники". Але ця околиця в 1693 р. належала до церкви св. Івана Хрестителя.

Припускають, що ця церква перестала існувати в кінці XVII ст. (І, ст.І51).

І6. ЦЕРКВА СВЯТОГО АРХИСТРАТИГА МИХАЇЛА, ПРИ НІЙ МАНАСТИР

Церква з монастирем була побудована на правому березі р. Лугу, а згодом та околиця почала називатися "Михайлівщина". В наш час це вже було лише урочище близько Святовасилівської церкви. Монастир і церква були дерев'яні на мурованому фундаменті. За переказом на тім місці в давнину стояв ідол, назви його не записано. Невідомо коли й ким ці святині побудовані.

Перша звістка про монастир в Галицько-Волинськім літописі під 1268 р., а саме: Старший син литовського князя Миндовга Войшелк з допомогою володимирського кн. Василька Романовича й його племінника Шварна Даниловича, зайняли велику частину Литви. Войшелк дав своєму зятеві Шварну Даниловичу уділ та згодом відступив йому свій

престіл, а сам у 1262 р. постригся у монахи в Угрівський манастир св. Данила. Старшим братом Шварна був кн. Лев Данилович Перемиський. Він заздрив молодшому братові, який дістав більший обшир ніж він. Він запросив його до Володимира: "І приїхав на святій неділі у Володимир і став у манастирі святого Михаїла великого... а диявол, споконвіку не хотячи добра роду людському, вложив у серце Львові (злий намір) і вбив він Войшелка од зависті... опрятавши тіло його, положили в церкві святого Михаїла великого."

Друга документальна згадка про цей манастир з II.8.I502 р., з приводу поділу майна між кн. Андрієм Олександровичем Сангушком, княгинею Анною, жінкою його брата Михаїла Олександровича та сином її кн. Андрієм Михайловичем Сангушком. Тоді Святомихайлівський манастир дістався по-половині обом князям. Це вказує, що князі Сангушки опікувалися манастирем. Опісля манастирем опікувався кн. Федір Андрійович Сангушко, син кн. Андрія. Він 9.II.I547 р. записав на манастир п'ять кіл грошей литовських (І, ст. I53).

Дня 27-го жовтня 1550 р. міщанин Стецько Куделич продав свій дім архимандритові Святомихайлівського манастиря Іоні Бережецькому за 30 кіл грошей литовських. Про це залишився запис у гродських книгах м. Володимира, що зберігалися до кінця XIX ст. у Христовоздвиженському манастирі. Коли манастир св. Архистратига перестав існувати, докладно невідомо. Ще в 1569 р. кн. Роман Федорович Сангушко заповів Михайлівській церкві "городи з людьми на них осідлими і повинностями їх" (вказано праця, ст. I54). У заповіті манастир уже не згадується, лише назва церкви. Можливо, в той час він перестав існувати.

Після закриття манастиря церква стала приходською. Про саму церкву згадка з 7.I. 1621 р., що о. Яків (Яковъ) Залуський (Залуський), настоятель св. Михаїла церкви, жалівся на шинкаря Беніяша за те, що він одержав запоруку 20 ГКЛ від о. Федора, вікарія о. Залуського за "церковну книгу", але потім перепродав її священикові Григорієві Лозовицькому.*

На місці бувшої Святомихайлівської церкви й манастиря в кінці

* АКЗР., ч.І, т.6, ст.489-490.

XIX ст. ще стояв дерев'яний хрест, а побіч нього камінна плита
(І, ст.І52-І54).

144

I7. ЦЕРКВА ДВАНАДЦЯТИ АПОСТОЛІВ І ПРИ НІЙ МАНАСТИР

Монастир Святих Апостолів красувався в західній частині міста, на правому березі р. Лугу, при дорозі до Білих Берегів. Його будував кн. Володимир Василькович (І272-І289). Про це є достовірна згадка в Галицько-Волинськім літописі під І287 р. (Перекладу Махновця 1983),^{♦)} До цього монастиря князь дав євангелію і апостола, що сам переписав, великий збірник свого батька та митців.

Яка була доля монастиря після смерти цього князя (І289) – нам зовсім невідомо, бо записи не збереглися. В офіційних документах ХІІІ ст. згадується лише парафіяльна церква св. Апостолів, про монастир згадки нема. До церкви належали земельні посіlostі. Дня ІІ.6.І577 р. у заповіті дворяніна Василя Петровича Загоровського, каштеляна брацлавського й городового володимирського, подається, що передано Апостольській церкві поля, сіножаті коло передмістя Завальського й Зап'ятницького під рікою Лугом, а також і люди, що на тій землі сидять; землі ці дворянин орендував, тепер знову повертає церкві св. Апостолів, а жителів на тих землях зобов'язує платити річні внески на добро церкви й удержання священика (І, ст. І56).

В І583 р. настоятелем в тій церкві був о. Максим, його ж називали ще "Максимей Апостольський". Він також був членом соборного крилосу і 25.7.І588 р. підписав умову, якою єпископ володимирський Феодосій, приймає до відома пропозицію кн. Константина Костянтиновича Острозького, заснувати при Святоуспінській соборній церкві школу грамоти, або навіть школу "книжного вчення".*

У І695 р. при цій церкві вже був уніяцький священик Роман. Про нього також згадка з 3.9.І613 р., про право, з нагоди інсталяції єпископа-номіната Іллі, у скамі Яким Мороховський, на володіння церковними маєтками й єпископською резиденцією (замочком). В докумен-

♦) АМЗР., ч.І, т.6, ст. 87-90.

ті сказано, що возьний (позірений) у Купечові у дворі володимирського "владства" зустрів с. Романа Апостольського й тамошнього "попа" Купечовського, с. Якима Спасовського та тивона (ранга урядника) Васка (І, ст. I56).

Згідно візитації I695 р., у володінні церкви було "12 огородів" (мабуть якось земельна міра поля-городу), близько с. Білі Береги та невеликий обшир орного поля в урочищі "Вересівка", Ткіє, Конур та інші. До парафії належала частина жителів Володимира й с. Дубинка. Згідно заподань - церква була дерев'яна вже доруйновувалася, при ній нова дзвіниця. Престіл у церкві був камінний, в нім зберігалася частинка мощів св. Івана.

У ХVIII ст. ще передавалися усні перекази, що у Володимирі коло I500 р. почало зменшуватися населення, руйнувалися давні будівлі, а їх площини заорювали на посіви зерна. Міщани рішили перенести церкву до міста на куплену в жида площу, напроти Домініканського кляштору, але ксьондзи проти цього запротестували. Міщани змовилися і ніччу церкву перенесли на бажане місце. Переказ нічого не каже, чи були якісь протизаходи. Відомо тільки, що в I790 р. церква згоріла. Переказують, що іншовірці не допускали гасити вогню і вона згоріла до тла (І, ст. I57).

стільки вже пристаріла, що в ній неможливо відбувати богослужіння. Пам'ятковим лишився престіл з дубового дерева, на нім образ св. Онуфрія. Кілька ікон з іконостаса та дзвони передано до інших церков. В згаданім році церквауважалася приходською с. Шистова й мала земельні посілості коло с. Новосілки.

Дата закриття церкви в документах не згадується і ніхто в XIX ст. не пам'ятав (І, ст. I57-I58).

I9. ЦЕРКВА СВЯТОГО ПРЕОБРАЖЕННЯ ГОСПОДНЬОГО - СПАСА, ПРИ НІЙ МАНАСТИР.

На північний захід від Святоуспінського собору, на горбку коло 75 сажнів (сажень 2 м і 13 см, або 7 футів) Спаський монастир.

* АКИА., ч.94, л. 80. ** АЕЗР., ч.І, т.1, ст. 373.

у візитаційній книзі володимирських церков 1695 р. згадується лише церкву св. Онуфрія без монастиря. Там сказано, що церква на-

I8. ЦЕРКВА СВЯТОГО ОНУФРІЯ І ПРИ НІЙ МАНАСТИР

Церква з монастирем при ній були побудовані на острівці "Волосова", що в кінці XIX ст. був оточений мочарями й поріс лісом. Від центру міста - одна верста, на лівому березі р. Лугу проти Свято-успінського собору кн. Мстислава. Дата будови невідома. Перша згадка з 2.6.1578 р., жалоба в гродськім суді на польських ховнірів, що напали на монастир і зневажили племінницю священика.

Друга згадка в описі монастирів з 13.4.1593 р., при переданню Володимирської єпископії Іпатієві Потію. В описі значиться: "Манастиръ въ гаи святого Онуфрия у вострове на реце Лугу, до того манастира иgruntъ, остроя Волославъ належить". Манастир перестав існувати в XVII ст., Його церква переназвана на приходську. Дата його будови та хто його будував - невідомі. Його згадує грамота короля Зигмунта I з 26.5.1598 р., що він віддає в застав кн. Андрієві О. Сангушку "замокъ нашъ Володимер и з mestечкомъ нашимъ Литовицомъ (тепер село) и з манастиромъ нашимъ святаго Спаса." Перед тим король Александер ці об'єкти "орендував" своєму секретареві Федорові Янушевичу за 1000 зл., які кн. Сангушко викупив у вдови Янушевича. Це показує, що Спаська церква й манастир належали до короля як приватні установи, від яких прибутки з оренди були для державної скарбниці. Це називалося "королівською" опікою, за яку ще треба було дякувати.

Від згаданого князя манастир перейшов до його сина кн. Федора Андрійовича Сангушки, що був маршалком землі Волинської і старостою Володимирсько-Вінницьким. Цей князь заповітом 9.II.1547 р. пожертвував Спаському манастиреві двадцять кіп грошей литовських (60 руб., курсу XIX ст.). Під опікою цього князя манастир був до 1563 р. Польські королі, поширивши владу на українські землі, з легкої руки урядовими грамотами орендували, заставляли й дарували, але завжди кожному охочому за більшу суму грошей. Зигмунт-Август 28.2.1563 р. передав "Спаса в мисте Володимирскомъ", з давнім Яновом і двома землями в Підгайцях і Радочечі з людьми й землями та сінохатями,

на все життя дворянину Павлові Григоровичеві Оранському за його довгу й вірну службу, а після його смерти трьом його синам. В грамоті було зазначено, щоб Оранський "управляв в монастирі св. Спаса церковними ділами." Але король застеріг, що ані Оранський, ані його сини не можуть вступати в монастир в духовний сан. Цю грамоту в 1578 р. потвердив король С. Баторий.*

У глибокій старості Павло Оранський у 1580 р. передав монастир старшому синові Михайліві. Передачу потвердив король Баторій з умовою "управляти монастирем законно й благорозумно" й дозволив користуватися прибутками. В цьому ж році король просив кн. К.К. Острозького не змушувати його вступати в духовний стан, як цього вимагають володимирські владики. Це наявні втручання в церковні справи, якими мали управляти лише духовні особи.

Десь коло 1587 р. Спаський монастир підпав під унію. Король Зигмунт III дав фундацію на збереження школи й "казнодія" проповідника. Уніяцький сп. Іпатій Потій наступного року завів у соборі "капітулу" (в православних "крилос") і на її збереження, за апробацію короля, призначив земельні посілля. Наступник Потія, сп. Морозовський у звіті з 3.2.1634 р. пише: "церковъ Святаго Спаса у Володимери бардзо зветьшала, а отцове капитула" і він самий жертвувє 500 зл. на поправу церковного будинку **).

Мабуть, капітула незадовільно доглядала за монастирем, бо в 1633 р. королівською грамотою усі маєтки були передані в "оренду" уніяцькому архимандритові Жидичинського монастиря Пахомію Оранському зо "всіма його давніми принадлежностями", щоб не продовжувалися недоглядання, себто ліпше доглядати будинок. Проте догляд за монастирем був далі недбалий, будівля у 1660 р. зовсім зруйнувалася. В 1664 р. монастиря вже не було, залишилася тільки Святоспаська церква.

Візитація володимирських церков у 1693 р. подає, що Спаська церква дуже стара, без дзвіниці, до неї належить кілька городів, на яких жили чиншовики, кілька "участків" поля, з якого парафія одержала 45 зл. оренди, два корці жита й півкорця пшениці. До парафії тоді належало 32 особи (можливо родини, I, ст. 161).

* ПКАК., т.1, отд. 2, ст. 20, 29 і 40. **) АІЗР., ч.І, т.6, ст.627.

Остання згадка про Спаську церкву з 15.8.1760 р. з нагоди похоронування срібно-золоченої чаші Григорієм і Анастасією Голдинськими. Цю чашу в 1812 р. загарбали польські жовніри армії Наполеона. В кінці XIX ст. на тім місці були житлові domi. Збереглося кілька намогильних плит, на одній з них нечиткий напис кирилицею і рік 1579.

20. ЦЕРКВА СВЯТОГО ПРОРОКА ІЛЛІ Й МАНАСТИР

Як більшість церков так і ця, з мотивів оборони в кінці середньовіччя, була побудована на березі р. Лугу невідомо ким і коли. В половині XVI ст. цю церкву випросив у короля міщанин Конахович, він пообіцяв королеві стати священиком; але обітниці не виконав і в 1568 р. продав цю церкву дворянинові Василеві Петровичу Загоровському, тоді городничому м. Володимира. Тодішній сп. Ф. Лазовський звелів Конаховича закувати в ланцюги й запротестував проти продажу церкви. До цієї церкви мали претенсії і володимирські міщани. Судова тяганина довго тривала і в 1571 р. король передав церкву Загоровському. Рішення короля звучало: "А въ тую церковь и во все то, што ку ней здавнъ и теперь належить, як мыи господарь, так и владика володимерскій, - войть и мѣшане мѣста нашего володимерскаго, которые до нее николи ничего не мели, и некоторый урядъ нашъ господарьскій нечие вступоватися не мауть."*

Дворянин Василь Загоровський, як православний, був ширим опікуном кількох церков, а тепер став і церкви св. Іллі. У 1577 р. у боротьбі з татарами він попав до полону й там помер. Будучи в полоні на Криму, він II.7.1577 р., втративши надію вернутися на рідні землі, написав заповіт своїм дітям (зміст див. у цьому розділі ч.2, Церква св. Василія). В цім заповіті згадується Ілліївська церква, та що вона була дерев'яна, давня, але добре збудована. Згадується велике "панікадило", чаша, срібно-позолочена ложка (лжиця). В заповіті князь просить купити до Святоілліївської церкви євангелію, посріблити й позолотити хреста, викувати із срібла кадильницю, виготовити дияконський стихар з білої "адамашки", а другий білий з

* АКІА., ч.963, л. 45.

полотна "коленського"; направити дах церкви, впорядкувати цвінтар 149 та все довкілля церкви. Дубові колоди, що "там на складі", порізати на дошки й прокласти хідники.

Князь пригадував, що за селом є "плитниця" (слід розуміти глинник), зробити цеглу, там при вході побудувати піч та випалити її і вапно, й цеглою обмурувати цвінтар. В огорожі лишити "дірки" що-сажень для оборони від ворога й поробити стрільниці для рушниць. "Празничні образи" в церкві св. Іллі - помалювати. При вході до церкви по правій стороні поставити велику ікону з малюнками Василя Великого, Григорія Богослова та Івана Золотоустого. "Въ Володимери, при церкви светого Ильи, удольжъ бокомъ однымъ отъ реки, то есть отъ Залужа, также власне домъ поставить, одно тамъ причинити для дьякона домокъвъ однужъ стену и подъ одинъ съ тымъ шпиталскимъ домомъ побой; избу на полтретя, а сѣнки на полтора сажня..." Збудувати конюшню для коней священика й диякона. За цвінтаром посадити під шнур грушки, яблуні, сливи угорські та довкола обсадити черешнями.*

В цім же заповіті Загоровський визначив платні "церковним людям". Його наслідники були зобов'язані давати священикові з Володимирського двора 50 кіп жита (нам. невідомо, чи копа тоді мала 60 снопів), 10 кіп віasca, 5 гречки, 5 ячменю, а також три "маци"(?) пшениці на проскурки й широку давати по 3 копи грошей литовських (9 руб. XIX ст.) та стільки ж дияконові, а дякові 12 руб., бо він вчив дітей грамоти в школі. Також давати їм гроши на "сукна" й кожухи.

Загоровський при церкві св. Іллі заснував шпиталь на 12 ліжок для бідних і здібних до праці, на вдержання його призначив млин у Білобережях. Коло церкви заклав цвінтар і купив два дзвони. Але його заповіт було знівечено, бо між претендентами виникли спори за перешенство в спадщині. З цього скористав сп. Потій і задумав узяти цю церкву під своє володіння. Дня 10.8.1596 р. він особисто з своєю прислугою захопив Святоіліївську церкву, забрав антимінс та інші речі, а священикові Карпові Малешкевичу заборонив служити.**

*) АІДЗР., ч.І, т.1, ст. 79-81. **) Там ж, ст. 506-507.

внесла скаргу до володимирського гродського суду. Судова справа тягнулася 12 літ, щойно в 1608 р. Люблінський трибунал признав княгині право спадщини на церковні землі й усіх селян на ній, але право назначення священика залишено за уніатським єпископом. З того часу церква пішла під унію.

Нова властителька церкви св. Іллі змінила платні священикові та іншій прислугі й те рішення внесла в судові книги міста. Приходжани були жителі сіл Завалля і Залужжя. В 1761 р., згідно з розпорядженням митр. Филиппа Володкевича, та церква була перенесена до с. Божанки, а на цій місці митрополит почав будувати нову камінну церкву. По закінченню будови, туди були переміщені уніатські монахи з бувшого православного Святоблаговіщенського монастиря з Попівець над р. Турією, 20 верст (верства - 1.066 км) від Володимира, якого колись будував дворянин Адам Кисіль у 1643 р.

При церкві св. Іллі у плані були передбачені келії для монахинь. Але будова затягдалася, підмуровані стіни почали руйнуватися. Щойно в половині XIX ст. недокінчену будову розібрали. Окремо побудований будинок з келіями для монахинь у 1833 р. згорів. На другий рік монастир св. Іллі закінчив своє існування. Місце, де була колись церква, прозване "Ілинським" (I, ст. 165-167).

Примітка: В кінці XIX ст. у Володимири були чинними такі церкви:

- I. Свято Василівська найстарша ротондна церква, за переказом доби Володимира Великого та першого єп. Стефана I 992 р.
2. Соборна церква святого Успіння, побудована кн. Мстиславом II 1157-1160 рр. Кілька разів була перебудовувана.
3. Соборна церква св. Миколая, перебудована з уніатської каплиці I 1798 р.
4. Церква Різдва Христового, при ній монастир, перероблена з римо-католицького костелу, побудованого I 1755 р. В братськім гуртожитку відкрито теплу церкву св. Покрови I 1847 р.

З цього короткого переліку церков бачимо, що столичне місто Володимир був центром християнського життя та церковного будівництва. Усіх церков було 20 і 6 монастирів без сусідніх святинь у

Зимнім (див. наступний розділ).

Поки була власна князівська влада до половини ХУ ст. кількість населення і церков та монастирів досягнули найвищого числа. Після польської займанщини збідніло місто й його населення, покатоличилася вища верства народу. На Волині заведено церковну унію, один народ розділено вірою на двоє.

ЦЕРКВИ І МАНАСТИРИ с. ЗИМНОГО к. ВОЛОДИМИРА

ВСТУПНІ МІРКУВАННЯ.

Численні церкви й монастири у Володимири свідчать, що м. Володимир було місійним осередком для ширення християнства від ранніх часів. В давнину с. Зимне було передмістям Володимира, в наш час воно було віддалене на 7 км і рахувалося окремим поселенням. Перекази свідчать, що там також Володимир Великий будував величні святині. Це слід розуміти, що церковні будівлі починали будувати в добі князя. Докази є, що кн. Володимир був на Волині 981 р., коли встановлював західну границю своєї імперії, вигнав поляків із Червенських городів і приборкував уздовж Посяння Білих Хорватів. Тоді він напевно заснував нове укріплення свого імені - Володимир, як форпост Побужжя, бо давнє городище Волинь вже не вистарчало для оборонних вимог. Цікаве одне, що тодішні слов'янські племена, "сидяче на Бузі", мали більше спільногого з Києвом ніж з тодішньою Ляхією.

Згідно з переказами, Володимир Великий був на Волині вдруге у 992 р. вже як християнин, імовірно, приїздив сюди в справах західніх кордонів уздовж пограниччя колишніх Червенських городів, у справах Білих Хорватів, та, мабуть, найголовніша мета була - інсталляція першого єпископа офіційного християнства Руси-України, Стефана I. Дуже можливо, що переказ поєднує прибуття нового єпископа з князем Володимиром, щоб цій події надати й державного характеру, тобто освідомлення народу, що край с з'єднаний із Києвом.

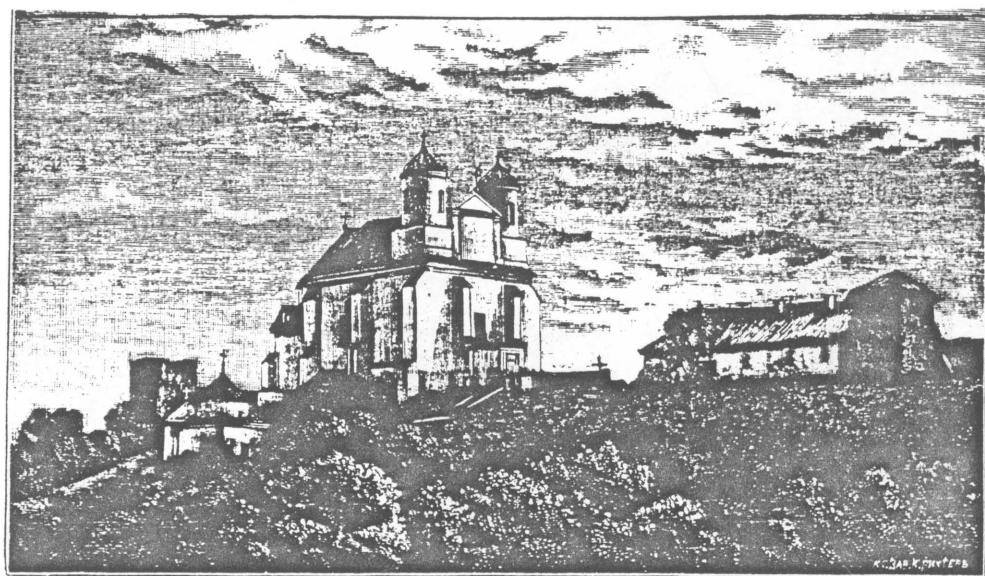
I. ЦЕРКВА УСПІННЯ ПРЕСВЯТОЇ БОГОРОДИЦІ

Згідно відчитаних написів і дослідження будівельних матеріалів,

ця велична церква походить з 1495 р. Припускають, що її будував кн. Федор Михайлович Чортогорийський. Археолог В. Прахов по величині, мінеральному складі та кольорі цегли прийшов до висновку, що будова походить з ХУ-ХVI ст. Існує також місцева легенда, що першу церкву там побудував Володимир Великий 1001 р. для Святогірського монастиря, що існував там віддавна.

Побіч із Святоуспінською церквою, коло десятка метрів на схід є висока мурвана будова з грубими стінами а в ній сім келій. Ту будову народ називає "Терем св. Володимира". В кінці XIX ст. в тім будинку мешкав настоятель церкви. Давні вузькі вікна перероблені на ширші. З південної сторони церкви й згаданої будови площа коло 600 кв. м, обведена з трьох сторін високою і грубою стіною пристосованою до оборони, з "бійнями" (отвори на гармати) й шістьма вежами. Одна вежа слугила за дзвіницю. Цю оборонну стіну датують XI-XVI ст., доба, в якій монголи нападали на наші землі (I, ст. 167-68).

Під Святоуспінською церквою знаходяться муровані гробівці, в яких спочиває волинська знать, як князі Чортогорийські, Четвертинські, Козіки та інші. До першої світової війни в цій церкві зберігався "Пом'ятник" уцілости вписаний в інвентар зімнівського монастиря з

Церква Успіння Пресв.Богородицій Василія в с.Зимне,
в давнину передмістя м.Володимира. Згідно переказу,
Терем (горниця) належав Володимирові Великому.

іменами княжих і дворянських родів, що мали яке-будь відношення до цієї святині. Скорочена виписка показує, які роди були з нашого народу, а їх нащадки покинули його. На першому місці князі Чортоприйські, кн. Федір - будівничий Святоуспінської церкви у 1495 р., син його Олександер і жінка Марія-Магдалина, уроджена Деспотівна (по-першому чоловікові кн. Вишневецька), кн. Олександер Сангушкович, кн. Андрій Олександрович Четвертинський, рід князів Корецьких, Івана Курцевича, Коликів, кн. Костянтина Крошинського, Михайла Со-кальського, Матвія Никитина, кн. Вишневецьких, кн. Ярославича, княгиня Радивилова-Господарки Волоської, Семен Одницевич, рід Дес-потів. Дворяни: Дмитро Холоневський, Євстахій Виговський, Богдан Готський, Іван Горностай, Іван Хомик, Данило Наумович, Ярмолинський, Лаский, Кульчицький, Олена Виговська, Олександер Білостоцький, Роман Богдан, Матвій Грушецький, Андрій Садовський, Іван Білецький, дворяни Обухи, Федір Бокієвич, Ярмолай Сосновицький, Андрій Лозка, Іван Тележинський, Яків Домарацький, Акиндин Хомяк, Лев Патєєвич-Тишкевич, Патрикієвич, Загоровські (останній записаний Петро), Михайло Свінінський, Дана, Слович, Олександер Солтанович, Вагоновський, Степан Ярошинський, Бабинські, Хриницькі, Киселі (останній Адам), Хорошки-Стецькі, Андрій Садовський, Ясенський, Літинський, митрополит Литовсько-Київський Солтан, деякі архимандрити з Кобри-ня і Зімінські (І, ст. I69).*

Микола Теодорович усіх називає цвітом православної церкви. Але потомки тих родів не всі вмирали з честью, багато родів покатоличилися, а потім зовсім ополячилися. Від того часу почався занепад української провідної верстви.

З південної сторони Святоуспінської церкви збереглась мурівана плита 2.5 м довжини кн. Дмитра Козіка з таким написом: "Здѣ ле-жѣть тѣло пляжетне урожоного князя Дмитра Козѣки, который у вѣмѣнью совемъ Заплачахъ даль духа своего до хвалы Божиѣ въ року 1583 мѣса (місяця) сентобра 19 дnia, въ понедѣлю, въ обѣдную годину; вѣкъ живота его 45 лѣтъ." Цей князь прибув з Московщини на Волинь 1524 р. В давніх актах цей рід називався "Козечичи, Козики", а за земельною власністю "Земляцкіе" (І, ст.I69-I70).

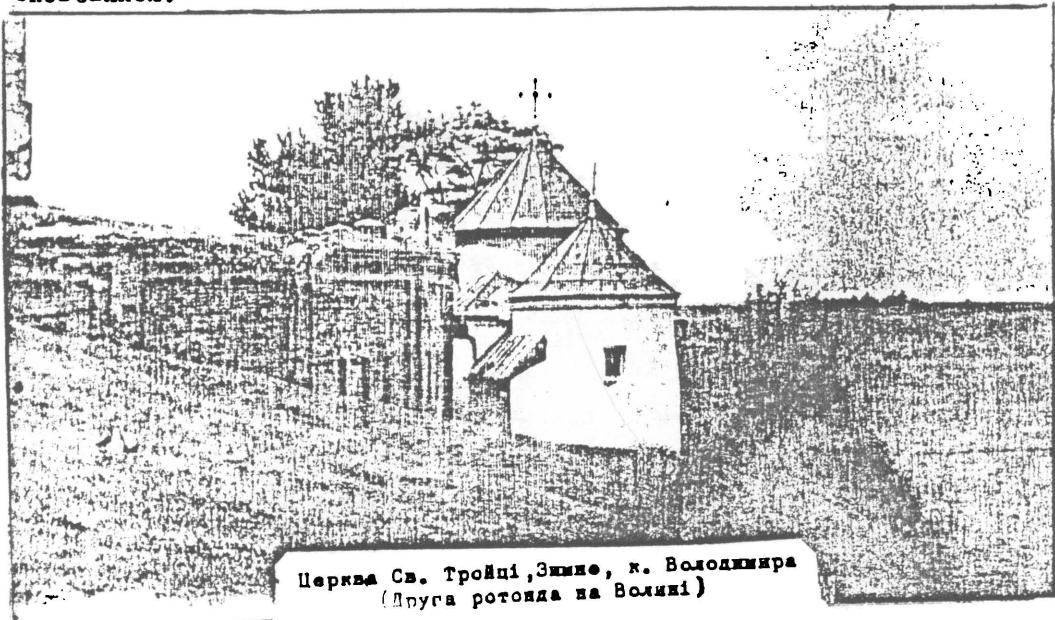
*) Імена і прізвища усучаснено. Відбитка була нечитка, тому помилки можливі.

2. ЦЕРКВА СВЯТОЇ ЖИВОНАЧАЛЬНОЇ ТРОЙЦІ

154

На терасі підгір'я, немов приліплена до сильного муру, невеличка Святотроїцька церковця і майже рядом із нею вхід до печери на візрець київських. Печери проходять попід масивною Святоуспінською церквою і далі на кілька десятків метрів. При вході до печери сильні дерев'яні двері. Ці печери уявляють собою вузький коридор, боки якого й "стіль" виложені цеглою з мараєвкою в'язю (розчин), дуже добре зберігся. Підпідлога з утовчененої землі, себто спідня верста т.зв. "цільца". Висота - дорослої людини. Колишній монастир там називали печерським з додатком "на Волині". Дуже можливо, що там були печери давніх християн для молитовних покут, вони сходили до глибоких печер, де було більше спокою і ніякої спокуси. Також можливо, що це були склонища від нападу монголів. Ці печери були відомі народові й від них пішла назва поміж вірними. Ці входи на глибині 10 аршин.

Ким і коли побудована ця маленька ротондна церковця - невідомо. Перекази свідчать, що її побудував кн. Володимир Великий. На нашу думку, її треба датувати XI ст., добою, у якій будували церкви круглої (ротондної) форми. Круглі будови довше витримували ворожі атаکи. Каменомети (прилади, що кидали великі камені й ними розбивали стіни) швидше розбивали плескаті стіни, а по круглих камінні-кулі сковзалися.

Миколи. В кінці XIX ст. на тім місці стояв камінний хрест. Жадних даних про неї не збереглося. На захід від монастиря була ще церква св. Пафнутия. Про неї документи зберігалися у Святовасилівській церкві (І, ст. I68).

3. СВЯТОГІРСЬКИЙ МАНАСТИР

В попередніх розділах ми згадували монастири разом з церквами, а цей описуємо окремо з огляду на його роль в житті Волині. Цей монастир уперше згадується в XI ст. в Житії Феодосія Печерського з приводу смерти першого ігумена Києво-Печерського Варлаама, що, вERTAЮЧИСЬ із Царгороду, не міг дійти до Києва, "дойде до града Володимира и вниде въ манастирь ту сущій близь Святої Горы и ту испе съ миром о Господѣ, конецъ житію пріять". Варлаам був сином знаменитого воєводи Вишати в добі кн. Ізяслава Ярославича. Йому співають 9-ту пісню 3-го канону: "Служба Преподобним Печерським", Київ, 1855, ст.26 (І, ст. I7I).

У Святогірськім монастирі були поховані два православні єпископи Іоасаф і Василій за часу володіння Данила Романовича (I222-I266).

В I460 р. кн. Свидригайло дарував с. Зимне та інші маєтки довкола його дворянинові Пемірі. В інвентарі була запись, що саме Зимне й Горичів належали до Зимнівського монастиря "с непамятних времен". Від тоді почалися впливи світських осіб на зимнівську оселю. Після смерті Пеміра, Зимне перейшло під опіку його матері Анни, а після її смерті до родини князів Чорторийських. Кн. Федір Михайлович був першим опікуном Святої Гори. Помер на початку XVI ст. Два його сини Іван та Олександер розділили спадщину, Олександер одержав Чорторийськ, Літовиж, Зимне та інші, Іван - Клевань, Білгород тощо. На постійне поминання батька в Зимнівському монастирі сини призначили с. Грабовичі. Незабаром Олександер загарбав усі маєтки та відібрав даровизну монастиреві. Брат Іван заскаржив його до суду (26.2.I564), але Іван незабаром помер. Під кінець життя Олександер опам'ятився і "си звон уробити Олександро Чорторіскі до Зимна Ро Бже I566 глду", себто став фундатором дзвону до Зимнівського монастиря. Дзвін важив 45 пудів (І пуд - I6 кг). На нім

було зображення Богоматері й Христове Воскресіння. Зберігався при монастирі до кінця XIX ст. Другий дзвін вагою 12 п. уфундувала Марія Магдалина з Деспотів. На нім був напис "Сей маєт бути звонъ ку хвале Бжіа и Прчтой Бжіи Мтре, в монастырь до Зъмна дала княгиня". Кн. Олександер бажав бути похованним у Святогірськім монастирі. Але захоплених маєтностей монастиреві не передав (І, ст.І72).

Всіми шанований монастир постійно був увагою свідомої і передової знаті й кожний допомагав йому. Кн. Ф.А. Сангушко в 1547 р. жертвував 30 руб., кн. Богуш Ф. Корецький - 15. Це було в 1579 р., коли на монастир почала напирати латинізація. Далеко ще перед офіційною унією архимандрит Порфірій жалівся 6.10.1567 р. на різні утиスキ й обмеження наставника монастиря Авраама Янчинського, який під час хвороби архимандрита захопив його скриню, в якій було сто талярів, 500 червоних польських злотих, срібно-золочений хрест з дорогоцінними каменями та інші речі.* З того видно, що А. Янчинський був наставником в монастирі від якогось уряду (І, ст.І73).

Після смерти Олександра Чорторийського, Зимне з принадлежними до нього маєтками було розділене між родами Чорторийських-Клеванських (Клеванські з 1572 р.). Літовицькі свою частину Зимна з 1586 р. віддавали в оренду. Монастир підпав у залежність Чорторийських та орендарів.

Серед одного народу та одної князівської православної віри окупант завів "церковну колотнечу" в 1596 р. і тим один народ поділив надвое. Єпископ Потій доклав усіх зусиль засісти в монастирі, а по нім його наступник єп. Мороховський мав на меті завести унію. Обом протиставився Гавриїл Іваницький. Єп. Мороховський подав Іваницького до суду за те, що він розігнав монахів і дозволив стороннім людям присвоювати церковне майно. 28.6.1624 р. суд оправдав його. 18.XI.1623 р. Іваницький взяв с. Зимне в оренду, потім маєтки з монастирем орендував каштелян волинський Ян Лагодовський. Бачучи сильне занедбання монастиря, він прийняв холмського монаха Міну з Кулемчицького монастиря, який був під суспензою (заборонено служити) холмського єпископа. Але новий доглядач наробив ще більшої шкоди, тому орендар Лагодовський переніс його до с. Хмілева.

* АІЗР., ч.І, т.6, ст.57-58.

Після смерти Лагодовського Зимне орендував Матвій Суходольський.

Та він монастирем зовсім не цікавився, постійно перебував у Хмілеві, а до монастиря приїздив тільки на празники, "аби на празнику пеньядзей достало". На прохання прихожан монастиря Іваницький 1624 р. поставив настоятелем ієромонаха Геннадія.*

В 1605 р. кн. Чорторийські-Клеванські купили в кн. Чорторийських-Літовицьких другу частину Зимна з приналежними до монастиря землями, але вони вже не були монастирськими, а їх власними. Зимнівський монастир залишився з замком без земельних маєтків. У 1682 р. монастир перейшов у руки уніяцтів, за правління єп. Лева Заленського. З його розпорядку усім монахам обстрижено бороди. Іноки, які не хотіли приняти унії, відійшли до Києва (І, ст. 174).

Уніяцький ігумен Огурцевич у 1702 р. склав звіт (маніфест), в якім говориться, що документи "по ухищренію бывших старыхъ Зимненскихъ оставившихъ въ схизмѣ отвезени въ Киевъ"**). З браку документів Зимнівський монастир у 1704 р. лишився без земельних маєтків, їх передано кн. Чорторийським. Але з них кн. Казимир подарував монастиреві с. Кропивчину. Митр. Лев Кішка в 1719 р. записав на монастирську семінарію у Зимнім кілька тисяч злотих (І, ст. 175).

Кн. Казимир Чорторийський у 1724 р. продав свої маєтки в Зимнім разом із с. Кропивчину володимирському старості Михайліві Чацькому, що був одружений з Катериною Загоровською. Набувши на власність монастирські маєтки, Чацький наказав зняти з церкви три головні куполи, він залишив тільки два фронтові й тим зовнішнім видом наблизив православну святиню до латинського костелу. За народною легендою під час оглянення середини монастиря Чацький став під іконою Пресвятої Богородиці й почав з неї сміятися. За таку зневагу постигла його Божа кара. Він відразу осліп і за три роки помер сліпим. Його потомки також присвоювали церковне майно й усі тратили зір*.* В короткому часі Чацькі довели монастир до упадку. В 1789 р. Загасецький монастир пожертвував на відремонту-

* АІЗР., ч. I, т. 6, ст. 537.

+**) Петровъ, И. Краткие сведения о монастыряхъ Волынской епархии въ настояще время несуществующихъ. "Волынские епархиальные вѣдомости", 1867, ч. 3.

+***) Батишківъ, Волынь. (Додаток) ст. 79.

вання Зимнівської святині 800 злотих. В середині XIX ст. монастир потребував капітального ремонту. Заходом архієп. Волині Модеста, в Зимні в 1892 р. був заснований Святогірський Успінський жіночий монастир. Йому була передана Святоуспінська й Троїцька церкви та 84 дес. орної землі. Церковне життя почало впорядковуватися.

Найбільшою реліквією Святогірського монастиря був Чудодійний образ Пресвятої Богородиці, що згідно з народним оповіданням, його з благословенням передав грецькій царівні Анні Константинопольський патріарх на щасливе одруження з Володимиром Великим (1, ст. 176).

ЗНАХІДКИ НА ГОРОДИЩАХ – ДАВНЯ МОВЧАЗНА ІСТОРІЯ

Археологічні знахідки розсипані по всій нашій батьківщині, а найбільше їх є на городищах, давніх укріпленнях. Починаючи цей розділ, авторові треба вирішити, чи говорити про археологічні знахідки у Володимирі, чи з *уцієї* Володимирщини. Та як визначити межі, напр. з XI століття? Мабуть, найкраще взяти Володимир і околиці, що буде приблизно в межах сучасного Володимирського району. Але часом треба йти значно даліше й брати все, що концентрувалося довкола головного князівського городища в столичнім місті Володимирі. Археологічні дослідження О. Цикаловського (див. бібліографія, поз. ч.2) покривають давній обшир.

Завні часи залишили нам деякі кусочки "мовчазної історії" у вигляді різних предметів. Писемних документів-слідів залишилося небагато, а відчитувати з предметів – складна справа. О. Цикаловський у вищевказаній праці пише: "Ціла Володимирщина, а головне її південно височина, була ще донедавна вкрита великими могильниками по кількасот могил і самітно розкиданими могилами. Могил було тут так багато, що навіть села, що були недалеко таких могильників, приймали від них свою назву, а дороги, що проходили через ці могильники, ще й досі звуться "могильними дорогами", хоч з могил сліду вже нема. Останки цих могильників і самітні могили збереглися по лісах та сіножатях, де не зрівняв їх ще плуг орача. В тих урочищах під час обробки поля, часто виорюють кам'яні топірці з дірками, фрагменти кераміки, бронзові прикраси, залізну зброю та людські кіст-

ки. Могили, порозкидані по цілому повіті, називають "кіпцями", "курганами", "курганцями", "насипами", "велетнями" і "турцями".

З княжої доби знаємо цілі цвинтаріща й поодинокі гроби лицарів, над якими не було ніякого насилу. Кілька таких цвинтаріш відкопано в самім Володимирі й на його передмістях. З тих саме цвинтаріш походять людські черепи, попробивані в тім'я і виски залізними цвяхами. З поодиноких гробів княжої доби відомі досі два. Перший із передмістя Володимира (Ринок) і другий з урочища Базилянщина. Знайдено в них по одному кістяку, при ньому ж останки перережавілого панцира, шолома, зброї, у другому випадку перстня з гербом (2, ст. 189-190).

В основному в цьому розділі охоплюємо княжу добу (ІХ-ХУ?), а головне - початки княжої влади на наших землях. Але такий підхід до цілості матеріалу був би дуже звуженим, для повнішого огляду ми мусимо брати типові знахідки навіть поза Володимирчиною, коли вони матимуть якийсь причинний зв'язок із темою нашої статті. Для нас важливі всякі знахідки відовж усього Побужжя включно з шляхом "з Ляхії на Русь", спершу через Холмщину, а потім Володимирщину. Цей шлях, мабуть, був добре відомий стратегам штабу кн. Володимира Великого, коли він з військом приходив сюди встановляти границю на Червенських городах, та приборкувати Білих Хорватів.

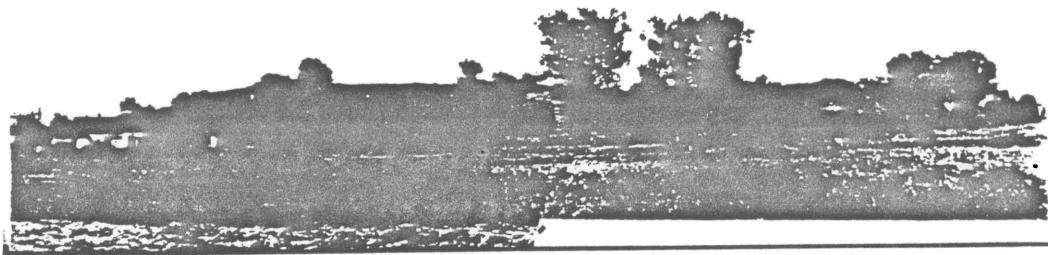
З археологічних пам'яток, які дотепер знайдено, видно, що Володимиршина звесь час була побоєвищем, а з самого центру власне почалася "церковна колотнечча", щоб нарушити давній князівський масштаб Волині.

ВОЛОДИМИРСЬКЕ ГОРОДИЩЕ ДАВНОГО ЗАМКУ

Володимирське замчище є пізнішою конструкцією на передісторично-му городищі. Під час копання ровів під будову в'язниці в половині ХІХ ст., робітники відкрили фундаменти грубої стіни, складені з білої опоки, спосінкої розчином звичайної глини. Також знайшли сліди вогнища, довкола якого кістки й кераміку, можливо з УІ-УІІ ст., коли формувалася етнічна організація, що згодом стала українською народністю. В урочищі "Михайлівець", де колись стояв княжий монастир

тир св. Михаїла, збереглися на поверхні до нашого часу вали, що оточували згаданий монастир. 160

Давнє городище, що на нім пізніше був побудований замок, знаходиться в північній частині міста; від півдня природна оборона - болотисті сінохаті р. Лугу. Потік Смocha перетинає від сходу й півночі. Можливо в давнину там були загаття і довкілля наповнялося водою. Замчище розділене широким перекопом і наповнене водою. Колись старе річище Смочі обливало цю оборонну споруду тільки із сходу. В 80-их роках XIX ст. твердна влада розкопала вали і тим зруйнувала природний вигляд давньої конструкції, яка, щоправда, зазнала великої руїни при будові в'язниці раніше.

Городище у Володимирі, перші знахідки з ІV-У ст.

В II ст. тут був побудований замок.

Вали володимирського городища були довкола міста. 1x початок від урочища Михайлівець за топонімікою після 1930 р. визначається так: Від садиби Домбровської на Поплавській вулиці, звідси простягається до Луцького тракту, де була зруйнована Київська брама. Потім вал переходив поза садибою Шильмана, де ще до того часу був рів шириною до 30 м, що заповнявся водою заболоченого озера, яке простягалося в північнім напрямку від міста. Від півночі центр міста був забезпечений озером, яке ще у XIX ст. було малодоступне, навіть пележу в нім косити було неможливо. В це озеро втинається півострів в урочищі "Шартани", де також проходили вали. Звідси на північ починалися болота, аж до повасиліанського монастиря. Від монастиря вал продовжувався до Ковельського тракту, розмежовуючи передмістя Зап'ятниче. На цім тракті була Г'ятницька брама, назва якої походила від назви церкви. Вал продовжувався на захід по-через Капуцинські мури, що збереглися до нашого часу: 50-60 м дов-

жини й 8-10 м ширини, а 5 м височини. Цим валом було відділене передмістя Завалле, він переходив через горбок, на якім у давнину стояв монастир св. Спаса та притикав до р. Лугу.

Вал довжиною 200 м, починається від урочища Провалле, забезпечував місто із сходу, а від півдня на 150, ширина його 4-5 м. Уздовж валів були покопані рови; на кутах стику валів були квадратові насипи, завширшки 6х6 м, на яких колись були обсерваційні та оборонні вежі. Від півночі укріплення протікає р. Равлиця, що є природним оборонним захистом.

Луцький тракт зі сходу переходить через вали, рови та укріплення. Місто з укріпленням луčить гребля на р. Равлиці. Від сіножатей над р. Лугом на Заріччю, вали простягаються 150-200 м на південь, попри урочище Завалле. Звідси він йде на схід паралельно до Валової дороги аж до Білих Берегів; тепер вал вже зовсім знесений.

На обширі давнього укріплення було три брами: перша, як було вже згадано, Київська на Луцькому тракті; на Ковельському тракті - П'ятницька, а третю слід шукати на початку тракту, що веде на Устилуг і Городок, або до давніх Червенських городів. Літописець цю браму називає "Гридшиною". Все це складає трикутник урочищ "Михайлівець" і "Апостольшина". На терені обводу валів в давньому відбувалися історичні події ніким не записані; пройшли віки і все захоплене в землі ще зовсім не досліджено. Цей наш опис топографічного характеру, орієнтаційний для пам'яті, поки ще чужа влада не допускає вести там які-будь досліди.

Олександер Цинкаловський перед 1939 р. розкопував нескладні конструкції давніх пам'яток, а також записував з уст старожилів, робітників, свідків, урядовців все, що було у пам'яті жителів. Для нас мають вартість предмети, знайдені в точно зазначеному місці, але це не завжди можливо виказати.

- СТАРА КАТЕДРА, урочище - відкриті фундаменти триабсидної давньої церкви, будованої з квадратової цегли, перекладеної рожевого кольору мулярською заправкою. Цегла без особливих знаків. До 1916 р. фундамент був відкритий, опісля його засипали землею. Ці фундаменти розкопував проф. Прахов (див. "Археологическая

- разисканія проф. Прахова во Владимир-Вольнскомъ и его окрестностяхъ". I: "Волынскія Епархіальныя Вѣдомости", 1886, ч.3I).
- ФУНДАМЕНТ НАД ЛУГОМ - невідомої будівлі, дуже давній. На цеглі були знаки хрестів. На цім фундаменті другий, також невідомої будівлі. Ще раз без жадних знаків. Під час дослідження на цім місці була садиба Галіцина.
 - БІЛІ БЕРЕГИ - частина фундаменту до одного метра ширини, цегла з тризубами, в'язана розчином із домішкою вапна, побіч був гробівець з людськими кістками. Культурна верства сягає 2-х метрів, має в собі куски кераміки, цегли, вугілля і скла. Зрушеній насип (осип) вивезено на направу греблі.
 - СКЛЕПІННЯ ГРОБІВЦІВ - на дорозі, що веде з Білоберезької вулиці на Білі Береги, при нівеляції був відкритий грубий фундамент, збоку нього показалися кілька склепінь-гробівців. Знахідка була на самій дорозі, тому робітники ці "провалля" закидали цеглою і засипали землею. Знахідку зовсім недосліджено. У давнину на цім місці було багато вапнярських печей, сліди яких лишились дотепер.
 - УРОЧИЩЕ "ІЛЛІНІШНА" - на церковній садибі зі сторони Лугу залишилися грубі фундаменти невідомої будови. В давнину ту була дерев'яна церква св. Іллі. Дослідити фундамент було неможливо, бо тепер площа забудована. Довкола знаходили цегли з тризубами.
 - ВОДОПІЙНА ВУЛИЦЯ - на горбку, цвинтар колишнього Спаського монастиря, на нім викопували нагробні плити, спорохнявілі труни та кістяки.
 - При ремонтуванні тюрми в 1931 р., під час копання ями, знайдено круглий фундамент.
 - При валі (давній насип землі) урочища "Михайлівець", на глибині одного метра, робітники відкопали грубий фундамент.
 - На "Заваллі" в садибі адвоката Георгієвського, від сторони валу, знайдено кам'яну плиту. На цім місці О. Цинкаловський зібраав фрагменти кераміки княжої доби.
 - Довкола неіснуючої вже церкви св. Прокопія між передмістям Білі Береги й Заріччя, на полі було багато порозкиданої цегли, куски кахлів, тинку й скла.

- На північний захід від будинку староства (до 1939 р.) клали фундамент під народний дім і відкопали муроване з цегли склепіння, на одній з цеглин був знак якоїсь літери з "котвицею". Тут же при копанні рова на електричні каблі на глибині 70 см відковали фундамент невідомої будови.
- В 1923 р. при земляних роботах на ринку знайдено кістяк у панцирі й шоломі, побіч лежав меч і перстень. Знайдену робітники продали жителем.
- В урочищі "Шівник" 1927 р., при будові дороги до Зимного, знайшли також кістяк у панцирі й шоломі з останками якоїсь зброї. Доля знайденого невідома.
- В кінці XIX ст. в садибі Павла Нетецького при Островецькій вулиці, при кістяку знайдено майстерної роботи емальпіон з грецьким написом на ланцюжку. Знайдену передано до Василівської церкви, звідтам, правдоподібно, до котрогось музею в Житомирі, або Києві. Там також було знайдено кілька мідяних образків (складнів). На цій вулиці під час рівняння горбка, недалеко Наєвського млина, знайдено серед кінських кісток і кістяк людини, мідяну спічасту острогу (шпору) й монету Зигмунта Августа з 1548 р. На глибині одного метра була кераміка й кахлі княжої доби.
- В кінці XIX ст. в урочищі "Михайлівець" міщанка, копаючи яму на городі, знайшла скарб срібних гривнів на вигляд зубів до борони. На гривнях не було жодних знаків.
- Під час земляних робіт на острові "Онуфріївщина", знайдено великий бронзовий хрест. Там також були знайдені людські кістяки.
- При будові залізничного двірця знайдено мідяний котел зі срібними і золотими монетами.
- На урочищі "Лозівщина" будували греблю, на островці серед боліт знайдено кам'яну труну, в ній кістяк з довгим волоссям, що було перев'язане рожевою стрічкою.
- Братська могила на місці всохлої тополі, на Луцькому тракті біля млина, - між кістками була зброя.
- Під час рівняння горбка при р. Луг, на передмісті Білі Berеги, знайдено велике кло мамута, що лежало під лесом на глибині 4 м.

МІСЦЯ, ДЕ ЗНАЙДЕНО ЛЮДСЬКІ ЧЕРЕПИ, ПОПРОБИВАНІ ЦВЯХАМИ (Звідомлення 1930-1937):

- Вулиця Сокальська, садиба Зубовиця - два черепи (цвяхи довгі, довголовець).
- Вул. Водопійна, цвинтаріще Спаського монастиря - I череп (довголовець).
- Вул. Криволуцька, садиба Квітінського - кілька черепів.
- Шкартанський пляж - кілька черепів.
- Вул. Островецька, садиба Цинкаловських - один череп.
- Там же, садиба Черановських - кілька черепів.
- Горбок коло Насівського млина - один череп (довголовець).
- Городи коло залізної рампи - кілька черепів.
- Вул. Милостровецька, садиба Шелмана - кілька черепів.
- Урочище "Михайлівцевъ" - кілька черепів.
- Урочище "Стара Катедра" - кілька черепів.
- Біля залізничного водотягу - кілька черепів (2, ст.207).

ЗНАЙДЕНИ ЦЕГЛИ З РІЗНИМИ ЗНАКАМИ НА ТЕРИТОРІЇ м. ВОЛОДИМИРА:

- Островецька вулиця - цегли із знаками трибузів і хрестом.
- Урочища "Іллінчина", "Білі Береги" й "Нова Катедра" - цегли меншого розміру з тризубами.
- Устилузька вулиця, садиба Голіцина - цеглини з хрестиками на рогах.
- "Білі Береги" - цегла з хрестиком посередині.
- Нова Катедра - цегли з відтиском пальців.

ЦЕГЛИНИ В НИЖЧИХ ВЕРСТВАХ ТЕРЕНУ:

- Домініканський кляштор - цеглина із знаком "котвиці" та якоюсь нечиткою літерою.
- Стара Катедра - цегли з рожевою заправою (злічкою).
- На Білих Берегах, урвища р. Лугу - цеглини з літерою "дельта".
- Нова Катедра - фігурні цегли.
- Білі Береги - цегли з випуклими й витисненими хрестиками (довжина 12, ширина 14 см).
- Цегли на урочищі "Стара Катедра":

- а) Подовгаста, червона, добре вимішана глина. З такої цегли муровані стіни лежали довгими століттями в ріці Лузі - сіра заправа, довжина 29 см, ширина 15, грубина 7 см.
- б) Квадратова, випалена на жовто з домішкою крейди, заправа жовтава.
- в) Квадратова 26x26 і 6 см завгрубшки, вироблена, як згадані вище (2, ст.209).

ЗНАХІДКИ НА ПЕРЕДМІСТЯХ ВОЛОДИМИРА:

- БІЛІ БЕРЕГИ. Валова дорога веде від Заріччя до Білих Берегів, назва дороги від слова "вали" - колишня оборонна споруда. Вал шириново 3-4 м йде вздовж дороги. Місцями вал руйнується (роздається), в зрушеному ґрунті видно вугілля, череп'я з орнаментами княжої доби, що вказує на давність споруди.
- ЗАРІЧЧЯ. Це село колись належало до Володимирської єпископії. Недалеко від валу в розкопаній могилі 1927 р. відкрито багато кістяків. Урочище "Прокопівщина" від непам'ятних часів належало до катедрального храму.
- ЛОБАЧИН. Народна назва "Під Вільком", близько від передмістя Залужжя, між Білими Берегами й р. Лугом. За народними переказами дуже давно там було село Вілька.
- ОСТРІВОК. В урочищі "За Валом", у давнину дійсно там був вал, що простягався у напрямку до с. Хобулгови. Там такі назви урочищ: "Лозівщина", "Курган", "Могила", "Жидівка" та ін.
- ПОНИЧІВ. Там знайдено сокирку середнього розміру Надбужанського стилю, а також хрестики-елконпіони.
- ПРОВАЛЬ (Провалля). Розложене за валами, у східнім напрямку було багато могил, у них знаходили кістяки й зброю. У "Панськім Саді" лежала плита, за народними переказами там у давнину була церква.
- ФЕДОРІВЕЦЬ, або ФЕДОРІВКА. Назва походить від церкви св. Федора, що була збудована на місці руїн "Старої Кatedри". Фундаменти тринавної мурованої церкви видно здалека на горбку. Ріка Луг підмила південну частину площа і вона зсунулася.

- ШІСТІВ. На урочищі "Тарасова Гора" знайдено 60 крем'яних ножів, завширшки 4 см.. На "Волиній Горі" знайдено кам'яну сокирку. В озері Безодня під час лову риби витягають зі споду черепи буйволів та роги оленів.

ПАМ'ЯТКИ ПОСЕЛЕНИЙ ВОЛОДИМИРІЧЧИНИ

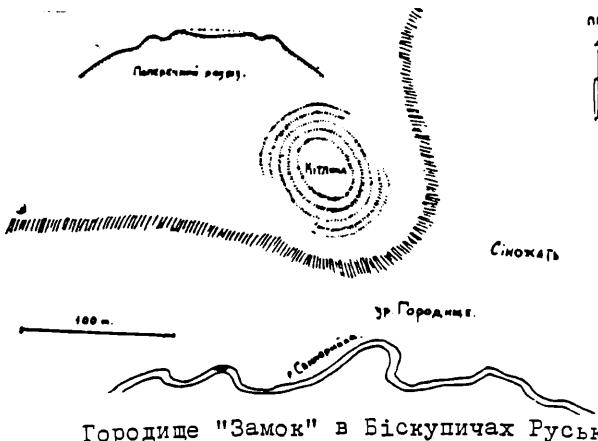
АМБУКІВ. На урочищі "Півланки на пісках", дійсно на пісках площа була засіяна череп'ям і кремінням. Було кілька могил до двох метрів заввишки.

БЕРЕЗОВИЧІ. В урочищі "Кут" виорювали череп'я. Існують перекази, що на тім місці було село а в нім двір дідича Ледуховського. Назва села невідома.

БЕРЕСТЬЯНЕ. Я. Фіцке в 1938 р. розкопав понад десяток курганів. У похованнях знаходив вискові кільця, плетений перстень, срібний медальйон і пряжку.

БІСКУПІЧІ МАЛІ. В урочищі "Великий панський сад" ще в 1937 р. стояла каплиця. С перекази, що там колись стояла церква. Сучасну церкву перенесено туди з с. Крилова в 1913 р.

БІСКУПІЧІ РУСЬКІ. Люди ще до сьогодні вважають це село за напрям до с. Чесний Хрест - Городище. На урочищі "Монастирське" - давнє кладовище, коло нього одна могила, а в урочищі "Грабина" дві. Шкід колишнього городища:

БІСКУПІЧІ ШЛЯХЕЦЬКІ. В 1913 р. з нагоди 300-ліття Дому Романових, це село було переназване на "Алексеєвку" (Олексіївка). В урочищі "Заселю" (за селом) була знайдена римська монета.

БИСТРЯКИ. Від р. Бугу на північ, на пісковатих надмах зустрічають- 167
ся уламки кераміки з бронзової доби.

БІЛЛІЧІ. В урочищі "Затонщина" вал, довжина якого 300 м, височина
4 м, а ширина 3. Тут викопано людський череп, подіравлений
цвяхом.

БІРОК. При тракті Володимир-Луцьке дві вже розгорнені могили. По-
мітні вони й тепер, бо височина їх один метр.

БЛАЖЕНИК. За переказом в давнину якийсь монах побудував там мана-
тир св. Миколая. Назва села від "блаженний", а звимовляють "бла-
женник".

БОВИЧІ. На цвинтарі був кам'яний хрест 90 см заввишки; поставлений
давно, навіть прадіди не пам'ятали коли. На урочищі "Крива до-
рога" й "Ручаник" могила понад два метри височини.

БОРИСКОВИЧІ. В урочищі "Вали" городище, довируги обведені валом
довжиною до 500 м. Споруда походить з часів давньої Руси.

БОРОХІВ. На віддалі пів км від села в лісі є могильник приблизно
з 300-ма курганами. Дослідниця К.М. Мельник у 1898 р. розкопа-
ла 10 курганів. Біля кістяків знайдено бронзові й срібні кіль-
ця, намистини та уламки посудин княжих часів.

БОРТНІВ. На урочищі "Святий Ян" була уніяцька капличка.

БУДЯТИЧІ. Плашкевичева побудувала в урочищі "За криничкою" каплич-
ку. Згідно з переказами, в ній колись з'явилася ікона Бого-
матері. Там щороку відбувалися відпости щодесятої п'ятниці
по Великодні.

БУЖАНКА. В урочищі "Островки" виорюють кістяки, череп'я, а також
знайдено цілій горщик. У північнім напрямку могила, яку на-
зывають "Макарів курган".

ВАЛЕНТИНІВ ХУТИР (с. Усичі). Там у 1937 р. розкопано селище з часів
давньої Руси, досліджено 4 великі чотирибічні житла, в яких знай-
дено виліплени з глини печі з дугуватими склепіннями.

ВЕРБА. Стара церква була в урочищі "Улізаршина". Тепер те місце
обкопане ровом. При дорозі з с. Верба до Охнівки була давня
могила, яку називали "Кругавина".

ВЕЛЕНІВ. Над річкою Гать, в урочищі "Площадь" є сліди давньої оселі.

ВИГАДАНКА. Село положене на піскових надмах, над Бугом біля не-
існувчого Волиня. В урочищі "Вотєчки" знаходять багато неолітич-
ної кераміки й креміння. "Під горбами" - неолітичні осади. На
Бузі, проти бувшого городища "Волинь", знайдено залізний меч,
шолом і застіжку.

ВИДРАНКА. Круглої форми городище на плоші чверть га, павколо рів і
вал 5 м височини. В урочищі "Колода" одне місце називається
"Манастирок".

ВІШКІВ. На правому березі р. Стиру, при шляху, що веде до м. Луць-
кого в півземлянці з часів княжої Руси знайдено цілий горщик.

ВІШНІВ. Оподалік від села розложений могильник, в ньому коло 100
курганів. К.М. Мельник у 1898 р. відкрила 6 курганів. У них
поховання волинські.

ВЛАДИНОПІЛЬ. В урочищі "Пелюшина", на надмах, знайдено кам'яну
булаву, а другу знайдено на північ від села. Вітри видувают
з ґрунту багато людських кісток.

ГІРКА-ПРОЛОНКА. Біля с. Городище, на болотах, до сьогодні зарисо-
вуються трикутне городище. Оподалік є сліди колишнього селища.
На східному боці села на березі р. Чорногуска було 24 кургани.
К. М. Мельник розкопала (1898) 9, у них знайдено залізні ножи-
ки, наконечники стріл та побиту посудину з часів княжої доби.

ГНОЙНО. В урочищі "Довгород" при корчуванню лісу знайдено кремін-
ну сокирку надбужанського типу.

ГОРЗВИН. В урочищі "Гориська" у східнім напрямку від села давнє го-
родище, оподалік відкрито невідомої назви селище. Знахідка з
часів княжої Руси.

ГОРИЧІВ. В урочищі "Попова гора" у гаю було дві могили, а одна в
Суходольськім лісі. У напрямку до с. Зимно вздовж річки (По-
тік) також могили.

ГОРОДИЩЕ. На північному заході городище, оподалік було колись се-
лище.

ГОРОДИЩЕ (Городище Полонське). На віддалі пів кілометра від села на
узбіччю горбка 16 курганів. З них К. М. Мельник розкопала у
1898 р. 6. При похованнях багато кружалильних посуд давньої Русі.

куски посуду й знаряддя. Між Городком і Одерадами на узгір'ї розкопано один курган із княжих часів. Один кістяк був обклайдений дошками, збитими залишними цвяхами.

ГРИБОВИЦЯ. В урочищі "Борсуківка" виорють багато лульок. На північний захід від села зовсім розорані могили.

ДЕРЕЧИН. В урочищі "Біскупщина" при земельних роботах знайдено фундамент і склепіння незнаної структури. На сіножаті бере початок з джерел ріка Луг.

ДРЕВІНІ. У селі існує легенда про "Криваве озеро", імовірно під час якогось бою було багато крові в озері й від того часу воно стало червоне. В метричних книгах багато жителів називалися Киселі, Богуни, згодом постали синонімні прізвища: Кисилюки, Богонюки.

ДУБНИКИ. Там знайдено кілька черепів попробиваних цвяхами в тім'я, поржавілі мечі й шаблі та кінцівки списів. В урочищі "Ошир" зовсім розорані чотири могили, насили на них були до трьох метрів височини.

ДУЛІБИ. В урочищі "Громиха" знаходилися списи й багнети давнього типу. За переказом, на тім місці був бій з турками. На р. Турії є могили, імовірно з часів загаданого бою.

ЖДЖАРИ. Нікому невідоме походження цієї назви. На узгір'ях багато неолітичної кераміки. Перед першою війною були знайдені кості мамута.

ЖИДИЧИН. В урочищі "Дух" знайдено цілу посудину та відламки кераміки давніх часів.

ЗАБОЛОТЕ (Заболоття). Серед непрохідних болот в урочищі "Замчисько" мале кругле городище. На полях знаходили грубе череп'я і куски червонувато випаленої глини.

ЗАБОЛОТИЦІ. Поле оточене болотами називається Острів, на нім виорюється пеглу, вугілля і жужель.

ЗАВІДІВ. Коло джерела в урочищі "Прощаниця" стоїть хрест.

ЗАСТАВНЕ (к. ЖДЖАРИ). Двое городищ - одно в селі, а другое в лісі.

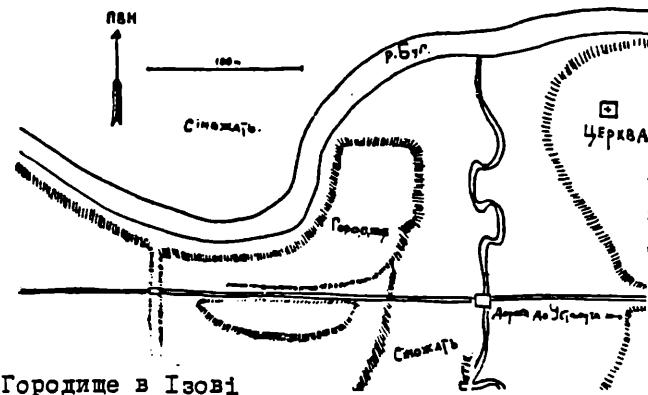
Знайдено керамічний матеріал із дуже давніх часів.

ЗИМНЕ. Див. окрему статтю.

ІВНИЧІ. Збірку крем'яного знаряддя і довгих ножів виорано в урочищі "Круглик". При будові дороги знайдено сокирку з діркою, зроблену з сірого граніту. Там же урочище "Татарка", назване мабуть на згадку побитих татар.

ІЗІВ. На "Прихільковій горі" над р. Бугом височіє городище на 10-

12 м.

КЛАДНІВ. Сліди валів, що вказують на давні городище. В околицях є могили.

КОГИЛЬНО. Урочища "Могили", або "Моковські могили". Там поховані москалі-вояки, що полягли на Когилянських полях. Ніхто не пам'ятав з ким був бій.

КОМАРІВ. По одній могилі в урочищі "Коло криниці" й "Комара", а дві на "Пагурках".

КОРИТНИЦЯ. Переказують, що в урочищі "Гетьманщина" був гетьманський фільварок.

КОРШІВ. На "Замчиську" - городище у формі підкови, займає площу майже 5 га. Розділене ровом на дві частини, які обведені валами й ровами. На городищах знайдено землянки з печами та археологічними знахідками княжих часів. Деякі денця посудин мають знаки у вигляді літер А, Б, Д, Ж. Це давньо-руське письмо. Також пряслиці з орнаментами.

сокири, стріли надбужанського неоліту. Там же на південній 171 стороні знайдено велику амфору з лільковатою шию неолітичного періоду, а в урочищі "Журавель" - кам'яну сокирку без дірки форми долота.

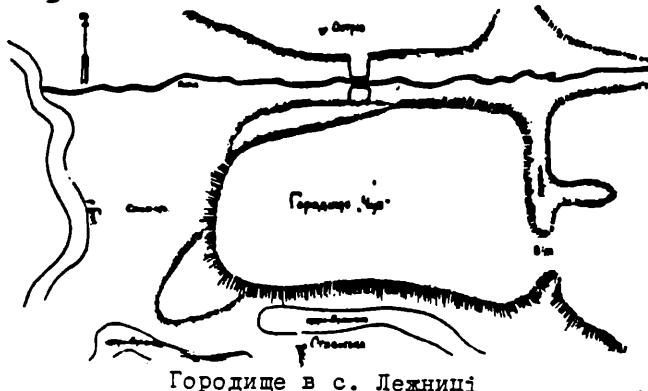
КРОПИВНИЧА. Знайдено гріб людини з часів неоліту в урочищі "Придатки" та кам'яну сокиру.

КРУПА. Там є городище, обведене валом у південній частині села. У західнім напрямку помітні сліди селищ. На полях було 36 курганів. К. М. Мельник розкопала у 1898 р. три на схід від городища. При похованнях знайдено бронзові кільця, срібні намиста й залізні цвяхи.

ЛЕЖНИЦЯ. На березі Бугу, на півдні розташоване велике городище ко-
ло 220 м завширшки, 370 м завдовжки, 20-30 м височини. Уся
площа засіяна череп'ям, крем'яними ножиками й уламками давніх
предметів. На тім городищі була могила під назвою "Чуб", на
початку 20 ст. розорана. Довкола городища були рови для штуч-
ного наводнення. На урочищі "Веленє" було велике місто - Тур-
город.

ЛІТОВИЖ (Літовеж). Давнє городище, його з трьох боків обливає Буг,
зі сходу перекоп для штучного наводнення, 5-6 м глибини. В тім
місці берег був до 15 м височини.

Це городище - свого роду півострів. В урочищі "Замчисько"
можна розгледіти фундаменти давнішої будови. В спільній верстві
насипу багато креміння, відламків неолітичного посуду. Замчище
у вигляді квадрату, з півдня і півночі обведене валами й ровами.

Вали простягаються на площі 15-20 га. В давнину там була церква св. Параскевії. Припускають, що стіни замку були дерев'яні.

На хуторі "Кінці", оподалік від с. Молникова розкопано моги- 172
лу. В голові поховання лежала сокира, нижче стояло два дзбанки,

в ногах миска чорного кольору орнаментована жовтими пасками:
один з них простий, а другий хвилястий. Сокирка з темного
креміння, дбайливо вишліфована. Також викопано обтесаний ка-
мінь I м заввишки, що був сторчаком вкопаний у землю. Біжче
до Бугу знайдено зуби мамута. На південь від Літовижа є "Довга
града", що досягає урочища "Кругиль" аж до сінохатей, на яких є
друге городище в Літовищі форми трикутника, що дотикає с. Старо-
город. Городище одним боком дотикає озера Бужесько, довжина 150
м. В церкві переховувався "Літовицький літопис". Припускають,
що він загинув у першій світовій війні. Оповідають, що за Бу-
гом у Галичині співали пісню: "На літовицькому замчиську зако-
пана корона короля Данила вартістю сім мільйонів".

ЛУДИН. На сінохатах коло Бугу простягається вали майже на 4 км, ви-
сочина 8-10 м, тягнуться аж на другий бік Бугу, повз Чомове.
Потойбіч переходять проти городища "Волинь" в с. Городку на Гру-
бешівщині. Урочища "Березина" й "Широке" найвищі місця в долині
Бугу, на них видно дві могили зі сторони урочища "Волинь". При
направі шляху там знайдено сидяче поховання (?) 2 пуди (32 кг)
кам'яних скалок.

ЛІБОМИЛЬ. На обширі самого містечка одне городище, а за півкіломет-
ра на віvnічний схід - друге. В околицях другого городища ви-
явлено сліди двох давніх поселень. Усі знахідки походять з пе-
ріоду Русі.

МАЛИЙ ШЕПОТИН. На островіці коло р. Лугу на сінохатах є "Морозова
могила". Донедавна на ній стояв півтораметровий стовп (паль).

МАРІЯ-ВОЛЯ. На високій горі кругле "Замчисько-городище" 35 м впо-
перек, окопане ровом на 10-12 м ширини. В околиці знаходять
гончарські вироби.

МИКИТИЧІ. Сліди давнього поселення в урочищі "Селисько", де знай-
дено кам'яну сокирку з діркою.

МИКУЛИЧІ. По одній могилі в урочищі "Глибока долина" й "Вигон",
кожна 4 м височини.

часто знаходить хрестики. Там знайдено людський череп пробитий п'яжком. В другім урочищі "Дрімля" знаходять давню зброю, ножі, стріли тощо.

МИЛЯТИН. На південь від с. Монастирець є площа, що займає пів гектара й дуже нагадує старе замчисько. Вона обкопана ровом, а посередині на 3 м заввишки насип. В урочищі "Броди" знаходять кремінне знаряддя, ножі загострені на два боки. В урочищі "Липник" виорють череп'я і кістяки.

МЛІНИЩЕ. Давнє поселення відкрито на полях збоку "Цуцнева", на якому порозкиданій керамічний матеріал з часів давньої Русі.

НОВОСІЛКИ. В селі городище, в південно західнім напрямку на узгір'ю, на площі коло 3 га. - могильник курган. В. Олехнович розкопав 58, у них були перетлілі останки та домовини дерев'яних зрубів. Припускають, що одне поховання було тілоспаленням, на що вказувала знайдена урна й надпалені кості. Знаходилися там також бронзові прикраси, перстні, кільця, пряжки, залізні ножики й різні бляшки.

ПЕРЕМИЛЬ. Кругле городище на березі р. Стиру має 450 м по обвідній лінії. В 1940 р. воно було розкопане робітниками з Луцького краєзнавчого музею. Знайдено посудину з клеймами на днах, залізні вироби, озброєння, бронзові прикраси. Городище з часів давньої Русі.

Перемиль над Стиром - городище і залишки укріплень з 1098 р.

ПІДЛУБЦІ. Село курганів. Один могильник на віддалі 1.5 км від села складався з 90 курганів, розміщених уздовж дороги Луцьк-Рівне, по три кургани рядом. На другому могильникові до 180 кур-

ганів на такій же віддалі й у південно-східному напрямку. К. 174
М. Мельник розкопала 16 курганів першого числа й 3 другого (І898).
Біля залишків знайдено різні кільця, намисто, бронзові вироби.
В 1937 р. розкопано ще 30 курганів.

СТАВОК. Давнє поселення відкрито в урочищі "Вигнанка". Обабіч до-
роги у північному напрямку до 40 курганів. З них розкопала К.
Мельник 9 (І898). При кістяках знайдено цвяхи, ножі, шерстяний
шнур, грубі перстені, склянні намистини й кільця.
СТАРИЙ ЧОРТОРИЙСЬК. Над р. Стиром кругле городище, довжина 50, ши-
рина 42 м. На нім давній замок.

СТАРОСІЛЛЯ. Кругле городище над Стиром 42 м в діаметрі. В урочищі
"Озеряни" помітні сліди давнього поселення часів Русі.

ТЕРЕМНЕ. Від села на північ, група курганів понад 30. К.М. Мель-
ник розкопала 9. При похованнях знайдено цвяхи, кресало, ніж,
наконечники списа, срібні кручени перстені, стріли, бронзові
прашки тощо.

ТОРЧИН. Біля поселення ще до сьогодні виразні сліди валу городища,
на якій знайдено глиняний горщик з часів княжої Русі.

УСИЧІ. За селом понад 3 км городище, обведене валом і ровом. Опо-
далік сліди давніх жител. Керамічні знахідки походять з XI-XIII
ст., I км на південь від села в ур. "Гуниська" було понад 80
курганів. К. М. Мельник розкопала II. Усі знайдені предмети
походять з часів Русі.

УСТИЛУГ. Мабуть давня пристань (Уйтс-в-Луг) - городище на березі
Західного Бугу. Оподалік виявлено 29 курганів. М. Ф. Біля-
шевський розкопав у 1897 р. три.

ЧЕРЧИЦІ. В селі та околиці працював З. Леский, що зібрав керамічний
матеріал з часів княжої влади на Волині.

ШЕПЕЛЬ. При березі ріки в давнину було городище, обведене валом і
ровом, оподалік селище. На бувших спорудах тепер викопують
багато уламків кераміки. В 1806 р. там знайдено бронзові хрести.

ПРИМІТКА АВТОРА

Це лише частина матеріалу про давні пам'ятки Володимирщини з
археологічних досліджень О. Цинкаловського та інших археологів. В

цім списку лише названо знахідки, але вони зовсім не вивчені. Багато з них уже загинуло, але незаперечний факт, що вони були й свідчать про культурний рівень жителів, а численні могили й кургани про непримирену боротьбу з ворогами. Пам'ятки столичного граду Володимира, ще до сьогодні не зібрані, не досліджені й багато з них перебуває у приватних збірках.

Цей поверховий список найважливіших пам'яток зарисовує панораму городищ. Порозкидані могили, кургани, кістяки, вимиті водою і видуті вітрами, черепи з повбиваними в них цвяхами, оборонні валі, рови. Все те робить враження, що там дійсно відбувалася протягом минулих віків боротьба з кількома сусідами. Наші предки не хотіли перепустити через Буг західнього сусіда. Вбиті в тім'я черепа цвяхи, ще кара татар борцям проти них, одночасно дикунська насолода спостерігати людські муки.

Це скромне археологічне дослідження частинно переконує нас, чому кн. Володимир Великий рішив оснувати, розбудувати та укріпити місто свого наймення на пляжі з "Лахії в Русь". Почавши від Болеслава Хороброго, було багато спроб накидати волю нашому народові — фізичними засобами та політикою "костьолів". Але Божа справедливість зрівняла новою неволею окупантів і поневолених. Чи це не наслідки давніх віків?

ЗИМНІВСЬКЕ ГОРОДИЩЕ VI-VII СТОЛІТЯ

Описок і реєстром археологічних пам'яток, знайдених у місті Володимирі, ми показали важливіші знахідки в окремих місцевостях по-віту, за сучасним адміністративним поділом, а закінчуємо Зимнівським городищем, як належно дослідженім сучасними археологами Волинським чином ми кажемо, що Володимирське городище описане, а Зимнівське досліджене.

Вздовж ріки Лугу простягається довга вулиця села Зимне. На "Княжій горі", на заході, видно чотирикутний муріваний замок, у

середині висока мурована церква. Біля неї до річки на городах, на 176 старім цвинтариші - камінний хрест 2 м заввишки. Коло мурованого млина на р. Лузі сліди якоїсь великої будівлі, довкола якої порозкидані цегли, кахлі, черепки й скло. Між монастирем і долиною глибокі ями цеголень, де виготовляли цеглу на будову замку й церкви. В урочищі "Новоставо" - низина сінохатей, на якій видно давнє зимнівське городище.

В урочищі "Липини" до минулого століття був липовий ліс, у нім було багато могил. В 1930 р. вони були заорані. Люди казали, що там робив розкопки проф. Володимир Антонович. В одній могилі знайдено кістяк людини, біля неї крем'яну сокирку з діркою. В урочищі "Перевіз" (тепер там міст через Луг), під час нівіляційних робіт відкрито передісторичне поселення. В землянках знайдено кілька посудин з ранньої неолітичної культури. Також викопано кістяк при якім знайдено камінний молот без дірки й крем'яне вістря до списа.

Під час направи дороги в урочищі "Жидівка", на березі озера, відкопано кістяк, при нім була глиняна посудина форми макітри та кілька десять крем'яних скалок по I6-I8 см. Оподалік у цій горбуватій околиці при земельних роботах знайдено "бердіш" (залізна широка сокира) з княжої доби. В урочищі "Могила" лежав великий камінь, під ним викопано кістяк. Переказ свідчить, що там був похований якийсь ватажок. Камінь перевезено до місцевого млина, де він зберігався до 1939 р.

Від замку й монастиря на північний захід підвищується лісова горбовина, що вклиновується видовженим плесом у багнисту сінохаті - "Новоставо". Це давнє зимнівське городище. Цю горбовину використовувано для оборонних цілей нашими предками. Біля неї з одного боку є перекоп, у який впущено воду, що було захистом зі сходу. З трьох інших боків це городище захищають непрохідні природні болота. Цей природний комплекс горбовини відрізано від суходолу двома перекопами, а землю зужито на підвищення середньої частини городища, що в тім місці стало значно вищим від східної і західної частин. Три частини городища мають різні висоти: східна 42 (висота 8), центральна 85 (висота 15), західна 48 метрів. До центру городища веде в'їздова дорога з півдня.

но зовнішні прикмети знайдених у ріднім місті Володимири та колишньому передмісті Зимне пам'яток. Замок був побудований на "Княжій горі", над річкою Лугом формою чотирикутника. Східна і західня стіни - по 48 м, північна й південна 82 м. На верху замку було п'ять квадратових веж, з них чотири по рогах, а п'ята над в'їздовою брамою від півдня. Вежі пізніше були перебудовані й ці зміни їх здеформували. Стіни замку й самі вежі були будовані з грубої цегли різного розміру. Здебільша величина цеглин 28 x 13.5 x 8.5 см. Замок мав надбудівлю, в якій були "отвори" для стріляння. Під час направи знищених фундаментів відкопано піч, а в ній начиння у формі "вазонників". Також знайдено десятки кістяків, сім з них мали черепи попробивані цвяхами. Церква, про яку ми згадували на початку, побудована 1495 р. на місці давньої, про яку невідомо, хто й коли її будував. У склепіннях під церковю - гробівці кн. Чарторийських, Козиків, Загоровських та інших. До половини XIX ст. при вищезгаданій церкві був значний архів та бібліотека.

Одна з веж замку була перебудована на дзвіницю, в ній був дзвін з таким написом: "Си здвои дал уробіті князь лександер чорторисуі дозімна ро бже ~~1495~~". Під самим замком стояла притулена до стіни невеличка мурована церковця. Від неї на південь - вхід до печери, що веде попід церкву й закінчується пічерною капличкою. В цім замку містився Зимнівський Святогорський монастир, що згадується вже в XI ст. В східнім напрямку від монастиря стоїть камінний хрест. Тут було цвинтарице колишньої Миколаївської церкви. На городищі був горбок, що вже у 1937 р. був зрівняний. Колись на нім стояла Пафутіївська церква (2, ст. 226-228).

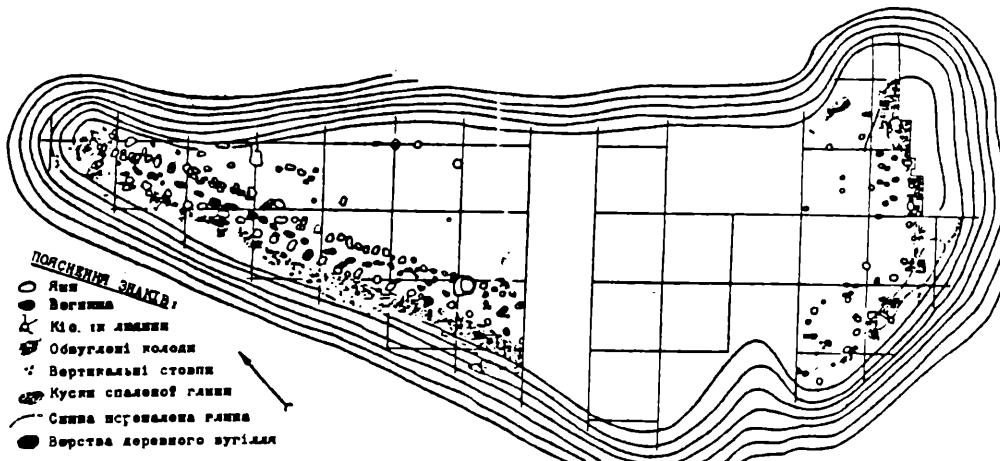
В третій четверті першого тисячоліття нашої доби відбулися зміни в племінній структурі жителів нашої вузької Батьківщини, що остаточно привели до формування українського народу. Племінна розрібленість змусила провідників гуртувати сили для власної оборони на місці поселення, як також границь заселеної території із цих суспільних процесів виникла давня державність Руси-України. На передодні закінчення першого тисячоліття відбувалося відомі нам із літописів переможні походи для забезпечення кордонів, де тільки загро-

жували інші племена, чи народи.

178

Городища того часу нічо інше, як пункти самооборони та одночасно виступу проти ворога, що також є обороною і країни. Власне, городища доказують, що від них починається наша "мовчазна історія", але лише тоді, коли їх можна належно дослідити й без страху описувати предмети (напр., тризуби на цеглах), робити порівнання і гіпотези.

Автор, дослідник і археолог Зимнівського городища В. В. Ауліх слушно пише у своїй праці (див. в кінці статті), що розкопки й вивчення цього давнього оборонного центру дає можливість глибше глянути в питання історії, культури й побуту доісторичного періоду (автор пише "древнього"). Городище в Зимні ясно показує, що від VI ст. оборонні споруди спершу були земляними перекопами, ровами, валами, насипами, а пізніше почали застосовувати дерев'яні конструкції, як палів, колод, будови стін, часто нахилених у бік можливої атаки. Автор нищеної праці доказує, що тут згадане городище впорівнені до інших прилеглих районів верхнього Подністров'я, вказує на єдність матеріальної культури; він припускає, що це городище мусіло бути адміністративним центром племені дулібів і постійного перебування в нім оборонного проводу.

Вигляд площи Зимнівського городища.

Табл. I. Загальний план площи городища: 1 - ями; 2 - вогнища; 3 - обвуглени колоди; 4 - вертикальні стовпні; 5 - скучення кусків перепаленої глини; 6 - кістях колін; 7 - верстри деревного вугілля; 8 - маки звару спаленої перепаленої глини.

Вищенаведене городище прилягає до безпечного берега р. Лугу, довжиною до 135 м, а найширше місце 65 м. Його заніс на "Археологическая карта Вольнинской губернії" (Труды Археологического єзуза).

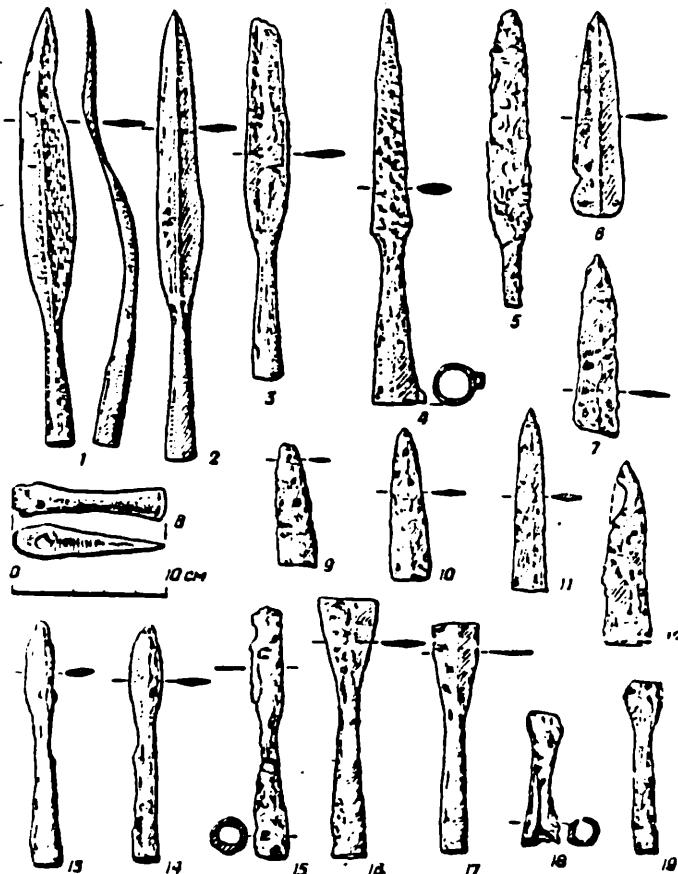
т. I, Москва, 1901, ст.14) В. Б. Антонович. У 1933-1937 рр. це
городище, як ми бачили вище, дослідив О. Цинкаловський і в 1951 р.
експедиція Інституту Суспільних Наук АН УРСР. На жаль, матеріали
залишилися в рукописі (ІО, ст.6, підвал "рукопис І. М. Захарчука").
Потім на це місце поверталися дві дослідні експедиції, описуючи
цю давню пам'ятку, але також увесь опис залишився в архіві АН УРСР.
Шайно в 1972 р. В. В. Ауліх описав це городище та видав лише офсетом.

Всі попередні експедиції й дослідники виявляли на тім городищі
"культуру лійчастого періоду, пізньострічкової розписної кераміки
трипільської культури, культури кулястих амфор, поморську культуру,
знахідки ранньослов'янського періоду VI-VII ст. і давньоруську X-XI
ст., зрідка предмети феодального часу.

Як кожне городище, так і це мало оборонне завдання, його положення, різні рови та насипи, як також деревні чи муровані застави-
стіни мали своїм завданням з північного й південного заходу охороня-
ти автохтонів. Знайдено довкруги залишки погнилих палів, місцями
купи дерев'яного вугілля, заміси глини тощо. З південного сходу
укріплення поступово переходило в земляні насипи-вали. Наявність
дерев'яного вугілля вказує, що запальні матеріали наслідком якихось
стихій горіли, бо від них залишилися купи звугління. Від р. Лугу за-
хист городища був більше природний і не потребував додаткових час-
токолів, чи насипів землі.

На краях їх північного боку, західного й південно-західного,
 знайдено частоколи з грубих колод, які були накилені назовні (на-
двір, від себе) під кутом 60-75 ступенів. Але ніде не виявлено
в'їзду на городище, напр., возом, чи якимсь іншим засобом на коле-
сах, совгами тощо. При таких в'їздах повинні були бути ворота,
 а коли через воду - то рухомий міст, кладки тощо, але їх там не
 знайдено. Дослідник лише догадувався, де саме міг бути в'їзд. На
 площі городища виявлено 144 ями, щось якби теперішні протитанкові
 "вовчі ями" (вузьке вкопання у глиб). Дно ям було вгнуте, заліга-
 ло до 1.38 см.

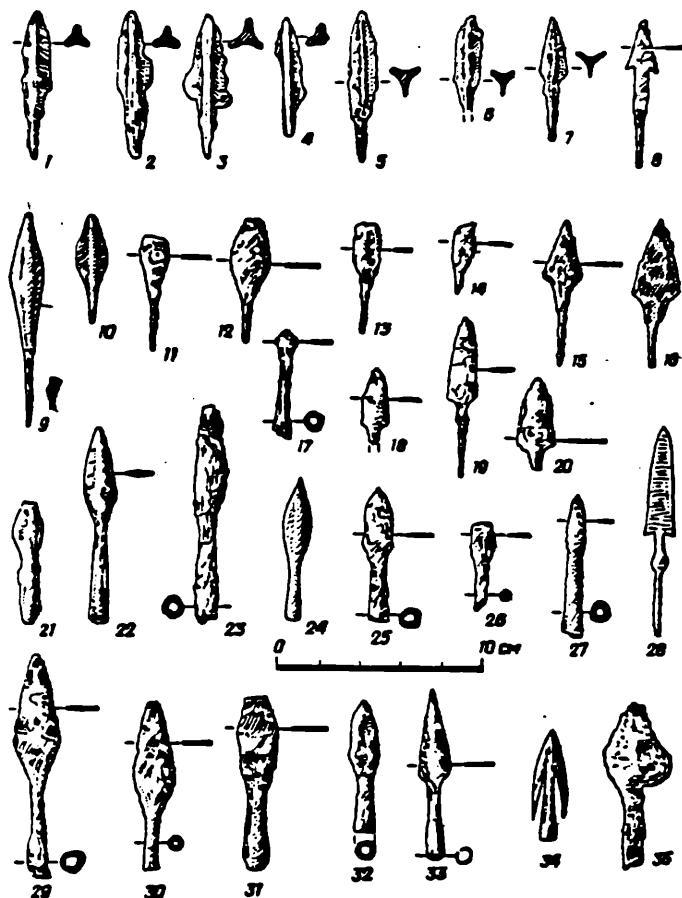
На просторі городища знайдено 36 вогнищ, вони складалися з двох
 шарів 3-7 см сірого спресованого попелу, змішаного з перепаленими

Залізна зброя: 1-7, 9-12, 16-19 - наконечники списів; 15-16 - наконечники супиць; 8 - чокан.

кістками; іноді траплялися залізні вироби, стоплене скло. Друга верства під попелом була цеглястого кольору перепаленої глини, грубою 5-8 см. В ями на терені городища повбивані вертикально стовпи, між ними вогнища. В. В. Ауліх зауважує, що там була житлова споруда в формі довгого над землею будинку. Віддалі між рядами стовпів насуває здогад, що дах будинку був двоспадовий (форма літери "А" без перетинки). Чи ями-житла мали стіни, бодай з хворосту - годі сказати. Здогадуються, що перша конструкція на городищі згоріла, на її місці побудовано нову.

Разом із відбудованим городищем переведено й земляні роботи: піднято платформу, а з внутрішнього боку насип підперто вертикально дерев'яною стіною, що стримувала насип-вал від розсування. Довкруги насипу поставлено додаткову огорожу з дерев'яних грубих пнів укладених поміж стовпці. Додатково були помости якби башти, з яких краще було обстрілювати наступаючого ворога. Довкола стояв

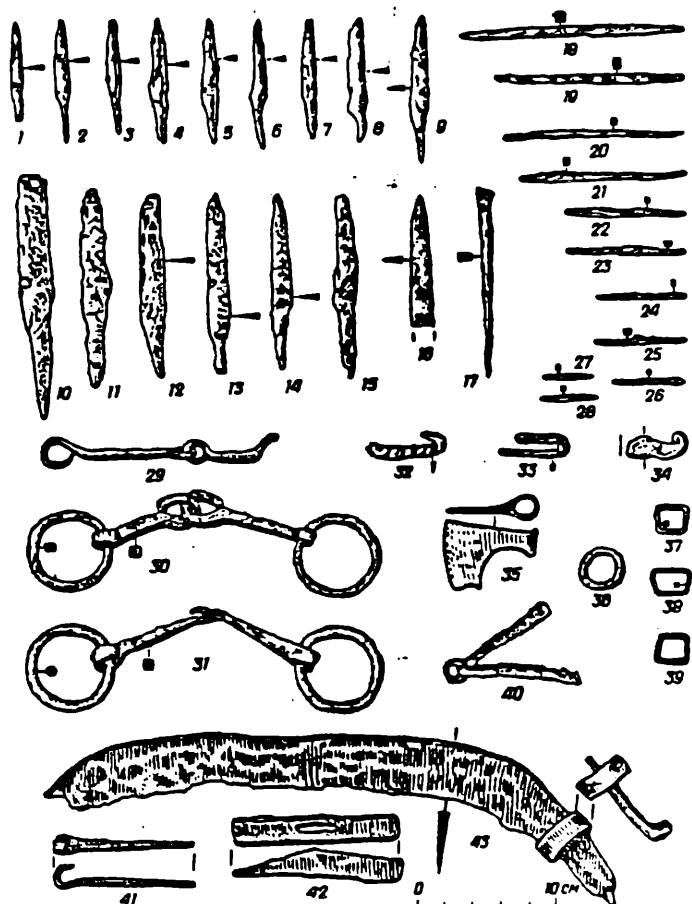
Західна зброя: 1-15 - наконечники сріл для лука.

покилений на двір частокіл. Залишилася беззахисною північно-схід-
ня сторона від запливу заболоченої річки, природно малодоступної.
Посередині городища була житлова конструкція, якої простір між обо-
ронною стіною і стіною житла був заповнений перепаленою глиною.

В'їзд на городище був у північно-східній частині, не був додатко-
во укріплений. Можливо, що під час нападу його напоспіх барикаду-
вали до того приготованими тяжкими предметами. Друга відбудована
конструкція, що спалена була кимсь, чи чимсь знищена раптово, ма-
буть під час нападу, із якої вказує попіл, вугілля та в стіні кістки
людини з порубаною головою.

На площі городища тисячі кусочків різного гляняногого посуду, ма-
буть, там випаленого на вогнищах. Лише кілька посудин удалось склас-
ти з кусочків, головне, горшки, що там переважають. Крім горшків,
були мисочки, яких деінде археологи не знаходили.

Крім уламків кераміки, зібрано залізні вироби, що поділялися на зброю, знаряддя щоденного вжитку тощо. Господарське знаряддя - коса, довжина 43 см, ширина вістря 4.2 см. Вона прикріплялася до дерев'яного держака з допомогою наперстка. Там же залізний молот з обушком і клиноватим закінченням з протилежного боку. Коваделко, що нагадує сучасну "бабку" до клепання коси. Вигляд сокирки з вушком-діркою для держака-топориська. З побутових предметів знайдено найбільше ножів різного розміру та форми, переважно потовгасті зі спі-

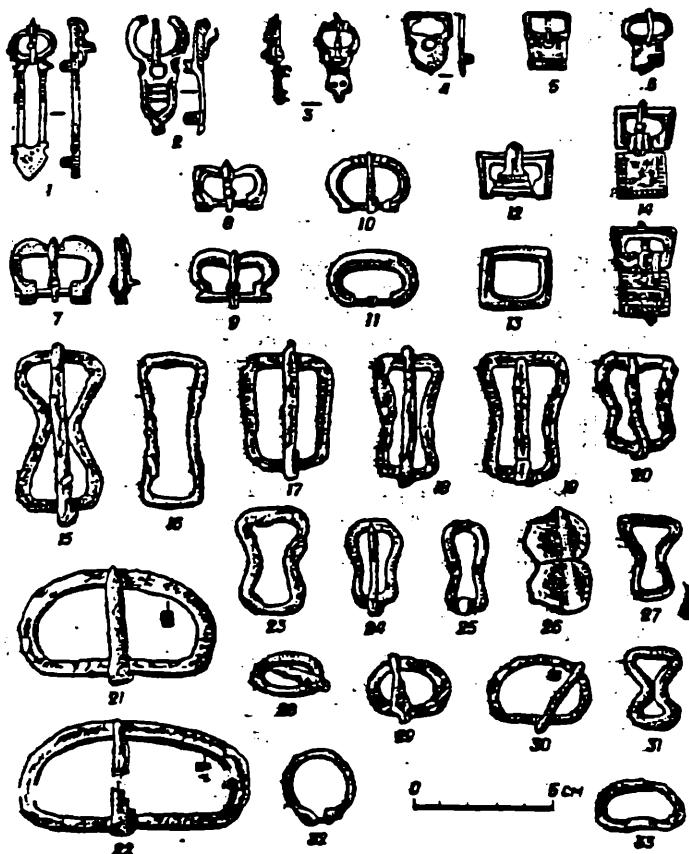

Залізні вироби: 1-16 - коси; 17-28 - пробійні і ніжі; 29-31, 40 - вудила; 32-34 - уламки кресала; 35 - міхіль-тарна сокира; 36-39 - окуття; 41 - різець-ложкар; 42 - молоток; 43 - коса.

частою рукоймюю. Дальше йдуть кресала, кінські вудила, пряжки, кільцята та різні окуття.

На тім городищі значні експонати тодішнього озброєння, як напівконечники списів, стріли до луків. Усі вони кінцевострі та дво-гострі, подібні до сучасних кинджалів. Стріли до луків найрізномірі-нішої форми. Про металосплавлення можуть свідчити знайдені

Вироби зі срібла й кольорових металів на міднім пілкладі переважно з низькопробного срібла, що нагадує сьогоднішню бронзу. Також різні прикраси, браслети, нашийники тощо. Форми пряжок були значі вже давно, але серед знайдених дві форми по аналогії дотепер невідомі деінде (див. "Пряжки" ч. IO). Форми прикрас залежали від виробників і мали різну форму та витиснені на них орнаменти. На одній із прикрас зображення хижої прашки, подібної до орла, або яструба. Серед прикрас значна частина нашивних і нашийників.

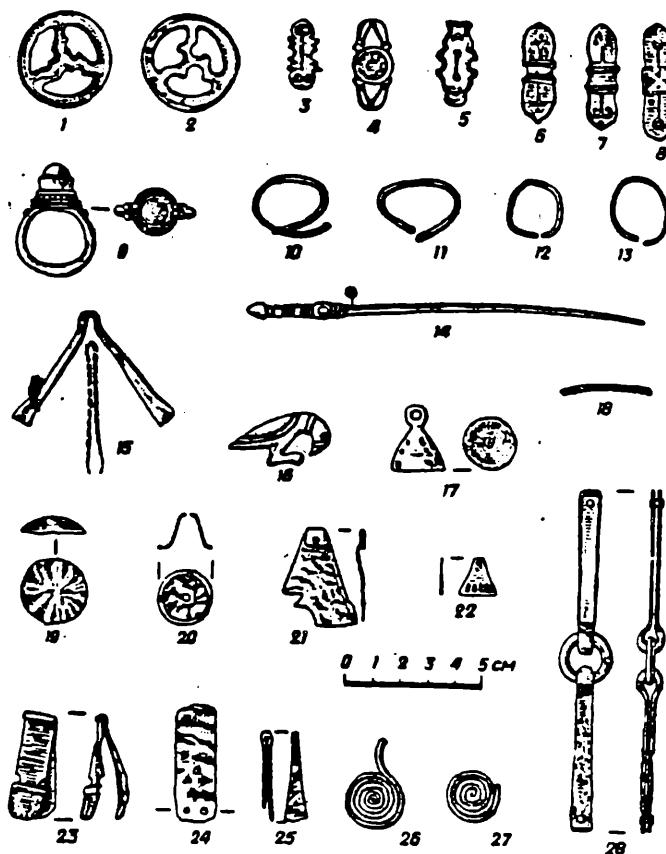

Металеві пряжки: 7, 10 - срібні; 1-6, 8-9, 11-14 - бронзові; 15-33 - західні.

На Зимнівському городищі знайдено десятки різних зразків срібних та бронзових браслетів. Деякі їх форми походять з У ст., і були відомі головне на Прибалтиці. Знайдено також бронзові шпильки з головками. Унікальна знахідка - великий срібний перстень, на нім очко з голубого скла. Там також було знайдено бронзову бляху.

На городищі також знайдено знаряддя і прибори ливарництва кольорових металів і срібла, що свідчить про існування ювелірного виробництва. Деякі формки вироблені в глині, інші видовбані в камені. Знайдені тут ювелірні вироби свідчать, що там проживали й трудилися висококваліфіковані ремісники та мали усе потрібне обладнання для своєї праці. Ремісники-ювеліри знали металоліття, знали ковання, гравірування, особливоз на предметах прикрас.

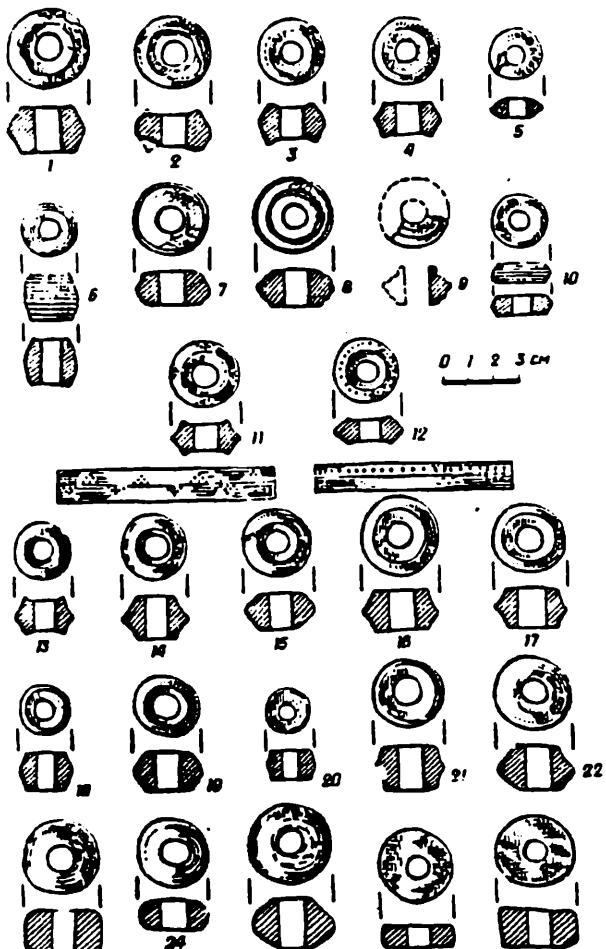
Остання група знахідок - пряслиці, яких тут знайдено 52 штуки, з них 34 виготовані з глини, а решти з крейди. (За нашого часу пряслиці виробляли з дерева: дошка завширшки 10 см та до 1 м довжини. В кінці виступень вгору до 3 см, в нім дірка на держально, на яке прядлі накладали кужіль. В давнину вони були циліндрової форми, їх ліпили з глини, або тесали з крейди. Вага 10-30 кг. На одній пряслиці знайдено знаки: трьох крапок трикутник, на іншій - рядок цапок, або нерівний рядок наколів (крапок). Ці позначення, мабуть, відносилися до виробника, або їх міг покласти власник пряслиці.

Металеві прикраси: 9, 18, 26, 28 - срібні;
1-8, 10-17, 19-20, 22-25, 27 - бронзові.

Наявність праслиць в Зимнівському городищі наводить археологів на думку, що населення уже тоді займалося прядінням. Дослідники прийшли до висновку, що різної ваги праслиці вживали, напр., легкі до пряжі, а для довгого волокна й для крутого (шільного) скручування - тяжкі праслиці. Тяжкі також, мабуть, використовували для скручування ниток (ІО, ст. 77-82).

Крім виробів з глини, заліза, камення і кольорових металів на Зимнівськім городищі знайдено також намистини та оброблені кістки. Намистина була з зеленуватого скла в діаметрі 24 мм. Ці знахідки відносилися до типів, знайдених в Центральній та Південно-Східній Європі, що визначали другу половину першого тисячоліття (ІО, ст. 83).

Праслини: 1-10 - з мармалістою крейкою;
11-27 - глини.

На згаданім городищі знайдено значне число ливарних форм для виготовлення різного роду прикрас, що свідчить про масовість вироб-

ництва, бо раз виготована форма у глині, крейді, чи камені служила 186
для багаторазового відливання. А також ці ливарські форми вказують,
що там був центр багатопредметного виробництва.

До часу дослідження городища в Зимнім була думка, що перші
слов'яни послуговувалися дуже примітивним знаряддям, але знайдені
предмети переконують, що тоді вже була своєрідна матеріальна культура.
Крім рибальства й ловецтва, хліборобство всіх народів було
дуже помічним сектором у виживленні населення.

На Зимнівському городищі знайдено також костяні вироби, але до-
кладніше досліджено лише ті, що відзначилися особливою формою. До
таких належало знаряддя костеріза-майстра. На кістках помітні знаки
різання ножем. Тут же знайдено частину кістяного гребеня, дугастої
форми з густими вузенькими зубцями, складався з трьох плиток скріп-
лених нютами. Плитки, або накладки мали вишліфовану поверхню при-
крашену косими лініями.

Автор праці, якою ми послуговувалися, відомий і заслужений до-
слідник археології, тверди (ІО, ст.89), що Зимнівське городище та
знайдені в нім предмети датуються VI-VII ст. по Христі. За доказ
датування він бере знайдену тут візантійську монету (пошкоджена
ерозією часу), яка походить з періоду панування імператора Юстина,
або Юстиніана між 518-565 рр., отже дати близькі до VI і VII віків.

Господарство жителів цього єдиного, докладніше дотепер дослідже-
ного, городища ставить питання: яке плем'я тоді там заселявало
землю? Більшість схиляється до думки, що це були дуліби. Це був на
ті часи більший союз племен, що розпався VII-VIII ст. На його місце
виникло об'єднання бужан і волинян. Дослідники пробують визначити
обшир, який займав союз дулібських племен. Ауліх, покликуючись на
Г. Ловм'янського, вказує на п'ять пунктів:

- село Дуліби, Турійського району, Волинської області;
- село Дуліби Гощанського району, Рівненської області;
- село Дуліби Стрийського району, Львівської області;
- село Дуліби Ходорівського району, Львівської області;
- село Дуліби Бучацького району, Тернопільської області.

До цього Ауліх ще додає хутір Дуляби, Бережанського району Тер-
нопільська область. Це умовне визначення складає: столичне місто

Волині Володимир, по межі до Рівного на півночі, Лівобережжя верхнього Дністра на півдні, звідси проходить по течії верхів'я Горині, злучується з Золотою Ліпою на сході, а на заході пробігає межа по басені верхів'я Західного Бугу.

187

Основні джерела до цього розділу (поазбучно):

1. АУЛІХ, ВІТОЛЬД ВІТОЛЬДОВИЧ.
Землівське городище - слов'янська пам'ятка XI-XII ст. к.e.
Західний Волині. Київ, 1972, 122 ст., іл.
2. РАТИЧ, О.О.
Древньоруські археологічні пам'ятки на території західних областей. Київ, 1957, 96 ст. мапа.
3. ШИНКАЛОВСЬКИЙ, О. Матеріали до археології Володимирського повіту.
"Записки" НТШ, т.154. Львів, 1937, ст. 183-240.

ВОЛОДИМИР У ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКІМ ЛІТОПІСІ

Згаданий літопис охоплює події Волині й Галичини за 1201-1292 рр., він - не збірка звісток із різного часу, а твір, складений на протязі майже 100 років, над яким працювало коло п'яти редакторів із земель українського заходу. Місцем написання першої частини був Холм з двома редакторами по черзі. Третій редактор був із Перемишля, який пропонував самодержавство і єдиновладство роду Романовичів королівства Данила. Четвертий редактор був з Волині. Він пропонував зверхність Волині над Галичем, робив зусилля відродити культ князя Романа, був неприхильний короні Данила, його унії з Римом та пропонував придержуватися православної віри, або, як він писав, "правовір'я". Волинський редактор робив ревізію подій від 1261 р. П'ятий редактор із Підгірців, він записував події від 1289 р.

Сама назва літопису вказує, що в нім мова про події у Волині й Галичині та про їх князів, видатних полководців та зрідка згадані місцевости. Тому, що ми в цім збірнику хочемо розказати тільки про княже місто Володимир, на наступних сторінках подаємо вибірку готових текстів. Це не буде тягливість подій, а лише фрагменти із згадками про столичний град Волині.

Цей літопис аналізує розвідка А. І. Генсьоровського, п.з. "Галицько-Волинський літопис: процес складання, редакція і редактори" (Київ, АН УРСР, 1958, 100 ст.). Наведені дані будуть зі стор.99-101.

Осінь 1207

188

У рік 6712 [1204]. У той же час навів Олександр [Всеволодович] Леська і Кондрата. І прийшли ляхи на [город] Володимир, і одчинили ім ворота володимирці, кажучи: «Се є синовець Романові». А ляхи пограбували город увесь, хоча Олександр благав Леська про рештки города і про церкву святої Богородиці. Оскільки в ній були міцні двері, то [ляхи] не могли їх порубати, допоки Лесько [не] приїхав і Кондрат, які побили удвох ляхів своїх,— і так врятувалася церква і останок людей. І жалкували володимирці, що пойняли ім віра і присязі їх: «Коли б не був із ними своїк іх Олександр, то не перейшли б вони навіть Бугу».

Святослава ж [Ігоревича] вони скопили і одвели його в Ляхи, а Олександр сів у Володимири. Тоді ж скопили Володимира [Ростиславича] пінського, бо з ляхами був Інгвар і Мстислав [Ярославичі]. А потім сів Інгвар у Володимири. Лесько взяв у нього дочку [Гремиславу] і одіслав її [до себе], а [сам] пішов до [города] Орельська.

1207—1209

У рік 6713 [1205]. У ті ж роки, коли Олександр сидів у Володимири, а брат його Всеволод у Червені, литва ж і ятвяги ходили війною. І спустошили вони тоді [город] Турійськ і навколо Комова, і аж до Червена, і билися коло воріт червенських. А залога [Олександрова] була в [городі] Уханях, і тоді вбили вони [боярина] Матія, Любового зятя, і [боярина] Доброгостя, що виїхали в сторожі. Біда ж була в землі Володимирській од воювання литовського і ятвяського! Та ми до попереднього повернемось,— до того, що сталося в Галичі.

1208 (1209?)

Тоді ж приїхала [Анна], велика княгиня Романова, побачити сина своєго рідного Данила. Тоді ж бояри володимирські й галицькі,— Вячеслав [Товстий] володимирський, і Володислав [Кормильчик, боярин] галицький, і всі бояри володимирські й галицькі,— і воєводи угорські посадили князя Данила на столі отця його, великого князя Романа, у церкви святої Богородиці приснодіви Марії. Так що король Андрій не забув своєї ранішої приязni, що її він мав до брата свого, великого князя Романа, а послав воїв своїх і посадив сина свого [Данила] в Галичі.

Зима 1211/12

У рік 6717 [1209]. Коли ж настала зима, прийшов король у Галич і привів ятрівку свою, велику княгиню Романову. І бояри володимирські [прибули], і Інгвар [Ярославич] прийшов із Луцька, і інші князі. [Король] учинив раду з ятрівкою своєю та з боярами володимирськими і сказав: «Володислав княжить собі, а ятрівку мою вигнав». І скоплено було Володислава [Кормильчика], і Судислава [Бернатовича], і Філіппа, і мутили їх. Але, багато майна давши, Судислав ото [утрам] у золото обернувся, тобто багато золота давши, визволився, [а] Володислава, закувавши, повели в Угри.

Весна 1214

Потім же Данило й Василько з Леськовою підмогою забрали оба Тихомль і Перемиль од Олександра і княжили обидва з матір'ю своєю у ньому, а на [город] Володимир поглядаючи. «Чи сяк чи так, а Володимир буде наш з божою поміччю»,— [говорили вони оба], на Володимир приглядаючись.

Король посадив сина свого [Коломана] в Галичі, а Леськові дав Перемишль, а Пакославу — Любачів, Пакослав же був приятелем і Романовій княгині і дітям її, і за радою Пакослава Лесько послав [посла] до Олександра [Всеволодовича], кажучи: «Дай Володимир обом Романовичам, Данилові й Василькові. А як не даси — я піду на тебе з обома Романовичами». Але той не дав, і Лесько [силою] посадив обох Романовичів у Володимири.

25. X 1219

Мстислав же велику честь склав Данилові, і дари йому дав великії, і кояя свого борзого сивого, і сказав йому: «Ти піди, княже, у Володимир, а я піду в Половці. Помстимось обидва за сором свій». І Данило приїхав у Володимир.

1222 — поч. 1223

А на ніч у суботу Данилом і Васильком пограбовано було довкола Белза і довкола Червена, і вся земля розорена була: боярин боярина грабував, смерд смерда, город город, так що не лишилось ні одного села *не спустошеного*. Як ото реченням говорять [святії] книги: «Не зосталося каменя на камені», А ніч сю бежжанн називають злою, бо ся ніч злу гру їм зіграла: вони бо розорені були перед світом.

Мстислав тоді сказав: «Пощади брата Олександра». І Данило вернувся у Володимир, відійшов до Белза.

У рік 6731 [1223]. У літа ж [княжиня] Данила є Василька Романовичів були [такі] володимирські єпископи: був ото Іоасаф, блажений і преподобний святий Святої гори, а потім був Василій із Святої гори, а потім був Никифор, за прозвищем Станило, що раніш був слугою Васильковим, а потім Кузьма, злагідний, преподобний, смиренний єпископ володимирський.

Кін. 1227 — поч. 1228

[Тим часом] попустошили ятвяги довкола Берестя. І погналися удвох [Данило й Василько] за ними із Володимира, але на [іх] військо напало двоє [ятвягів], Мондушич Шутр і Стегут Зібрович. І вбитий був Данилом і Вячеславом [Товстим] Шутр, а Стегут убитий був [воеводою] Шелвом. А коли ятвяги втікали, догнав їх Данило [і князя (?) іх] Небра поранив чотирима ударами, але [вороже] древко вибило списа з рук його. А коли Василько погнався за ним, [Небром], був голосний крик: «Брат твій б'ється позаду», — і він, лишивши [Небра], вернувся брату на поміч. А той од них утік, і інші [ятвяги] розбіглися. Та ми, це залишивши, до попереднього повернемось.

Літо 1229

Потім же вернулися вони обидва од Кондрата до себе додому з честю, тому що бог їм поміг. Учинили вони удвох йому, [Кондрату], поміч велику і ввійшли зі славою у землю свою. Ніякий же князь [руський] не входив був у землю Лядську так глибоко, окрім Володимира Великого, що охрестив землю [Руську].

Кін. 1230 — перша пол. 1231

Отож, Василько поїхав до [города] Володимира, а безбожний [боярин] Філіпп позував князя Данила в [город] Вишню, бо вони вчинили другу змову з Олександром, братом його, щоб убити його. Та коли він, [Данило], в'їхав у [село] Браневичеву ріль, то прибув до нього посол [Коснятин] од тисяцького його Дем'яна, [ї] він сказав: «Пир тобі лихий є, бо враджено безбожним твоїм боярином Філіппом і братом твоїм Олександром, що бути тобі вбитому. І, се почувши, ти піди назад і держя стіл отця свого».

Звідти, [із Галича], король рушив до [города] Володимира. І коли він прийшов до Володимира, він, здивувавшись, сказав: «Города такого не знаходив я ніколи у німецьких землях», — такий він був з оружниками, що стояли на нім⁶: блицали щити і оружники [в броні] подібно до сонця. [Воєвода] ж Мирослав був у городі; колись-таки він був хоробрим, а тоді, бог зна [чому], помутувся він умом, учинив мир із королем без згоди князя Данила і брата його Василька, а за умовою отдав Белз і Червен Олександру [Всеволодовичу]. Король же за порадою невірних галичан посадив у Галичі сина свого Андрія.

Квітень 1233

А як з'явилася трава, то Данило пішов із братом і з Олександром до [города] Пліснеська. І прийшовши, він узяв його од [бояр] Ярбузовичів, велику здобич узяв, і вернувся у Володимир.

Осінь (?) 1234

У рік 6756 [1248]. Пустошили ятвяги довкола [городів] Охожі⁷ та Бусовна, і всю землю ту розграбували, — бо іще ж Холм не був поставлений Данилом. Гнав тоді вслід за ними Василько з Володимира, і догнав їх, і був він на третій день із Володимира в Дорогичині. Коли ото вони, [ятвяги], билися поблизу воріт дорогичинських, то прийшов на них Василько. І вони виїхали супроти них, [воїв Василька], і не витримали перед Васильком. Оскільки бог [йому] поміг, побігли лихі погані. І була січа лота з ними, і гнали їх за багато поприщ, і вбито було сорок князів, і інших багато було побито, і не встояли вони. І постав він, [Василько, посла] у Галич до брата свого, і була радість велика в городі тому Галичі в день той.

Кін. травня 1235

Коли ж Данило прибіг до Галича, то Василько був у Галичі з військом, і зустрів він брата свого. Тоді Борис [Ярославич] межибозький за намовою [бояр] Доброслава [Судника] і Збислава [Станіславича] послав [посла] до Данила, кажучи: «Ізяслав і половці ідуть до Володимира». А се був обман, але Данило послав [посла] до брата свого: «Стережи Володимир!»

Осінь 1240

У той же час поїхав був Данило в Угри до короля [Бели], бо він ішо нечув був про прихід поганих татар на Київ. А коли Батий узяв город Київ і почув він про Данила, що той в Уграх є, то рушив сам до [города] Володимира.

І прийшов він до города Колодяжна⁸, і поставив дванадцять пороків. Та не міг він розбити стіни і став перемовляти людей. Вони тоді, послухавши злі ради його, здалися, і самі перебіті були. І прийшов він до Каменця [та] Ізяславля [і] взяв їх. А коли побачив, що Крем'янець і город Данилів неможливо взяти йому, то відійшов од них. І прийшов він до Володимира, і взяв його спісом, і вибив його без пощади, так само і город Галич, і інших городів багато, що їм нема числа.

Кін. березня – поч. квітня 1241

А потім Михайло [Всеволодович] пішов із сином своїм [Ростиславом] од віяного [Кондрата] н^а Володимир, і звідти рушив до Пінська. Ростислав же Володимирович прийшов до Данила в Холм, — бо зберіг був [сей город] бог од безбожних татар, — і Ростислав доказав правоту свою, що він не є у змові з Михайлопом. Михайло натомість не додержав присяги, [даної] і Данилу й Васильку за [іх] добродіяння, а пройшов землю його, [Данила], і, пославши посла, прибув у Київ і жив під Києвом на острові. А син його Ростислав пішов у Чернігів.

Данило тим часом, прагнучи встановити лад у [Галицькій] землі, поїхав до [городів] Бакоти і Каліуса, а Василько поїхав у Володимир. Данило також двірського [андрія] вирядив на Перемишль, на Костянтина [Володимировича] рязанського, посланого [туди] Ростиславом, і [проти] владики перемишльського, який із ним, [Ростиславом], чинив коромолу. Та коли Костянтин почув, що Андрій іде на нього, він утік уночі. Отож, Андрій не застав його, але застав владику, і слуг його розграбував гордих, і сагайдаки іх боброві роздер, і прилбиці, іх вовчі й борсукові розідрани були. Славетного співака Митусу, який колись із гордості не скотів служити князеві Данилові, розшарпаного, яко в'язня, привели. Сіріч, як ото сказав творець притч [Соломон]: «Гордість дому твоєго сокрушиться», бобра, і вовка, і борсука обдеруть. Се так реченням сказано було.

Початок січня, 1246

О, лихіша лиха честь татарська! Данило Романович, що був князем великим, володів із братом своїм Руською землею, Києвом, і Володимиром, і Галичем, і іншими краями, нині сидить на колінах і холопом себе називає! А вони данини хотять, і погрози ідуть, [i] він життя не надіється! О, лиха ти, честь татарська!

Листопад 1257

Потім же поїхали вони обидва у Володимир і, зібравши трохи дружини, молилися богу, щоби ізбавив іх бог од нашестя татар. Не маючи змоги дружини зібрати, посилали вони обидва [гінців] сюди й туди, і коли прилучилося Васильковим людям вийти [в поле], то, знайшовши татар, вони били іх і колодників захопили.

Поч. листопада 1259

І коли була ж веселість немала у Володимирі городі, то прийшла тоді вість Данилові князю¹ і Василькові, що Бурондай іде, окаянний, проклятий, і опечалилися цим обидва брати вельмія. Він бо прислав був [посла], так кажучи: «Якщо ви єсте мої спільніки — зустрінте мене. А хто не зустріне мене — той ворог мені».

Листопад 1259

І тоді рушив Бурондай до [города] Володимира, а Василько князь — із ним. Ale не дійшов він до города, а став на [селі] Житані на ніч. Бурондай же став мовити про Володимир: «Васильку! Розмечи город!» І князь Василько почав думати в собі про город, тому що не можна було розкидати його скоро через [його] величину. [I] повелів він запалити його, і так за ніч він згорів увесь.

А назавтра приїхав Бурондай у Володимир і побачив своїми очима, що город згорів увесь. І став він обідати у Василька на дворі і пити. Пообідавши ж і пивши, ліг він на ніч у [городку] П'ятиднях.

1264

Того ж року упокоїлася велика княгиня, [жона] Василькова, на ім'я Олена. І положили тіло її у церкві святої Богородиці, в єпископії володимирській.

Весна 1266

Після цього ж Шварно приїхав із Новгородка вборзі. І став він збирати силу свою, і Василько князь, і син його Володимир. Зібравшись, пішли вони в Ляхи пустошити. І Шварно став пустошити довкола Любліна, а Володимир довкола [города] Білої. І взяли вони здобичі багато, і тоді пішли до себе. Шварно пішов до Холма, а Володимир пішов до Червена,—бо тут перебував отець його Василько,—а з Червена пішов до Володимира.

Кін. 1275

Тим часом татари прислали [гінців] до Льва і до Володимира, так кажучи: «Діти наші бачили, що рать стойть за горою: пара іде з коней. Пошліте-я в доблесних людей з нашими татарами, нехай роздивляться, що [воно там] буде».

192

Поч. 1276

Також од Новгородка приїхав у [город] Володимир до своєї сестри [Ольги] Олег [Романович], бо Володимир сильно тоді здав до себе тестя свого [Романа], так кажучи: «Господине отче! Пойдь, побудеш у своїм домі і дочку свою побачиш, як здоров'я її». Але Роман відмовив йому, так кажучи: «Сину мій, Володимире! Не можу я од раті свої одіхати. Я ж ходжу у землі ворожій, а хто мені допровадить рать мою додому? А осе замість мене син мій Олег, нехай він іде з тобою». І, поцілувавшись, поїхали вони тоді до себе.

Лютий (?) 1285

Після цього ж Володимир поїхав із Берестія до [города] Володимира.

У рік 6790 [1282]. А пізніше, коли йшов окаянний і нечестивий [хан] Ногай і [хан] Телебуга з ним на Угри силою великою, у незчисленному множестві, то товелили вони з собою піти і руським князям — Льву, Мстиславові, Володимиру, Юрію Львовичу. Але Володимир шкутильгав тоді на ногу, і тому він не пішов, — бо була рана тяжка на ньому, — а послав рать свою з Юрієм, синівцем своїм. Тоді бо були князі руські у волі татарські і, отож, пішли вони всі. І тільки один Володимир лишився, тому що був кульгавий.

Кін. листопада 1287

І коли прийшов він до [ріки] Горині, то зустрів його Мстислав з питтям і з дарами. І пішов він звідтіля мимо Крем'янця до Переяєля. Тут його зустрів Володимир князь із питтям і з дарами на [ріці] Липі. А після цього догнав його Лев князь коло [села] Бужковичів і з питтям і з дарами. А коли ж прийшли вони на бужківське поле, то тут оглянули свої полки, і князі думали, що іх переб'ють, а городи візьмуть. Але звідти пішли вони до [города] Володимира і стали на [селі] Житані, а Телебуга поїхав оглядати город Володимира; інші ж говорять, що вібі він і в городі був, та це невідомо.

Неділя 7.XII. 1287

Але зосталися другі татари коло Володимира годувати охлялих коней, і ці зробили пустою землю Володимирську. Не давали бо вони навіть із города вийти за покормом, а якщо хто виїхав, — [то] тих побили, а інших захопили, а ще інших обдирали і коней однімали. І в городі померло в облозі, за гнівом божим, незчисленне множество.

Серед. грудня 1287

І приїхав він у Володимир, і раді були всі люди, бачачи свого володаря, який приїхав благополучно. І, перебувши кілька днів у Володимирі, став він мовити княгині своїй [Ользі] і боярам: «Хотів би я доїхати до Любомля, бо досадила мені погань ся, а я чоловік е недужий. Я з ними не можу навіть говорити, бо пройняли вони мені уже до печінок. А осе замість мене — єпископ-таки Марко».

Січень 1288

«Во ім'я отця, і сина, і святого духа. Молитвами святої богородиці і приснодіви Марії і святих ангелів. Се я, князь Володимир, син Васильків, онук Романів, даю землю свою всю і городи по своїм животті брату своєму Мстиславу, і столинний свій город Володимир. А другу грамоту написав я брату своєму, таку саму. Хочу я також іще я княгині своїй писати грамоту, таку саму».

Друга пол. лютого 1288

Урядивши ж з братом, [Мстислав] поїхав до [города] Володимира. А приїхавши у Володимир, поїхав він у єпископію до [церкви] святої Богородиці і скликав бояр володимирських брата свого, і міщан руських, і німців, і повелів передо всіма читати грамоту братову про oddання [йому] землі і всіх городів, і столичного города Володимира. І слухали всі, од малого і до великого. Єпископ же володимирський Євсигній навіть благословив Мстислава хрестом воздвижальним¹⁸ на княжіння володимирське, бо хотів він уже княжити у Володимири. Ale брат йому не дав, так кажучи: «Міг би ти вже по моїм животті княжити». I Мстислав, перебувши декілька днів у Володимири, поїхав у свої городи, в Луцьк, і в Дубен, і в інші городи, що про них я не написав.

193

Друга пол. вересня 1288

Поговоривши ж із братом про багато речей, що про них ми попереду писали, пішов він на подвір'я, а Володимир прислав коня йому свого доброго. I, пообідавши, поїхав він до [города] Володимира, а з Володимира поїхав до Луцька.

Поч. жовтня 1288

I погнав він уборзі, і знайшов його, [Кондрата], у Володимири, і став мовити Кондратові: «Князь Лесько мертвий. А прислали мене люблінці. Пойдь княжти до нас, до Кракова».

Кондрат, отже, возвеселився серцем і враздувався душою за княжіння краківське. I поїхав він уборзі, і приїхав у Любомль: хотів бо він поговорити з братом [Володимиром] про це, аби він йому як порадив. Ale Володимир не велів йому до себе прийти, а сказав княгині своїй: «Іди ж, поговоря з нам та одряди його. Нехай іде звідси, бо в мене йому нічого робити». Княгиня ж, [поговоривши з Кондратом і] ввійшовши [до князя], повідала мову Кондратову: «Брат тобі, господине, мовить: «Пошли зо мною свого Дуная. Щоб була мені честь». I поїхав він уборзі до Любліна.

Листопад 1288

Ale Володимир розумів мову наздогад і неясне слово. I, поговоривши з єпископом багато [реченнями] зі [святих] Книг,—тому що був він книжник великий і філософ, якого ото не було в усій землі і ні після не буде,—сказав він єпископу: «Брат—скажи.—Льве княже! Чи ти без ума мене вважаєш, що би не розумів я сеї хитрості? Чи мала тобі,—скажи,—своя земля, що Берестя ти хочеш? Адже сам ти держиш три княжіння — Галицьке, Перемишльське, Бельське,—і тобі не досить! A осе пак,—скажи,—мій отець, а твій стрій, лежить в єпископії, у святій Богородиці у Володимири. A чи багато ти єсть над ним свіч поставив? Щó, дав єсть ти котрий город, аби то свіча була? Якщо,—скажи,—ти просив єси живим, то вже пак мертвим просиш? Не дам. Нескажу — города, а навіть села не візьмеш у мене! Розумію я твою хитрість! Не дам!» I Володимир, одаривши владику,—тому що той не бував у нього ніколи,—одпустив його.

П'ятниця 10. XII 1288

А коли світала п'ятниця, то тоді преставився благовірний і христолюбивий великий князь Володимир, син Васильків, онук Романів, княживши після отця двадцять літ. Преставився ж він у Любомлі городі, у рік 6797 [1289], місяця грудня в десятий день, на святого отця Міні.

Княгиня ж його [Ольга] зі слугами двірськими обмила його, і обвили його оксамитом із кружевом, як ото достоїть цесарям, і положили його на сани і повезли його до [города] Володимира. A городяни, од малого і до великого,—мужі, і жони, і діти,—з плачем великим провели своєго володаря.

Коля ж привезли його у Володимир, в епископію, до святої Богородиці, то поставили тоді його на санях у церкві, тому що було пізно. Іого ж вечора по всьому городу довідалися про смерть княжу.

Субота 11. XII 1288

І славний город твій Володимир величчю, яко вінцем, оточений. [I] вручив ти людей твоїх і город святій і славній і скорій на поміч християнам святій Богородиці, і те благословення, що його архангел [Гавріїл] дав богородиці, буде і городу сьому. До неї бо він сказав: «Радуйся, обрадувана, господь з тобою!»²³ I до города: «Радуйся, благовірний городе, господь з тобою!»

Встань із гробу твоєго, о преславна голово, встань! Отряси сон! Ти бо не вмер, а спиш до спільнога всім воскресіння! Встань, ти бо не вмер, бо не може умерти тобі, який вірував у Христа, всього світу життедавця. Отряси сон, зведи очі, і побачиш ти, якої тебе честі господь там сподобив, і на землі не безпам'ятного тебе заставив через брата твоєго Мстислава.

Встань, поглянь на брата твоєго, що прикрашає стіл землі твоєї, і, образом приємним лиця його насичуючись, моли за землю брата своєго, оддану йому тобою, і за людей, в яких ти благовірно володарював. I сохрани ти іх у мирі і в благочесті, і хай славиться в нім правовір'я, і хай береже [його] господь бог од усякої раті, і положення, і од голоду, [і од] нашестя іноплемінників, і од усбоної раті. Паче же помолися за брата свого Мстислава, який добрими ділами, без гріха, богом даними йому людьми управляє, [щоби] стати з тобою безбоязно перед престолом всеодержителя бога, і за труд пастирства людей його дістати од нього вінець слави нетління зо всіма праведними. Амінь.

Князь же Володимир за княжиня свого багато городів поставив, після отця свого. Він поставив Берестій, а за Берестієм поставив город на пустому місці, що називається Лосна, і назвав його ім'ям Каменець,— тому що [там] була кам'яна земля. Спорудив він також у нім башту кам'яну, заввишки сімнадцять сажнів, гідну подиву всім, хто дивиться на неї, і церкву поставив Благовіщення святої Богородиці, і прикрасив її іконами золотими, і начиння служебне викував срібне, і Євангеліє апракос, оковане сріблом, [i] Апостола апракос, і Паремію, і Соборник отця свого тута ж положив, і хреста воздвижального положив.

Так само і в Більську спорядив він церкву іконами і книгами.

У Володимирі ж розписав він увесь [храм] святого Дмитрія [Солунського], і начиння служебне срібне викував, і ікону пресвятої Богородиці окував сріблом, з камінням дорогим, і завіси [придбав], золотом шиті, а другі— оксамитні, з дрібним жемчугом, і всяким узороччям оздобив він його.

В епископії ж, у [церкві] святої Богородиці, образ Спаса великого він окував сріблом, [i] Євангеліє, списавши, він окував сріблом і дав святій Богородиці, і Апостола списав апракос [i] святій Богородиці дав і начиння служебне позолочене з камінням дорогим Богородиці таки він дав, [i] образ Спаса, окований золотом, з дорогим камінням, поставив він у святій Богородиці на пам'ять про себе.

У монастир у свій [святих] Апостолів він дав Євангеліє апракос, і Апостола, сам списавши, тута ж положив, і Соборник великий отця свого, і хреста воздвижального і Молитовника дав.

В епископію перемишльську він дав Євангеліє апракос, оковане сріблом, з жемчугом, яке сам був списав.

А до Чернігова послав він у епископію Євангеліє апракос, золотом розписане, а оковане сріблом, з жемчугом, і посеред нього [на оправі зроблено] Спаса, з емаллю.

В луцьку єпископію дав він хреста великого срібного позолоченого, з чесним древом.

195

Спорудив він також і церков багато. В Любомлі ж він поставив церкву кам'яну святого і великого мученика Христового Георгія [Побідоносця], прикрасив її іконами окованими, і начиння служебне срібне викував, і покрови оксамитні, штіт золотом, із жемчугом, херувимом і серафімом [придбав], і індітю, золотом шиту всю, а другу — з паволовки⁴⁹ білуватої, а в обидва малі олтарі — обидві індіти з білуватої-таки паволовки; Євангеліє він списав апракос, окував його все золотом, і камінням дорогим із жемчугом [оздобив], і Дейсуся на ньому викуваю із золота, образки великі, з емаллю, чудовні на вигляд; а друге Євангеліє, теж апракос, обтягнуто золототканим едвабом, і образок він положив на нього з емаллю, а на ньому — два святі мученики Гліб і Борис; Апостола апракос, Пролог списав він [на] дванадцять місяців, [де] викладено житія святих отців і діяння святих мучеників, як вони діставали нагороду за кров свою, [пролиту] за Христа, і Мінеї [на] дванадцять [місяців] списав, і Тріоді, і Октай, і Єрмолой; списав він також і Служебник [церкви] святого Георгія, і молитви вечірні і заутрені списав, окрім Молитовника; Молитовника ж він купив у жони протопопа і дав за нього вісім гривень кун і oddав святому Георгію; кадильниці дві — одну срібну, а другу мідяну, і хрест воздвижальний він дав святому Георгію; ікону також він написав на золоті, намісну, святого Георгія, і гривну золоту возложив на неї, з жемчугом; і святу Богородицю написав він, теж на золоті, намісну, і возложив на неї намисто золоте з камінням дорогим; і двері вилив мідяні.

Почав він також був розписувати її і розписав усі три олтарі, і шия вся розписана була, та не скінчена, бо постигла його болість. Вилив він також і дзвони дивного звуку. Таких ото не було в усій землі.

У Берестії ж звів він башту кам'яну, [таку] висотою, як і каменецьку; поставив він також і церкву святого Петра, і Євангеліє дав апракос, оковане сріблом, і служебне начиння викуване, срібне, і кадильницю срібну, і хреста воздвижального тута положив.

І багато інших добрих діянь учинив він за живоття свого, які славляться по всіх землях.

А тута ми положимо кінець Володимировому княжинню. Коли ж сього благовірного князя Володимира, нареченоого у святім хрещенні Іваном, сина Василькового, покладено в гроб і лежало в гробі тіло його не запечатане від однадцятого дня місяця грудня до шостого дня місяця квітня, то княгиня його не могла заспокоїтися. І от, прийшовши з єпископом Євсигнієм і з усім крилосом [i] одкривши гроб, побачили вони тіло його цілим і білим, і пахощі од-гробу були і запах, подобен до ароматів многоцінних. Таке ото чудо побачили вони, а побачивши, прославили бога і опечатали гроб його місяця квітня в шостий день, у середу страсної неділі.

Неділя 10. IV 1289

Князь же Мстислав сів на столі брата свого Володимира на самий Великий день, у рік 6797 [1289], місяця квітня в десятій день, і став княжити після брата свого, праводолюбством світЯчись до всіх братів своїх, і до бояр, і до простих людей. І була радість велика тоді людям: се воскресіння господнє і се княже возідання.

Він держав мир із навколошніми землями, з Ляхами і з Німцями, і з Литвою, [a] землю свою держав величиною аж по Татар, а сюди — по Ляхи і по Литву.

КНЯЗІ ОСТРОЗЬКІ З РОДУ ВОЛОДИМИРА ВЕЛИКОГО

Перший збройний захист Волині Володимиром Святославовичем, як володарем Імперської Руси, відбувся 981 р. переможним походом на Лахів та приборканням Білих Хорватів на Підкарпаттю. Очистив він прикордонну смугу на українськім заході, побудував або укрілив місто Володимир на знак приналежності Волині до Києва. З того часу, аж до нападу Батія на Київ та його тотальної руїни в 1240 році, усе західне пограниччя було в складі Руси-України.

Ярослав Мудрий перед смертю 1054 р. поділив землі Київської держави між своїми синами за таким призначенням: Ізяслав засів у Києві з титулом "Великого князя" на Новгород, Псков і Турів. Святославові припали уділи Чернігів, Муром і Тмурокань. Всеволод дістав Переяслав і Ростов над Доном. Вячеслав - Смоленськ. Ігор одержав Волинь з головним містом Володимиром. Внукові Ярослава Мудрого Ростиславові надано уділ у Галичині.

В ті часи Волинь була багата країна, густо заселена і тому влада Київської держави постійно мала на увазі цю надійну остою на заході.

Як у Смоленську помер Вячеслав, київський Великий князь Ізяслав призначив туди Ігоря, а Волинь підпорядкував собі. Князі множилися, треба було ділити уділи на менші, щоб забезпечити кожному існування. Згодом це привело до колотнечі. Володимир Мономах задумав помирити князів, тому в 1097 р. скликав нараду в Любичі біля Києва. Узгіднено справу уділів та складено угоду про спільну оборону проти половців з метою "устроєння міра". Волинь дісталася кн. Давидовичі Ігоровичеві. Але він підступно скопив Василька Ростиславовича Теребовельського й виколов йому очі. Такий огидний зчинок викликав обурення усього народу й князів.

В 1100 р. князі знову з'їхалися до Утич к. Києва й покарали злочинного брата, відігнали від себе Давида, рішили його поселити в Острозі, додали йому Дубно, Чарторийськ і Володимир та додали кількасот гривнів. Як бачимо, присуд був лагідний. Можливо на це впливали якісь причини, або звичаєве право. В 1123 р. Володимир Мономах приєднав Волинь до Києва. Тоді (в XII ст.) Русь була поділена

на 12 князівства, деякі з них ділилися знову надвое. Внутрішні не- 197
поладки серед князів Руси були на руку ічовикам і вони раз-у-раз
нападали на Київ з півдня. До сили почала приходити Сузdal', т. зв.
"Заліська Русь", тобто московська. Після зруйнування Батієм Києва
в 1240 р. державне життя України почало переноситися на Волинсько-
Галицький обшир.*

Шлях "з варягів у греки" почав втрачати свою навігаційність. Ку-
пецькі вантажі почали прямувати на м. Луцьке, Дорогин, Володимир,
або через Перемишль у Галич, прямуючи до Дністра й Дунаю. Волинь,
об'єднана в 1199 р. князем Романом Великим із Галичиною, створила
сильне князівство. При кінці XIII ст. у згаданих волостях було 80
більших міст, у яких розвивалося виробництво й торговля. Після
смерти Романа 1205 р. поляки змовилися з мадярами й зайняли Гали-
чину. Коли підріс Данило Романович, він почав продовжувати об'єд-
нувальну політику свого батька. Він у 1238 р. забрав під свою владу
південні українські землі. Тоді зі сходу на Русь почала насувати
монгольсько-татарська навала. Зимою у 1240 р., коли Дніпро покрив-
ся твердим льодом, орда хана Батія напала на Київ. Опісля орда
сплюндрувала Волинь і Галичину, у Володимири не стало й живої душі.
Данило Романович помер у 1264 р. Його син Лев об'єднав знову Во-
линь з Галичиною.

В 1315 р. Литва, Русь-Україна й Білорусь об'єдналися в одну
спільноту, яку очолив князь Гедимін. Договір у Креві в 1385 р.
був дуже некорисний для українців, бо довів до об'єднання згаданої
спільноти з Польщею, на чолі з погаником Ягайлом, який прийняв
польський католицький обряд та чергового року був вибраний на ко-
роля. В опозиції до нього став його брат Витовт, якого підтриму-
вали руські (українські) бояри. По стороні Витовта став кн. Федір
Острозький, але згодом українці переконалися про нещирість Витовта
й зблизилися з його молодшим братом Свидригайлом. Витов у 1398 р.
ув'язнів Свидригайла. У 1408 р. кн. Федір Острозький з 500 вояками
наскочив на Крем'янецький замок і звільнив Свидригайла.

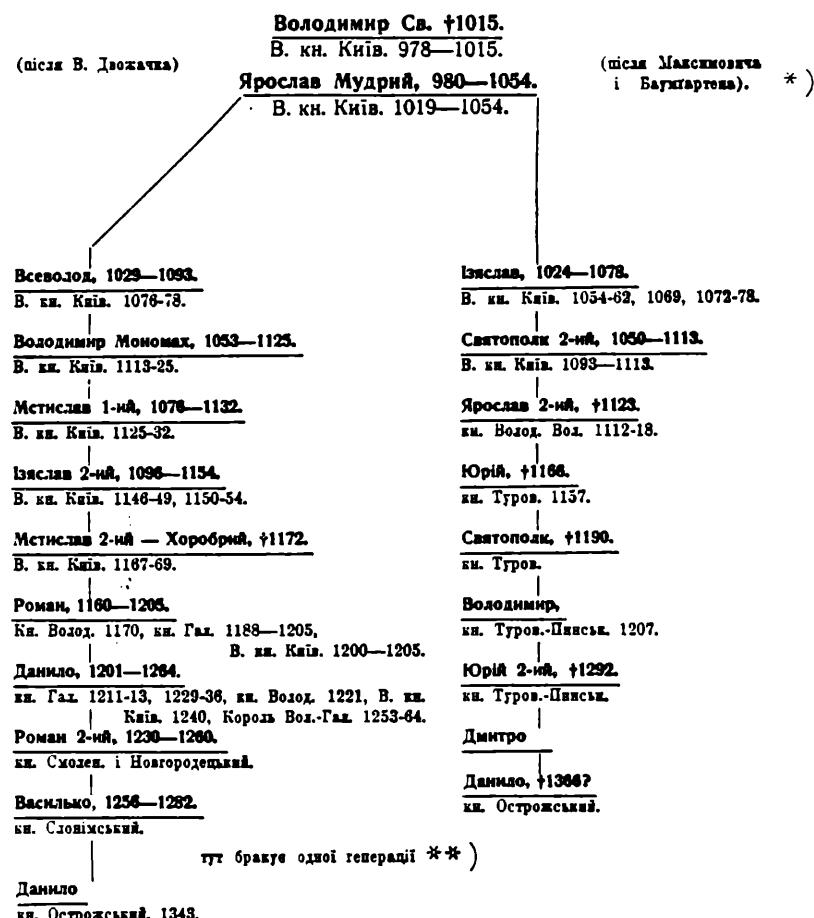
Князі Острозькі в литовській добі відігравали величезну роль,

*) Богуславська. Князі Острозькі - велич і занепад роду. Історичний
нарис. Варшава, "Наше Слово", чч. 9-24 (травень-серпень) 1982.

але їх добрі наміри годі було здійснити, бо почали зростати сили
москалів та поляків, а дотого й мадярів. Перший з князів Острозь-
ких - Данило († 1366) по лінії від Володимира Великого до князів
Турівських, став родоначальником роду Острозьких. В літературі
є прихильники двох ліній: В. Двохак починає від Всеvoloda kn.
київського (1029-1093), а Максимович і Баумгартен - від Ізяслава
kn. київського (1024-1078).

198

Нижче наводимо гіпотезу останніх двох дослідників, з них Максимович притримується джерела, складеного в Україні "Патерик, или

Згідно з грамотою архіву Санґушків, між 1340-1360 рр. Острогом во-
лодів родоначальник kn. Данило (ІЗ, ст.31). Про нього відомо, що

♦) Максимович, М. Сочиненія. Т.1. Київ, 1876. **) Шумовський, Петро. Остріг. Історичний нарис. Маргет, Англія, 1964, ст. 128.

ПРИМІТКА: У наведеній схемі розходиться про генеологію роду князів Острозьких, а не повний огляд до останнього kn. Януша Острозького. Автор П.Шумовського прихиляється до схеми М.Максимовича, що свій погляд ґрунтував на історичних джерелах.

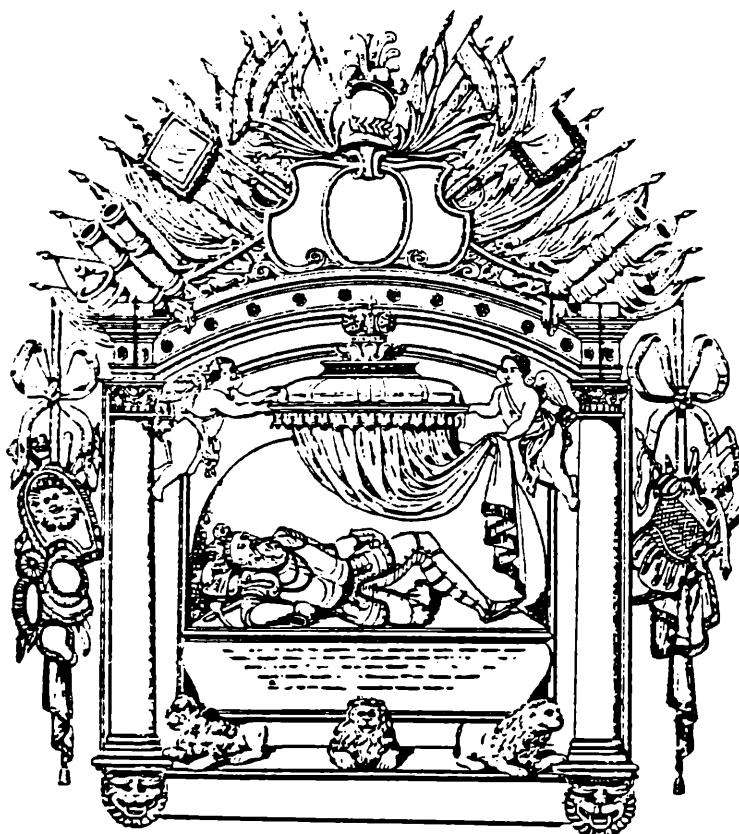
він разом із боярином Детком з Львова воювали проти польського короля Казимира. Він також побудував оборонний замок в Острозі. Його дружина називалася Василіса, імовірно, з дому Чепель. У них було чотири сини: Олекса - був ченцем у Печерській Лаврі, в схимі називався Олександер; Дмитро й Михайло загинули в битві з татарами під Воросилом 1399 р.; Федір - наслідник Острога, що згідно грамоти з 4.II.1386 р. перебрав вотчину з додатком Корця, Заслава, Хлопотина, Іванич, Хрестович, Красного й Крупу. У згаданім році король Ягайло призначив кн. Федора своїм "намісником" у Луцьку. Ця посада надавала князеві владу над усією Волинню. Але кн. Федір не любив ні поляків, ані Литву. В 1422 р. він у спілці з іншими ходив походом на Чехію в обороні гуситів. Там вони побили німців. З-поміж усіх кн. Федір був зразковим середньовічним лицарем. Усе життя провів у військовім панцирі, під шоломом. На схилі свого віку (коло 1441) відійшов у Печерський монастир у Києві, передавши отчину синові кн. Василеві. Упокоївся 1446 р. і там був похований. У 1490 р. був канонізований святым (ІЗ, ст. 31-49). У князя Федора було три сини: Далко, відомий лише тим, що помагав своєму батькові визволити Свидригайла з Крем'янецького замку у 1408 р.; Андрушко - про нього лише одна згадка в архіві Санґушків, що король 10.6.1436 р. дав Йому 100 гривень; Василь - за свою проворність прозваний "Красним", воював по стороні Свидригайла проти Польщі й Литви. В одній битві із Зигмунтом дістався до польського полону, був з нього звільнений 1440 р. Зигмунт був деспотом, проти нього були всі руські князі. Його вбив кн. Чарторийський. Князь Василь побудував замок в Острозі та почав будову замків у Дубні й Заславі. На Замковій горі в Острозі побудував Богоявленську церкву. Він усе життя боровся за незалежність свого краю. Вів переговори з німецьким орденом проти Польщі.

Помер у 1453 р. й похований в Острозі, а потім був перенесений до Києво-Печерської Лаври побіч свого батька преподобного Феодосія-Федора.

У кн. Василя та княгині Ганки було два сини Іван і Юрій і дві дочки. Кн. Іван Васильович одідичив Остріг після батька. У 1453 р. він розбив татар та звільнив 9,000 осіб з ясиру. В тім же році

Князь старався полегшити долю підданих. За його володіння Дубно одержало Магдебурзьке право; міщани Острога й Полонного були звільнені від податку за худобу та не платили мита.

Помер 1533 р., похований в Успінському Києво-Печерському соборі. Надгробник споруджений у 1554 р.

Надгробник кн. Константина Івановича Острожського в Богоявленській Замковій Церкві в Острозі. (Копія надгробника — в Києво-Печерській Лаврі, зруйнована в 1941 р.).

У кн. Константина Івановича було два сина, від першої жінки Татяни Гольшанської - Ілля, а від другої, Олександри Слуцької - Василь, згідно з звичаями по батькові також Константин, оборонець православної віри й культурний діяч.

Кн. Ілля Константинович народився між 1508-1510 рр. Виховувався на дворі короля Зигмунта. Не вдався він ані в батька, ані в діда. Він вів гуляще життя і тим був популярний між оточенням. Нещасливо був одружений з польською. Це була перша щербина в роді князів Острозьких.

Князь Василь Константин Константинович Острозький, народився 202 в Турові в 1527 р., виростав у дубенському замку. Маючи 23 роки життя, був найменований старостою Володимирським і Маршалком Волинським. Він оженився з Софією Тарнавською, з якою прийшли велики земельні маєтки коло Тарнова в Польщі.

За часу кн. Константина стався польонізаційний акт "об'єднання Польщі з Литвою" в одну Річ Посполиту. На з'їзді Люблинської унії 1569 р. він, як воєвода Київський, презентував усю Русь. Але цей князь був дуже обережний, він відмовлявся від участі в нарадах. Писав два рази до короля відложити справу, але, переконавшись про наміри литовських спольщених магнатів, по кількох місяцях підписався і він. Разом із ним підписали князі Чарторийські, Корецькі й Вишневецькі від імені "православних русинів". Той акт змінив наступ Польщі на Україну. Дехто картає князя за цей поступок, але в обличчі зросту сили Московщини за Івана Грозного, мабуть іншого виходу не було.

Майже на схилі свого віку князь переконався, що чужі забирають поступово надбання віків і вже починають добиратися до душі народу. Він рішив решту сил присвятити піднесення освіти в народі та виплекати провідну верству. Коло 1577 р. оснував вищу школу, відому в історії як Острозька Академія. Рік пізніше (1578) почала працювати друкарня, що в 1581 р. видала першу Біблію на Сході Європи та першу серед слов'ян взагалі. Комісія перекладу Святого Письма, яку часто називають "Гуртком вчених", - це ніщо інше, як сьогоднішня Академія Наук. Але наступ польонізації був сильніший ніж культурні заходи князя. Врешті у 1596 р. стала "церковна колотнеча", що на церковних соборах у Бересті створила церковний поділ в Україні, розділивши українців на православних і католиків.

В маєтку князів Острозьких було 80 міст і містечок, 2700 сіл і 100 слобід, 3000 млинів, багато коней і навіть верблюди. Прибуток з маєтків - 1.2 мільйонів злотих, тоді, як прибутки коронної скарбниці не перевищували 580 тисяч злотих (Л. Подгородецький. Зарис дзев., т. I, ст. 210). Але у князя були й витрати: він побудував 600 церков, 20 монастирів, латинський костьол, доми молитки для

У бік князя є два закиди: чому у Бересті 1596 р. не розігнав прихильників унії з Римом та не допомагав козацькому повстанню. Щоб бути об'єктивним суддею, треба взяти під увагу ті часи, коли князь не мав вибору на приятеля. Окрім того князь придержувався законного порядку й пошані до існуючої влади, з якою треба було жити. З другого боку, кривда народу вимагала революційного підходу до національних і соціальних умовин в тодішній Україні, але князь до того не був приготований.

Князь Константин Острозький, 1528-1608.
Фундатор українського друкарства на Волині.

Найбільше тривалим досягненням князя була Острозька Академія, при ній гурток вчених та друкарня, що видала довговічну Біблію, Новий Заповіт, покажчик до нього та пізніше полемічні твори.

Князь Константин Константинович Острозький помер 19-го листопада 1608 р. на 81 році життя і був похований в Острозі в Богоявленській церкві.

У князя було три сини й дві дочки.

Перший князь Константин (1562-1595) був Володимирським старостою і литовським крайчим. В роді Острозьких він перейшов на католицизм. Прожив 33 роки, похований у парафіяльнім костелі в Острозі.

Другий син Іван-Януш (І564-І620), був спадкоємцем роду й батько 204 на нього покладав усі надії. Був професійним воїком. У І577 р. вигнав татар з-під Дубна, брав участь в походах проти Москви в районі Чернігов і Великих Лук. Батько часто висилає його із дорученнями за кордон. Займав різні пости: був волинським воєводою, старостою Канівським, Богуславським і Переяславським. Перейшовши на католицтво, став краківським каштеляном. За намовою єзуїтів побудував костелі у своїх маєтностях. Але шанував батьків заповіт, що І612 р. видав на прохання батька "Часослов".

Третій син кн. Олександер (І571-І603) зайняв місце воєводи волинського брата Януша, коли той переїхав до Кракова на каштелянство. Він єдиний з трьох синів князя-освітоположника залишився православним. Сам князь помер несподівано, ніби був отруєний. Його дочка Анна-Алоїза Острозька (І600-І654), запекла католицька фанатичка, з намовою єзуїтів, зліквідувала Академію, закрила церкви, останки свого батька кн. Олександра "пересвятила на католицькі" і перевезла до костелу в Ярославі. Це власне був відгомін унії з Римом.

Втративши мову й віру батьків, князі почали втрачати усе здобуте поколіннями роду князів Острозьких на протязі майже 300 років (І366-І608). А наступні два покоління запопостили все своє і свого народу.

В історії залишилася правда, що рід князів Острозьких був найбільшим оборонцем Руси-України до початку ХVII ст. З родом цих князів пов'язана боротьба за окреміність усього народу протягом трьох віків. Князь Феодосій-Федір каже в "Патерику Печерськім" з І678 р.: "Благочестиві князі Турівські, що від Святого Володимира походять." (І3, ст. 32-33).

Прикраси острозьких друків ХІІІ ст.

СВЯТОВОЛОДИМИРСЬКЕ ЦЕРКОВНЕ БРАТСТВО

На пошану давньої Святовасилівської церкви - Рівноапостольного Великого князя Володимира, 5-го січня 1881 р. було засноване у Володимири Братство. Потреба прицерковного об'єднання з'явилась з відновленням катедрального собору Мстислава, собору, що був віками місцем молитов і проповідей православних єпископів. Статут Братства затвердив архієпископ Волині Палладій 31-го жовтня 1887 р., а формальне відкриття відбулося 1.1.1888 р.

Братство рятувало від руйнування цінну пам'ятку, побудовану во-линським князем. Спільними заходами направлено низи стін, знищенну цеглу замінено цеглою з інших будов м. Володимира. Над вівтарною частиною покладено тимчасовий дах, поправлено ризницю, хори та вибудувано сходи до верхньої частини. Положено відводнювальні труби до усипальниць (поховань) під церквою. Очищено будівлю всередині й назовні. Храм привернено до такого стану, що була змога у вівтарній частині відправляти молебні, заупокійні літії (парастаси), чи інші короткі служби. Ці заходи показали, що Братство має велике завдання, а це у свою чергу вплинуло на мобілізацію сил, складання пожертв, а головно віру, що в "громаді - сила".

У 1886 р. за містом в урочищі "Стара Кatedra" були відкриті фундаменти давнього храму, які згідно з переказами були фундаментами соборної катедри, побудованої самим Володимиром Великим. Братство ввялося до очищення довкілля і поставило огорожу, відкриті стіни місцями полатано цементом, щоб зберегти від дального руйнування.

Братство вирішило у вівтарі примістити образ св. Володимира - Хрестителя України, легендарного будівничого храму й також першого єпископа Стефана I та сп. Амфілохія Святого (І, ст.192).

Черговою працею Братства було відновлення домової єпископської церкви-каплиці Святого Успіння побіч Мстиславового собору. Усю працю перебрали парафіяни. Вони подали думку заснувати крамницю продажі церковних речей, хрестиків, медальйонів, іконок та ін. На їх закуп зложено 100 руб., закуплено на 400 руб. і за рік часу на 1.1.1892 майно каплиці зросло до 697 руб. Наступного року спроваджено шкільні букварі, молитовники та друки церковного й історичного

змісту. Усі друки тоді були церковнослов'янською або російською мовами. 206

Віддавна була потреба зібрати та зберегти давні пам'ятки, що були у місцевих церквах, а навіть у приватних домах. Церковна влада відступила приміщення в будинку, що прилягав до собору Мстислава й там приміщено бібліотеку та музей. В музеї зібрано старовинні ікони, хрести, рукописи, давні книги та ін. Частину предметів жертвували, а частину Братство купувало. Зібрано давні рисунки та фотографії вже неіснуючих церков, громадських будинків та ін. будівель. Першу колекцію, коло 100 експонатів, передав дослідник старовини та археолог Андрій Вікторович Прахов. Братство платило фотографам за давні церкви та їх фрагменти. Кращі зразки видано окремим альбомом "Пам'ятки Вольни". Цим виданням обдарували членів царської родини, бо Його Величество князь Константин Константинович при заснуванні Братства був обраний Його опікуном. Це у свою чергу також розголосило про існування церковного Братства.

У музеї було зібрано 56 предметів церковної старовини, фотографій, рисунків і плянів - 73, чимало рукописів і книг церковнослов'янською мовою.

У бібліотеці Братство зібрало видання переважно церковного змісту та трохи із світським та на тему місцевої історії. Ті видання Микола Теодорович називав збіркою книг "местного края". Чи мало книг до бібліотеки подарував кн. Сергій Володимирович Свято-полк-Четвертинський, який був серед небагатьох, що залишились при своєму народові. Бібліотека у 1895 р. нараховувала понад 300 книг і брошур. Крім церковних публікацій, при бібліотеці зібрано рукописи, документи, писані статті по історії, археології тощо (І, ст. 206).

Цінну публікацію виготовив член Братства Е. П. Дверницький п.з. "Пам'ятники древніго православія в г. Владимирѣ-Вольнскому", 1889, 63 ст. з відбитками оригіналів. Згідно з вищеназваним джерелом, заходами Братства вийшло окреме видання про перебування на Волині в місяці серпні 1890 р. "Його величества государя та його родини" з нагоди військових вправ (маневрів) аж з 9,000 портретів. Те видання роздавали разом із виданням Дверницького, у якому був ко-

роткий опис музею та звіт із діяльності Братства. Статут Братства 207 був поміщений у праці о. Левицького п.з. "Историческое описание Владимира-Вольнского Успенского храма, построенного кн. Мстиславом Изяславичем в 12 векѣ" (I, ст. 206-207).

Почавши від 1889 р., Братство широ опікувалося церковним хором, як також хором міської середньої школи, на який видавало річно 60 руб., а на архиєрейський хор - 300. Згодом було відкрите "двокласне церковно-приходське училище" і на те Братство давало по 100 руб. річно. У тих роках у Володимирі не було фотографічного закладу. Братство запросило Т.С. Семенова, вчителя середньої школи, відкрити такий заклад та асигнувало на це 200 руб.

В кінці 1891 р. Братство призначило 250 руб. на т. зв. "народне читання". Куплено два епідіяскопи (автор називає "волошебні ліхтарі"), при допомозі яких висвітлювали на стіні (екрані) світлини, ілюстрації, рисунки, пляни тощо. Один був для народного "читання" у місті, а другий для народної і приходської школ. Обмінювались матеріалами, апаратами і ін. з Луцьким церковним Братством, яке подібну працю почало значно раніше (I, ст. 208).

Братство докладало багато зусиль для святкування 15-го липня 1888 р. 900-ліття Хрещення українського народу, як тоді в промовах говорили - Русі (друге свято було 1892 р.). Місцем урочистостей вибрали м. Володимир. Коштом Братства були виготовлені хрестики, медальйони, образки й брошури для безплатного розповсюдження серед вірних і богомольців. Між 14-15 липня згаданого року роздано вірним 7,500 брошур, 5,000 хрестиців і образків. В урочиші "Стара Кatedра" на березі р. Лугу, оподалік від Мстиславового собору була збудована Водосвятильниця, яку освятив єп. Палладій 13.1.1893 р.

10-12 травня 1892 р. відбулось велике трьохденне святкування 900-ліття існування єпископії на Волині (992-1892). До цього свята церква і вірні приготувалися довший час. Російський синод (Його тоді називали "святійшим") на прохання архиєп. Волині Модеста з 16. 12. 1892 р. дозволив Володимирському Братству від 10.2.1893 р. мати широку 29-го квітня, 15-го липня і 17-го жовтня (за старим стилем) хресні ходи усіх церков міста до новозбудованої каплиці, про

яку була мова вище, в честь Хрестителя українського народу князя Володимира Великого (29-го квітня). (І, ст.209).

На час І. І. 1892 р. склад управи Свято-Володимирського Братства був такий: Голова - Омелян Миколович Дверницький, голова мірових судів; Його заступник - прот. Климент Іванович Андрієвський, соборна церква. Члени Ради Братства: Священик Дем'ян Осипович Герштанський (Василівська церква), священик Петро Іванович Лучинський (соборна церква), поміщик Маркович, кн. Сергій Володимирович Святополк-Четвертинський, Гавриїл Кузьмич Боровиков, камер-юнкер, Леван Дмитрович Давидов, повітовий воїнський начальник, Василь Пилипович Брави, повітовий справник, Михайло Олександрович Балицький, скарбник повіту, Михайло Григорович Бакланов, капітан резерви-запасу (імена перекладено з рос.).

За станом на І.І. 1892 р., Братство нараховувало 292 члена, у тому 12 почесних, 28 доживотних, 26 кандидатів у члени й 183 дійсні члени. Згідно зі статутом, незмінним головою братства був єпархіальний єпископ, в той час архієп. Модест. За час від січня 1888 р. до січня 1892 р. (за 4 роки) були прибутки 9566 руб., витрати 7029 руб. За звітний період витрачено на бібліотеку й музей 1530 руб., на публікації 1276 руб. Синод російської церкви на потреби Братства склав 250 руб. Грошеві надходження зберігалися у банку ("казначействі"), за 1891 р. одержано 450 руб. відсотків (І, ст. II2). Важливіші справи рішала Рада Братства на чолі з ії головою. Дев'ять членів з-поміж себе вибирали секретаря і скарбника, завідувача музеєм та бібліотекою. Управу вибирали на 3 роки. Перша управа кінчила свою каденцію 1891 р. У випадку відсутності довший час голови, керму перебирав його заступник, аж до правновизначених виборів. В числі вибраних був також відповідальний за старі церковні будинки й важливі історичні місця, напр. руїни в урочищі "Стара Кatedra", собор Мстислава тощо. Про час засідання, згідно зі статутом, повідомлялося три дні наперед. Засідання могло відбутись з участю найменше трьох членів. Протоколи нарад та загальних зборів передавалися на затвердження єпархіальному єпископові. Звичайні наради усіх братчиків відбувалися двічі на рік - в кінці червня і грудня. Празничні збори відбувалися щороку 15-го

липня. На нарадах влітку ухвалювали бюджет, обговорювали витрати, виконання намічених робіт та робили королівну звітність. На зборах у грудні щотри роки вибирали повний склад управи. Рішення були правосильні, якщо їх ухвалили більшість голосів (І, ст. 213-214).

Покровителькою Братства була ікона Володимирської Богоматері, що прикрашувала в давнину собор Мстислава. В братській церкві була також окрема хоругва - по одній стороні Божа Мати, а по другій Рівноапостольний князь Володимир. До часу відновлення Успінського собору, братською церквою була Василівська. В ній зберігався Братський Пом'яtnик, до якого вписували імена всіх братчиків. Вони також мали право вписувати близьких кревних. Двічі на рік - на Фомину неділю і в суботу перед 15-им липнем - служили заупокійну Братську Літургію, на якій поминали братчиків, їх родичів, а також жертводавців.

Ініціатором і головним діячем Братства був Омелян Миколович Дверницький. З його діяльністю пов'язані найкращі проекти виконаної роботи. Подібні Братства були засновувані в Україні по містах раніше. Вони мають свою окрему історію, досі ще не опрацьовану, хоч у брошурах, статтях вже опубліковано про них чимало.

Ми подали лише головнішу працю Братства, щоб познайомити з нею сучасників та показати, що наші батьки зберігали все рідне. Це підтверджують назви експонатів, про які пишемо далі.

ЦЕРКОВНІ ПАМ'ЯТКИ У МУЗЕЇ["] ВОЛОДИМИРСЬКОГО БРАТСТВА

I. Давні рукописи й церковні книги.

Цей список подає дійсний стан з-перед 1893 р. Від того часу відбулися дві світові війни й одна червона революція, театром знищень була Волинь та м. Володимир. Розбурхані маси з низькими інстинктами нишли все на своїм шляху, включно з людьми. Нижче подаємо збереження з-перед ста років, а чи збереглася з того більша частина досьогодні - годі сказати. Нашим обов'язком є ще раз

подати у Велике Тисячоліття культурному світові, що наш народ не 210 був позаду наших сусідів. Якщо нижче згадані пам'ятки хтось зберіг - йому належить подяка, а коли хтось безправно присвоїв - він має повернути пам'ятки власникові їх - Волині.

ЄВАНГЕЛІЄ Загорівського монастиря, писане великим уставом, прикрашене багатьма заставками, палеографічно походить із ХУ-ХVI ст. Пожертвуване було до монастиря 13.I.1563 р. маршалком Петром Богдановичем Загоровським і його дружиною. Дерев'яні переплети, великого формату, без прикрас.

ЄВАНГЕЛІЯ Іванівської церкви у шкірянім переплеті, мідні наріжники із зображеннями евангелістів, писане великим уставом на папері з водяними знаками "митри", датоване ХУ-ХVI ст. Початок кожної евангелії має золотасті заставки. Дерев'яні переплети, на задній дошці мідяні випуклини, посередині герб Іваницьких.

Добре збережене.

ЄВАНГЕЛІЄ Літовицької церкви, середнього формату, писане півуставом, датоване XVI ст. Заставки писані кіноварією. На другім аркуші підпис: "раба Божія Іоанна Гайдука. Представися місяця майя року Божого народження 617". Шкіряний переплес.

ЄВАНГЕЛІЄ Літовицької церкви (друге), totожне першому, - аркуш починається евангелістом Матвієм. Доклесна дописка на евангелії змісту: "Року Божого 1628, місяця декемвра дня 24, сія книга, рекомая евангелія напрестольна, придана бисть ко храму великомучениці Параскеве до міста Літовижа грамадою Мелниковскою"...

ЄВАНГЕЛІЄ Локачевської Святомиколаївської церкви, друковане у Вільні в 1575 р. Петром Тимофеєвим Мстиславцем.

ЄВАНГЕЛІЄ Іваничевської церкви, також друковане П. Т. Мстиславцем (дати не подано), подароване Лаврином і Матроною Іваницькими для Іваничівської Святоблаговіщенської церкви в 1579 р. В дописці згадано також інші книги, подаровані тій же церкві.

ЄВАНГЕЛІЄ Підгороденської церкви, друковане в Москві при Василі Шуйському. На ній записка польською мовою, що це євангеліє взяте дворянами з іншими церковними речами з церкви в м. Можайська, Ілінська й Москви та в 1611 р. пожертвувані до Підгороденської церкви.

заставками, писане великим уставом на папері без водяних знаків та різними почерками письма в XVI столітті.

ЕВАНГЕЛІЄ рукописне Будятичівської церкви без початкових і кінцевих листів, півустав XVI ст., знайдене на дзвіниці згаданої церкви. На одному аркуші напис XIX ст.: "Сію книгу надобно подерть, ібо она уніатска, а тепер надобно россійскихъ." Теодорович зачислив автора напису до нерозумних людей, бо насправді книга давня, а не уніатська. Книга дуже знищена.

ЕВАНГЕЛІЄ цієї ж церкви без початкових і кінцевих аркушів. На записах читається, що книга подарована до церкви I564 р.

ЕВАНГЕЛІЄ с. Блаженники Святомиколаївської церкви, півустав, початку XVI ст., без початкових аркушів. На останнім листі напис скорописом, подароване I565 р.

ЕВАНГЕЛІЄ учительне - збірник проповідей Літовицької церкви, видане у Львові сп. Гедеоном Балабаном. Без початкових аркушів, до писка вказує, що воно подароване I630 р.

ЕВАНГЕЛІЄ учительне, рукописне, півустав XVI ст., без початкових і останніх аркушів, містить різні поучення.

АПОСТОЛ Загорівського монастиря, рукописний, середній устав першої половини XVI ст. писаний на папері з водяними знаками видом "кабана". Шкіряний переплёт з численними по-мистецьки виконаними кольоровими заставками з золотими заголовними літерами.

АПОСТОЛ з Бистачівської церкви, шкіряний переломаний переплёт, середнього формату. Устав Ху ст., внизу на маргінесах письмом XVII ст.: "Сію книгу, глаголемою Апостол, до храму Божіяго Архістратига Михаїла в Меленяхъ...а кто нарушить сію книгу од храму, тотъ да будетъ проклять въ сѣмъ вѣку и будущихъ."

АНФОЛОГІОН, або цвітослов, також Трифологіон. Львів, Братьська друк. I638 з благословення Петра Могили, принадлежний Будятицькій церкві. Зроблений напис каже, що раніше книга була подарована для Ожиговської церкви в I610 р. В I653 р. продана до м. Локачі за 15 злотих польських. Щойно в I66I р. набута "чесним отцем Ерофеем Юначковим "у славетном градѣ Владимиру в ярмарок в 2 недѣлю поста (місцевими прихожанами) к храму св. Архієрея Николая в с. Будятичах."

Рукописний запис стверджує, що книга передана до Святої введенської церкви Сидором Торузом.

ТІОДЬ ЦВІТНА Літовицької церкви, видання Львівського Братства, I664.

С рукою писаний запис, що вона пожертвувана I676 р. Яськом Моркачем і його жінкою Татьяною.

МІНЕЯ Іваничівської церкви за місяці липень-серпень, писана дрібним півуставом у два стовпці на папері з водяними знаками (не подано, які) з XVI ст. Без початкових і кінцевих аркушів. В мінеї поміщена давня служба, присвячена сва. Володимирові, Борисові й Глібові. Книгу пожертвував Лаврин з Мотриною Іваницькі в I547 р. Така сама Мінея за вересень-жовтень, пожертвувана тими ж у I579 р., без початкових аркушів.

ТИПІКОН Іваничівської церкви, без початку й кінця та переплетів, півустав XVI ст. Чин на многоліття, що починається "благородним князем"; треба припускати, що рукопис походить з часів удільних князів.

ОКТОЇХ Іваничівської церкви в півлиста, писаний більше-середнім півуставом між XV-XVI ст. За написом книга пожертвувана I579 р. Святоблаговіщенській церкві Лавріном і Матроною Іваницькими.

ОКТОЇХ малого розміру, у шкіряній оправі, дрібний півустав XVI ст.

Багато аркушів дописані у XVIII ст.

ПОМ'ЯТНИК XVIII ст. Будятицької церкви.

ІРМОЛОЙ, Львівське видання, I700. Перший твір нотного книгодрукування. Книга пожертвувана Будятичівській церкві Гаврилом і Анною (прізвища не подано) у I701 р.

ІРМОЛОЙ, рукописний, прикрашений рисунком царя Давида, з гарними заставками, "писаси рабом Божієм Андреем Скабовичем в Межиріччи". Походить з XVI-XVII ст.

МЕТРИКИ Літовицької церкви (слід розуміти дві метричні книги), одна Святої введенської церкви I746-I772, писана по-Церковнослов'янськи, а друга за I723-I779 рр. з Святоп'яtnицької церкви з I772 р. писана по-польськи.

СБОРНИК ВІЗИТ уніяцького періоду, писаний по-польськи, огляд цер-

В переліку є 28 рукописів і рідкісних друків. Деякі мають унікальну вартість. Братство засноване в 1891 р., праця М. Теодоровича, якою ми користаємося, друкувалася 1893 р., отже до Першої світової війни, рукописів і друків могло бути до сотні назв. Звітність Володимирського Братства за 1893-1912 рр. тепер є поза межами нашого доступу.

II. Церковні речі та фрагменти давніх пам'яток.

Вступна заувага у попередньому розділі "Рукописи і книги" відноситься і до цієї збірки - це все музейництво. Вироби з мінералів, чи шляхетних металів можуть ще десь зберігатися, інші, компоновані з сипких пород - глини, цементу, крейди, - можливо знищені. Частину вивезли до чужих музеїв. Але згадати про них треба, бо цей список може бути доказом, хто власник, якщо їх знайдуть десь у музеях, чи у приватних людей.

ОБРАЗ БОГОМАТЕРИ з ХУ ст. з Собору Мстислава, постійно стояв у Захристі (Горне місце), писаний на дерев'яній дошці, 5 футів заввишки і 4 ф. завширшки. Зображення частково було поруйноване.*

ОБРАЗ СВ. ДМИТРІЯ, мальований на дошці I арш. і 9 вершків заввишки, I арш. і 3 верш. завширшки. Імовірно з XIII ст. принадений до церкви цієї назви, що була побудована в урочищі "Стара Кatedra". Зображення добре збережене, по краях - поруйнований.

ОБРАЗ БОГОМАТЕРИ з Предвічним Дитям на руках, декілька разів реставрований. Припускається, що він був привезений із Москви за часів Олександра Підгороденського й подарований у 1612 р. до Підгороденської церкви.

ОБРАЗ БЛАГОВІЩЕННЯ Пресв. Діви Marii із с. Іванич, мальований 1579 р. Феодосієм із Самбора для Матрини Іваницької. Під крилом ангела напис: "Федусько маляр из Самбора". Внизу написано: "Во лѣто по рождествѣ Христовѣ...(1579) мѣсяца декабря (9) дня; при державѣ Стефана короля польского, воеводы Седмиградскаго, и при освященном кирепискупѣ Феодосію Володимерском и Берестейском:

* Давні міри і ваги заокруглюємо, "дюйми" і "локті" обмежимо.

повеленіем и накладом благочестивої шляхетної милости панеї Іванницеї Лавріїнової Матрени Семеновны...Іваничко.. исъхоружила образ си Благовѣщеніе Святыя Богородица дъля своего тѣлесного и душевного спасенія і зоставила его во церковь сию, которуюож сию церковь своим накладом изъбудувала Богу ку чти и хвль аминь". ПОКРОВЕЦЬ на св. Дари малинового оксамиту, шитий золотом і сріблом, посередині зоря (звізда) на ній зображення Спасителя, Пресв. Богородиці й ап. Іvana, а по кінцях євангелисти.

АНТИМІНС другої половини XVIII ст. з гравірованими зображеннями

зняття тіла Христа. Пам'ятка належить до уніяцького періоду.

СУХОЗАГНЕТ, СТЕПАН, портрет з Святопреображенської церкви м. Степана, де названий був братчиком, фундатором і ктитором від 1719 р. Напис церковнослов'янською мовою подає такі дані:

ОТ СЫНА ОТЦУ ПРИНЕСЕНЫ

В час смерти его в року (1719) февраля (22)

Се Стефан Сухозагнѣт фундатор явъствени.

Ктитор и Брат В. церковном Братствѣ Предпочтени

Іже Вчесть Богу храм сей Совершивши Дѣлом

Зде лежит Погребени Омертвѣвши Тѣлом

О души же Снго вас усердно желаем

Да стопи Здѣ Отче Наш За ню прочитает

Помянуть Бо усопшаго Души ест Полезно

О сем Вас Стефан просит зде Входящих Слезно.

СУД БОЖІЙ, картина з 1802 р. місцевого мальяра. Всі грішники до "аду" йдуть пішки, чортів везуть у каретах, першими йдуть жиди, карані за "несправедливу вагу". Між грішниками також ті, що в "церкві дрімають" та безправно беруть з "крушки" (збіркової таці) гроші.

ХРЕСТ, залізний з купола церкви в Будятичах, побудованої у XVII ст.

ТАЄМНИЧИЙ НАПИС із Свято-асилівської церкви на шиферній таблиці.

Дотепер тільки прочитано початкові слова: "...помози Боже раб... княж... імовірно (1194) от Рож. Хр.". Цей напис досліджував С. Томашівський і прийшов до висновку, що це таблиця-напис якогось монаха. В 1914 р. вивезена до Югославії (Див. оригінал, стор. 87).

церкви, що за переказом походить з часів Володимира Великого.

ЦЕГЛИ з тризубом знайдені коло Василівської церкви та Михайлівського монастиря.

ЦЕГЛИНИ різного розміру т. зв. "цемяники", "цинини" і цвяхи, знайдені при розкопках у 1886 р. в урочищі "Стара Катедра".

ЦИНІНА, зразки з Мстиславового собору.

СТОЛПЕ, коло Холма, каменці й цемянка.

КАДИЛЬНИЦЯ, срібна, майстерно виконана з орнаментами квітів і листків, з кінця ХУІІ ст.

ПАНАГІЯ уніяцького єпископа в срібній справі.

ПЕЧАТКА уніяцького єпископа.

ПЕЧАТКА з одноголовим орлом посередині з написом польською мовою:

"Печать земства Черниговского воеводства, уезда Владимирского-Новгородского 1792 г." - знахідка з м. Луцького.

ХРЕСТИ (2), мідні к. 20 см заввишки, на них Розп'яття і херувими вгорі.

ХРЕСТ, залізний знайдено на місці неіснуючої церкви Якима і Анни.

ПЕРСТЕНЬ, шлюбний, знайдено на подвір'ї Василівської церкви.

III. Зناхідки на городищі "Стара Катедра".

ЕНКОЛПІОН-МЕДАЛЬОН, коло 6 см, на однім боці Розп'яття, а на другім нанесена позолота.

ЕНКОЛПІОН-ХРЕСТ, мідний із срібним вушком коло 10 см висоти, на однім боці Розп'яття, а на другім Богоматі з Предвічним Дитям на руках.

ОБРАЗ св. Миколи, мідний, наліво над ним Спаситель, направо Божа Мати.

БРАСЛЕТ, срібний, жіночий.

МОНЕТА, срібна, чеська з ХІІІ ст. краля Вячеслава, Івана й Карла.

На ній герб чеського королівства, над ним корона й лев з двома хвостами.

МОНЕТА, величини ривеника, з хрестом.

МОНЕТА, величини як вище, з діркою посередині. Написи затерти.

МОНЕТИ, два срібні гроші литовські з датами 1548 і 1557 (1/2 гроші).

ШЕЛЯГ литовський, мідний з 1665 р.

МОНЕТА угорська, срібна з 1572 р. імператора Максиміліана II.

216

МОНЕТА, два польські злоти з 1755 р.

ЛАМПАДА (обломок), глиняна, орнамент з квітів і листків винограду.

ГОРШКИ (2), циліндричної форми, один з них угорі квадратом, а
другий хрестом.

СТРИЛІ (6) наконечників до стріл луків.

БАРДИ (2) залізні без ручок.

БАРДИШ великий, залізний, 17 фунтів, вістря коло 35 см завширшки.

З-посеред 73 експонатів у відділі рисунків, гравюр, фотографій
тощо, треба згадати головніші, а саме:

ОБРАЗ БОГОМАТЕРІ з Мстислава собору з ХУ ст.

ВАСИЛІВСЬКА ЦЕРКВА, вид, за переказом побудована Володимиром Вели-
ким. Збереглась до нашого часу. Ротондна форма.

ІКОНА БОГОМАТЕРІ з Предвічним Дитям на руках, Зимнівського манасти-
ря, імовірно, подарована свідом Володимиром Великим.

ХРЕСТ з П'ятницької церкви, тепер не існуючої, дуже давній.

ОПРАВА ЕВАНГЕЛІЇ, срібна з Загорівського монастиря.

ХРЕСТ із кипарису, обложений сріблом, подарований Іваницькими у 1576 р.

ОПРАВА (оклад) евангелії, на замовлення и. Константина Івановича
Острозького для Дерманського монастиря 1507 р.

П'ЯТЬ ІКОН з початку XVII ст. з церкви с. Охлопова, що була побудо-
вана 1638 р.: Введення у Храм Діви Марії, Хрещення Господнє,
Вхід Ісуса в Єрусалим, Схестя св. Духа на Апостолів та Успіння
Богородиці.

ЦАРСЬКІ ДВЕРІ (врата), двоє бокових дверей і два образи Спасителя
і Богоматері з іконостасу домової єпископської церкви у Воло-
димирі.

НИКЕЙСЬКИЙ СОБОР, зображення з церкви с. Хорова.

ЕНКОЛПІОН, бронзовий хрест, знайдений у підземних ровах Мстиславового
собору. Хрест складається з двох половин, на одній стороні
Розп'яття Спасителя з написами "Іс, Хс", а на другій Богоматір
із розложеними руками та написи "Мр. 08".

ЕНКОЛПІОН, бронзовий хрест, знайдений коло с. Цегова. На одній 217

стороні Розп'яття і три головки по кінцях хреста, а на другій - одна велика голова святого посередині й три головки по боках.

Там же знайдено другий енколпіон, на одній стороні Розп'яття, а на другій Господь Вседержитель. В кінцевих заскругленнях головки святих.

ХРЕСТ, нагрудний уніяцького протоієрея.

РИЗИ, давнього крою, малинові, шиті золотими нитками й сріблом.

На плечах - 12 апостолів, посеред них Господь Вседержитель на престолі, по правій стороні Богоматір. Напис церковнослов'янськими літерами - в'язь.

СТИХАР, полотняний з половини 18 ст., внизу вишитий напис "дячій стихарь", виготований при уніяцькому єп. Ф. Володковичеві для церкви св. Параскевії.

ПОЛЬСЬКІ БІСКУПИ НА ВОЛИНІ

у перших віках історії християнства в Україні можливим було говорити про віроісповідну одностайність нашого народу, але з бігом століть, наслідком перегрупування населення, стан змінився. Поруч православних мешканців князі населявали бранців-магометан, які не відразу ставали християнами. З тих часів збереглися назви місцевостей - турці, татарищі тощо. Були також завоювання нашими князями інших народів та іншими князями нашого. Волинь найбільше знищена зазнавала від монголів і завоювань Польщею. А із сторони Московії-Росії був національний геноцид.

Германи із заходу від перших віків християнства натискали на тодішню Лахію-Польщу, вони зайняли й винародовили поляків. У Шлеську й Помор'ї, а поляки почали займати українські землі та польщити українське населення. Поляків хрестили німецькі католицькі місіонери, які мали на меті через поширення латинства у Лахії мати вплив на її князів і внутрішнє життя держави та відчахнути поляків від решти слов'ян і не дати їм зможи належати до якого-будь об'єднання слов'ян. Тому поляки до сьогодні не мають приятелів між сусідніми

народами. З сусідами слов'янами вони постійно ворогують. І навіть вифантазували собі границі "од можа до можа". Поляки ніколи не жили в згоді з українцями, а перебування українців під їх окупацією постійно було національним гнітом та віроісповідним переслідуванням.

218

Римо-католицтво почало проникати на Волинь у другій половині XIV ст. Україна попала в спільноту трьох народів: Литви, України й Білорусі. Спершу в ту спільноту була включена лише частина українських земель, а згодом Литва поширила свою владу на інші українські землі. Польський історик Стецькі, на якого покликується М. Тедорович (I, ст. I86), подає, що король Казимир Великий, заволодівши Волинню у 1364 р., кіби заснував у Володимири римо-католицьку єпископію та побудував катедральний храм. Якщо таке "оснування" відбулося, то воно існувало недовго, бо після смерті Казимира (1370) князь Любарт в 1376 р. з іншими князями навіть перейшли р. Сян і спустошили Сандомирщину.* Титулярну єпископію заснував папа Григорій XI у 1375 р. за посередництвом польського короля Людовика та його родича Владислава Опольського. Володимир тоді був під владою Любarta.

Згадане джерело подає, що перших шість єпископських призначень римо-католицьких кругів були номінальні, а справжнє призначення і її першим біскупом у Володимири був Андрій Славський (1425-1452), що у 1427 р., на вимогу кн. Витовта, перемістився з Володимира до м. Луцького (I, ст. I86).

Одруження литовського князя Ягайла в 1386 р. з польською королевою Ядвігою несподівано змінило хід історичних подій в некористь українського заходу. Це мав бути тільки "союз" сумежних народів, справді на Волинь поширювалось польщення, спершу у формі будування храмів. В 1497 р. у Володимири був побудований перший храм домініканців св. Тройці великим князем литовським і королем польським Олександром Ягеллоном. Це була масивна мурована будова, яку у XIX ст. зліквідували росіяни, перебудувавши на урядові канцелярії. Другий храм св. Яким Й Анни був побудований у 1554 р. княгинею

* Левкович, І. Нарис історії Волинської землі. Вінниця, 1953, ст. 86.

Анною Збаразькою, також муріваний. Третій костел був побудований 219 у 1755 р. Ігнатієм Садовським для єзуїтів, при костелі також монастир.

Римо-католицькими біскупами у Володимирі були:

1. П'ятр, 1364-1370, домініканець (номінальне призначення*).
2. Гинко Буковський, 1371-1375 (номінальне призначення).
3. Ізидор, домініканець, 1375-1380 (номінальне призначення).
4. Ругіян, помер 1400 р. (з якогось монашого чину, номінальний).
5. Григорій де Бучнів, 1405-1425, домініканець (номінальний).
6. Анджей Силявський (з Плавкі), 1425-1452, перший латинський епископ, що тут діяв і на бажання Витовта в 1427 р. перемістився до м. Луцького.
7. Венчеслав Корчак, помер 1462 р.
8. Ян Лосович, 1463-1468, потім перенесений до Вільна.
9. Мартин Кржемовський, призначений у 1468 р.
10. Станіслав Ставський, помер коло 1488 р.
- II. Ян Андрушевич-Куделко, 1493-1499.
12. Альбрехт, кн. Радзивіл, прозваний Милостивим, 1505-1507, помер 1519 р.
13. Павел Алльгімунт, кн. Ольшанський, 1507-1535. В 1512 р. записав своє майно у Янові наступникам. Відтоді біскупи мали титул: луцькі й берестейські.
14. Георгій кн. Фальчевський, 1542-1547. Брав участь в описі замків на Волині.
15. Валеріян Протасевич-Шушковський, резидував до 1555 р.
16. Ян Андрушевич, 1563-1579.
17. Віктор Вербіцький, 1579-1588.
18. Мернард Маційовський, 1588-1600.
19. Станіслав Гомолинський, 1600-1604.
20. Мартин Шушковський, 1604-1607, потім був біскупом полоцьким.
21. Павел Волович, помер 1608.
22. Павел Волуцький, 1608-1616, коло 1612 р. побудував єзуїтську колегію.

* *In partibus infidelium.*

23. Генрик Фероєй, підканцлер коронний, був до 1617 р. 220
24. Анджей Линські, 1617-1622, потім був перенесений на Куяві.
25. Станіслав Пубенські, 1624-1627, опісля перенесений до Полоцька.
26. Ахазій Греховські, 1627-1633.
27. Богуслав Радошевські, 1633-1638.
28. Анджей Гембіцькі, 1638-1655.
29. Ян Замойські, помер 1655 р. (Домініканець, перемишлянських біскупів).
30. Ян-Стефан Визго, 1655-1659, підканцлер коронний.
31. Миколай Пражмовські, 1660-1666, потім був примасом.
32. Фома Лозенські, 1667-1675, з холмських біскупів.
33. Станіслав з Любраца Дембській, 1676-1680, потім біскуп полоцький.
34. Станіслав Вітвіцькі, 1680-1688, з київських біскупів.
35. Богуслав Лещинські, 1668-1691.
36. Франциск-Михал Пражмовські, 1697-1701.
37. Александер Виговські, 1703-1714.
38. Яким (Іоаким) Пржебендовські, 1714-1721.
39. Стефан-Богуслав Рупневські, 1722-1731.
40. Ян Пілскі, до 1732, потім краківський біскуп, відтак кардинал.
41. Анджей-Станіслав Залуські, 1732-1739, потім біскуп холмський.
42. Франциск Кобельські, 1739-1755.
43. Антоні Воловіч, 1755-1769.
44. Фелікс-Павел Турські, 1769-1790, потім біскуп краківський.
45. Адам-Станіслав Нарушевіч, 1790-1796, з біскупів смоленських.
46. Гаспар-Казімеж Цецілевські, 1798-1831, луцько-житомирський біскуп.
47. Михал Півніцькі, 1831-1845.
48. Каспер Боровські, 1848-1883, був одинадцять літ на Сибірі, помер в 1884 р.
49. Симон-Мартин Козловські, 1883-1891. Бувший ректор римо-католицької духовної академії у Петербурзі. Потім був митрополитом римо-католицьких костелів у Росії.

Після біскупа Козловського деякий час Луцько-Житомирською римо-католицькою дієцезією управляв суfragан Аматенській та офіціял Кирило-Ігнатій Любовіцькі, член польської духовної консисторії, але праця поляків вже була обмежена російськими жандармами, слов'яни слов'янам створювали неволю.

ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКІ єПІСКОПИ У ВОЛОДИМИРІ

Микола Теодорович у монографії "Город Владімір..." (Почаїв, 1893) називає Іпатія Потія, православного єпископа у Володимири "ініціатором унії", а місцями, покликуючись на інших, називає його "пророком унії". Деякі церковні історики твердять, що Православна Церква тоді була піду пала й єдиний рятунок був перейти до іншого духовного центру. Церковні братства у більших містах Західної України глибоко розуміли потреби народу й почали розвивати видавничу діяльність та організування мережі шкіл. Це також розумів ін. К. К. Острозький, основуючи коло 1575 р. "триазичний ліцей", популярно названий Острозькою Академією з метою виховати провідну верству, членів духовенства. Але політичні умовини були проти українського народу.

Польські королі в 1547 р. одержали, мабуть, сеймові уповноваження довільно розпоряджатися православними єпископіями, монастирськими посадами та "патентами" парафіяльних священиків. За вірну службу королеві, за більшу суму грошей (коли на одну посаду, напр., було три особи) король видавав грамоту на дане становище, чи посаду без уваги на кваліфікації кандидата. Іншими словами, - це була "оренда".

Польська верхівка, компромітуючи православну церкву придуманою орендою, викликала серед вірних, а головно духовенства, різні думки, а зокрема, що християнство Східної Церкви не має доброго проводу. Тє штовхало до шукання виходу, який, здавалося, може бути під опікою латинської церкви. На такому грунті зароджувалася унія з Римом.

Іпатій Потій мав закінчену вищу освіту, талановитий проповідник, який у минулому був кальвіністом, а в 1571 р. став православним. Висвячений на володимирського архієрея у 1593 р., а вже у 1595 р. став промотором "унії", теоретично з Римом, а практично з Польщею. Кажуть, що ін. К. К. Острозький зізнав унійні задуми Іпатія Потія і просив його на Берестейському соборі підтримувати думку про "об'єднання церков", як рівний з рівним, а не "приєднання" до Риму. У тій справі князь писав до папи Климента VIII у 1598 р., що він готовий докласти зусилля для поєднання обох церков: "две дочері одного Господа, не отнімаючи ні у одній предналежащій єй чести і слави".

Ми не будемо в цій статті розвивати теми роз'єднання Української Православної Церкви, а подамо тільки вступ до списку владик уніяцької церкви у Володимирі.** М. Теодорович подає дев'ять пунктів, на які у Римі погодилися єп. Потій і Терлецький, а саме:

1. "Дух Святий сходить і від Сина" і все, що ухвалив Флорентійський собор про унію Східної Церкви з Західною.
2. Прийняли догму про "Чистилище".
3. Римський папа - дійсний заступник Христа за посередництвом апостола Петра.
4. Признали все, що ухвалив собор Тридентський.
5. Прийняли "індульгенції" (відпущення гріхів за послуги).
6. Римську церкву признали матір'ю і вчителькою усіх (вірних і церков).
7. Пообіцяли прийняти новий обряд приготування Святих Тайн (Причастя).
8. Прийняли всі анатеми (прокляття), на кого їх поклала Римська Церква.
9. Погодилися, що ніхто не може бути спасений поза римською вірою ***)

Унію сильно занепокоївся народ, кн. К. К. Острозький 24.6.1595 р. розіслав до духовенства й народу "Послання про перебування в православній вірі". В нім, між іншим, сказав: "Злохитрими кознями вселукаваго діявола прельстивши славою світа сего и помрачивши тьмою сластолюбія, наши мнимые пастыри - митрополит со владика-ми претворились въ волковъ, отверглись единой истинной св. восточ-ної вѣры, отступили отъ нашихъ вселенскихъ пастырей и учителей и приложились къ западнъмъ, прикрывая въ себѣ внутренняго волка кожею своего лицемѣрія, какъ овчиною" (I, ст.68).

Князь К. К. Острозький був правий, бо він з єп. Потієм нараджу-
вався про об'єднання, а не приєднання. Потій робив заходи прими-
ритися з князем з роду Володимира Великого, навіть хотів його відві-

*) Иловайский, Д.И. История России. Т.3, ст. 557.

**) "уніяцька Церква" - це історична назва, відома десь до 1945 р.
***) Акти изд. Віл.Археолог. Комісією. Том 16, ст. 150-151.

дати, коли той був у похилому віці, але мусів майже від самих воріт 223 вернутися. Князь на те сказав: "Пусть Потій ішет примирення не со мною, а с Господом Богом, ибо он от правой въры оступил и предателем ея стал" (І, ст.69).

На подорож до Риму еп. Терлецький позичив 2000 зл., в заставу дав на 40 літ посілість Видиради (Одиради) коло Олики, Дубенського повіту. Папа підписав проект унії разом із двома волинськими владиками, похвалив обох за добрий намір і через них передав грамоту до польського короля про свою згоду на церковне "приєднання". Весна 26-го 1596 р. відбувся у Бересті собор, на якім проголошено злуку з Римом. Довго плянована унія стала дійсністю.

Тепер вже не тайна, що в церковній унії Польща мала свої політичні цілі - через віроісповідну єдність до винародовлення українців. Але сталося інакше.

I. Єпископ Іпатій Потій, 1593-1613.

Народився в 1541 р. на Забужжю в с. Розанка, за лівим берегом Західного Буга, тоді Сідлецька, пізніше Волдавська губернія. Він та його предки були православними й проживали на півдні Берестейщини. Батько Лев Потій (в документах Паткевич-Тишкович) був підскарбієм і писарем у Литовській державі при королеві Зимгунті I. Він із біскупом Юрієм Фальчевським 1545 р. описували замки на Волині. Іпатій, в мирі Адам, початкову освіту набував у школі кальвінів, кн. Миколи Радзівіла Чорного, представника течії протестантів на Литві. Опісля Адам скінчив Краківську латинську академію. З правила, кожна школа кладе на випускника "печать духа", не був і Адам вільний від того. Маючи 33 років життя в 1571 р., він залишив протестанство й рішив вернутися до віри батьків - православія. Спочатку працював у королівських урядах писарем, потім був земським суддею у Бересті, в 1589 р. став берестейським каштеляном. Був одружений з дочкою волинського князя Федора Головні-Острожецького, мав трьох синів і стільки ж дочок. Як каштелян берестейський, брав участь у Берестейському соборі 1590 р. в справі Львівського Братства.

Князь К. К. Острозький в 1592 р. виклопотав у короля грамоту, що

король буде ставити на єпископів тільки тих осіб, яких князь особис- 224 то поручить. В 1593 р. помер володимирсько-берестейський єпископ Мелетій Хрибтович; кн. К. К. Острозький поручив володимирській єпархії Адама Потія, знаючи його як людину освічену. Королівські власті радо на цю номінацію погодилися. Король у березні 1593 р. дав доручення Київському митрополитові Михайлові Рогозі висвятити в єпископи берестейського каштеляна "чоловіка старожитної фамілії, спосібного, скусного в греческім законі й благочистивого." У квітні згаданого року А. Потій був пострижений у монахи у володимирськім Святоуспінськім соборі, у скімі - Іпатій. Постриг перевів луцький єпископ Кирило Терлецький у присутності кн. Острозького та численних дворян. Пізніше у Києві Іпатій був висвячений у сан єпископа.

Про унійну діяльність Іпатія Потія вже написано багато, залишається подати тільки важливі дати з його життя. Коли у 1600 р. помер митр. М. Рогоза у Києві, король Зигмунт III назначив єп. Іпатія переємником і за ним залишив володимирську єпископію зо всіма прибутками. Треба сказати, що Володимирська й Луцька єпископії були найбагатшими. Дня 22.2.1605 р. король видав Іпатію грамоту, з силою якої він та його наслідники мають повну юрисдикцію над усіма церквами й духовенством.

Ставши в 1596 р. уніятом (властиво рік раніше, під час відвідин папи), він рішив перевести на унію усю володимирську єпархію. В 1596 р. дружина кашеляна Брацлавського Марія Загоровська, патронка церкви св. Іллі у Володимирі, заскаржila Потія за зневагу вірних. Ні один суд скарги не хотів прийняти. Православні дворяни, князі Андрій та Олександер Загоровські, внесли до суду скаргу за напад людей єп. Потія із зброєю на Свято Василівську церкву, де сам владика під час утрені захопив у вівтарі священика Мартина, обстриг його й заборонив свянослужіння у православнім обряді.

Іпатій Потій повиганяв монахів з Свято-Предображенського монастиря, а сам монастир передав уніятаам. Так само проти волі вірних передав під унію княжий собор, побудований кн. Мстиславом у 1160 р. З великою люттю переслідував православні братства. Відбирав церкви, школи, виганяв священиків - все це робилося ніби для "добра й слави"

навернення на унію. Сам він переводив ревізії у друкарнях. У 1597 225 р. відібрав у Бересті недавно урухомлену братську школу, вчителем назначив доктора богословії Петра Аркуду, грека, що скінчив римську колегію. Також відібрав у православних Святотроїцький монастир у Вільні, при нім заснував уніатську колегію. У Володимири при Святоуспінськім соборі заснував школу й записав їй свої прибутки 250 злотих.*

Потій також займався літературною діяльністю. Ще в 1585 р. видав твір п.з. "Унія греків з костелом римським" (див. Русская историческая библиотека, т.7). Йому приписують кілька полемічних праць. Був знаменитим проповідником і освіченою людиною, на жаль, доля так ним покерувала, що мусів "старе руйнувати, а нове приходилося тяжко будувати". По собі залишив збірник проповідей, що був виданий у Супраслі 1613 р.

Митр. Іпатій Потій помер 18-го липня 1613 р. на 72 році життя і був похований у Святоуспінськім соборі кн. Мстислава у Володимири між царськими вратами та амвоном унизу в усипальницях.

2. Єпископ Яким (Іаким) Мороховський, 1613-1631.

Дворянин, у мірі Ілля. До часу схими був секретарем при королеві Зигмунті III. У 1612 р. прийняв схиму й служив при єп. Іпатію Потієві. По смерти єп. Потія король 9.8.1613 р. дав єп. Якимові грамоту на володимирську єпископію, як "добром заленою през великою панов сенаторов, так духовних, яко свецких, цноту, побожностъ, скромность, годность и до справовання уряду пастирскаго способность" **) 23-го серпня згаданого року номінат урочисто був уведений в управління єпархією. Його особисто інtronізував митрополит київський Йосиф-Вільямін Рутський з участю волинської знаті, переважно неукраїнського походження, як також вислужників короля. Одночасно відбувався похорон єп. Іпатія Потія. Мороховський був висвячений у єпископи шайно 3.7.1614 р.

Проти номіната запротестували православні. Волинські дворяни 8.3.1616 р. в інструкції своїм послам на варшавський сейм були проти передачі Мороховському володимирської єпископії, як людині, що

**) АДЗР., ч.І, т.6, ст. 414-415. **) Гам же, ст. 423.

не походить з Волинського воєводства, просили короля, щоб віддав цей пост комусь із місцевих уродженців. Мороховський на протести не звертав уваги та всюди з усієї сили заводив унію. Свящ. с. Піщана Ісая Кунцевич жалівся, що владика заборонив йому служіння, відібрав від нього королівські грамоти, а парафію передав уніятові Іванові Романовичеві. Мороховський робив зусилля перебрати Зименський монастир, але в ту справу втрутилися князі Чорторийські й дворянин Гавриїл Іваничук. Мороховський зробив Іваничукому заекд, що той не доглядав як слід монастиря.

Єп. Мороховський у володимирській єпархії завів капітулу й по-закладав школи. В 1631 р. зробив заповіт, у якому на основану й побудовану ним школу дав 600 зл., стільки ж "на шпиталь брацтва святле Пречистое, при соборной церкви", 300 зл. на міський шпиталь і 600 зл. на добро "свесченников Берестейских". Помер 19.3.1631 р. Згідно з його бажанням, був похований у Святоуспінськім соборі, перед чудодійним образом Богоматері в усипальниці під церковю.

Єп. Мороховський написав чотири твори - два мовою свого народу і два польською. Тимчасово володимирською єпархією управляв до січня 1632 р. митр. Йосиф Рутський (I, ст. 73-75).

3. Єпископ Йосиф Мокосій-Баковецький, 1632-1650.

Нащадок давніх руських дворян, його предки згадуються ще в XI ст., власники Крем'янецького замку. Секретарював у королівстві на протязі 16 років при Зигмунті III, опісля був секретарем і скарбником володимирським. Після схими з дозволу короля став архим. Жидичинського Святомиколаївського монастиря у Луцькому. Король наказав 26.I.1636 р. митроп. Рутському поставити Мокосія на володимирсько-берестейського єпископа. Його перед тим рекомендував сам митр. Рутський. Мокосій, ставши єпископом, зобов'язався платити щорічно по 600 злотих (I, ст. 76).

Жителі Кобриня жалілися на єп. Мокосія-Баковецького й архим. П. Овлочимського, що вони насильно забрали у православних церкву Різдва Богородиці й забороняють відвувати різні треби. Православний луцький єпископ кн. Пузина Афанасій вініс скаги до суду про вдіяні насилля православним у Кобрині, Більську, Любліні, Бересті, Красноставі, Ковлі й Грубешові. 31.IO.1635 р. жалілися володимирські

мішани за напад челяді сп. Мокосія на валку возів, що везли това- 227
ри до Торуня.

Сп. Мокосій-Баковецький помер 1650 р. (за іншими 1655 р.). Спар-
хією тимчасово управляв до 1654 р. холмський владика Яків Суша
(І, ст.75-76).

4. Єпископ Адам Потій, 1654-1666.

Внук Іпатія Потія. Його згадують в акті козацьких послів до
сейму в 1659 р., що, згідно з статтями "Гадяцького договору", во-
лодимирською єпископією має володіти православний владика, а не
уніяцький "ксеніз Потій". Козаки просять важливу єпископію по-
вернути православним.*

Сп. Адам Потій, у мірі Ян-Михаїл, дnia 28.9.1663, жалівся у во-
лодимирськім замку, що пинський підкоморій Іван Павло Дольський
напав з відділом озброєних людей на уніяцьку Святомиколаївську
церкву в с. Льбяж та зруйнував її до основ; священик тієї церкви
Тарасій Ласкович встиг утікти.**

Сп. Адам Потій помер 1666 р., за життя був також "прототронієм"
Київської митрополії.***

5. Єпископ Венедикт Корсак-Глинський, 1666-1677.

Наслідок давніх руських дворян. До часу висвячення був архи-
мандритом у Кобрині після Маріяна Оранського. Судився з київським
митрополитом Гаврилом Колендою за відмову давати щороку 600 зл. на
вдержання митрополії. Будучи на старі літа хворим, він просив
старшину чину св. Василія дати йому заступника-коадютора. Йому
дали Лева Шлобовича-Заленського.

Венедикт помер у 1677 р. і був похований у м. Журовиці, тоді
Слонинського повіту, Гродненської губернії (І, ст. 77-78).

6. Єпископ Лев Шлобович-Заленський, 1678-1708.

Цей духовник також із дворянського роду з с. Любич (Заленських),
що вийшли з Мазовії в половині XVII ст. Його батько був підлясь-
ким хорунжим, а мати з дому Глинських, отже попередній сп. Вене-

*) Пам'ятники, изд. Київ, Археогр. Комис. Том 3, отд. 3, ст. 516.
) АДЗР., ч. 6, т. 1, ст. 47-49. * Там же, ч. I, т. 4, ст. 151.

дикт Корсак-Глинський був його дядьком (вуйком). Учився у Битені 228 у василіянськім новіціяте, потім студіював закордоном. Монахий чин прийняв у Супраслі. Десь коло 1676 р. став коадьютором володимирського еп. Венедикта Глинського, а після смерті зайняв його місце. Висвячений на архієрея у 1678 р.

В жовтні 1693 р. помер київський митрополит Кипріян Жолуховський, тоді Лев Заленський був назначений адміністратором митрополії і полоцької архієпископії, а в 12.10.1695 р. став київським митрополитом, одночасно управляв володимирською єпископією і кобринською архімандрією. За його часу православна церква й монастир у Збаражі стали уніяцькими.*

Дня 3-го грудня 1703 р. інстигатор володимирської єпископії Григорій Лопухович зложив скаргу від себе та в імені еп. Лева на економа Турівської волості Івана Гирфельдтина, що він сильно побив його уповноваженого під час служби (I, ст. 78).

Помер 12-го липня 1708 р. на 70-му році життя. Похований у володимирськім Святоуспінськім соборі.

7. Єпископ Лев Кишка, 17II-1728.

Дворянин, православного роду. Згідно з джерелом, в давнину писався Килич, потім Кишк та зрешті Кишка, в мірі Лука. Народився 1668 р. в Ковелі, куди прибули звідкись його батьки. Був кревним холмського єпископа Якова Суши. Вчився у Римі, там здобув ступень доктора богословії. Вернувшись на Волинь, був вчителем у володимирському уніяцькому колегіумі, де викладав філософію. Після постригу у монахи був настоятелем віленського, полоцького, березовецького й супрасльського монастирів. Як архимандрит Василіянського ордена, в 1708 р. був назначений правлячим єпископом володимирським, висвячений був у 17II р. В той час на Володимирщині вже було 12 уніяцьких церков. Дня 2I-го листопада 17I3 р., після смерті Георгія Винницького, був призначений на київського митрополита. Цей владика в 1720 р. скликав до Замостя собор уніяцької митрополії.

*) АІОЗР., ч.I, т.4, ст.151.

Єпископ Кишка був освіченою людиною, писав мовою українською і польською. Йому належить біографія Іпатія Потія. Помер 19.10.1728 р. у Володимири.

8. Єпископ Корнилій Столповицький-Лебедський, 1729-1730.

Народжений у пов. Слонинським, Гродненської губернії, походив з дворян Столповицьких-Лебедських від окатоличених батьків. Кінчив студії в Римі й перейшов на унію, постригся у монахи та вступив до Василіянського чину. Був учителем і проповідником у Бітенськім монастирі, опісля ректором уніатської колегії у Володимири,protoархимандритом ЧСЕВ, а також архимандритом Березнецького, Супрасльського і Дерманського монастирів та ігуменом Хрестовоздвиженського дубенського монастиря у різний час.

Після смерті сп. Кишки був призначений 12. 8.1729 р. королем на володимирського єпископа. Помер 22.1.1730 р. і похований у Володимири (І, ст. 80).

9. Єпископ Феофіл Годебський, 1730-1756.

З походження пинський дворянин, син хорунжого Станіслава Годебського, що був на королівській службі в Пинську. Ще в молодому віці вступив до василіянського чину, після скінчення підставової школи вчився сім років у Римі у грецькій колегії. Вернувшись у рідні сторони, був проповідником у Жировинах, потім архимандритом Антопольським і Хоробровським та членом генеральної капітули в Новогрудку. Коли в 1719 р. помер пинський єпископ Яким Ціханович, він був призначений адміністратором Пинської єпархії, а дnia 7.9.1720 р. висвячений на єпископа.

Ще як був єпископом-номінатом, брав участь у Замойському соборі в 1720 р. В березні 1730 р. польський король призначив Феофіла на Володимирську єпископію. Він не був господарним владикою, перебував у Купечові. За його часу заведено унію в Берестейськім, Пинськім, Кал'ятицькім і Новогрудськім монастирях. Господарював дуже розтратно церковними маєтками. Помер 12.9.1756 р. (ст. 80-81).

10. Єпископ Филип Володкевич, 1757-1778.

Нащадок давнього дворянського українського роду Володкевичів.

У міри Філіціян. З його роду Самуїл Володкевич був нагорджений митрополитом Могилов за працю для добра православної церкви. Народжений 6.6.1697 р. в Новосілках, Мінської області, від батьків, що вже були римо-католиками. Батько його був мінським стольним; його два брати вступили в орден Домінікан. Філіціян учився у Бромберській колегії, опісля був "суперіором" у Любліні та віце-ректором університетської колегії у Володимири. Був у 1730 р. архимандритом Дубенського й Дерманського монастирів. Після смерти Йосифа Рогаля-Левицького він був призначений єпископом холмським і белзьким. Здебільшого перебував у Дубні в тамошньому монастирі.

4.4.1753 р. був назначений коадютором Київського митрополита Флоріана Гребницького, а наступного року єпископом володимирським і берестейським. У 1762 р. передав керму володимирської єпархії Антонові Струсь-Младовському, сам став коадютором київської митрополії. Під час Барської конфедерації, коли російські війська вступили на українські землі, окуповані довший час поляками, єп. Володкевич виїхав 1769 р. до Пруссії, а адміністрацію митрополії і єпархії передав Львівському єпископові Левові Шептицькому. Єп. Володкевич потім вернувся на Литву й знову одержав попередню митрополію. Але з огляду на похилій вік у 1770 р. управління церковними справами передав знову єп. І. Шептицькому, а володимирську дієцезію Антонові Младовському. Помер 12.3.1778 р. в м. Купечові (І, ст. 81-83).

II. Єпископ Антінін Струсь-Младовський, 1778.

Подвійне прізвище вказує на дворянське походження. Він управляв Володимирською єпархією від 1762 р. як коадютор, шайно від 1778 р. як самостійний єпископ після смерті Філіпа Володкевича. У році усамостійнення помер. У 1775 р. створив капітулу з білого духовенства й забезпечив її потрібними фондами (І, ст. 83).

І2. Єпископ Симеон Младський (Млоцький), 1778-1795.

Це останній уніатський єпископ у Володимири та на Волині взагалі. Від 18.7.1791 р. з причин похилого віку та хвороби, на його особисте бажання до нього був призначений коадютор Арсеній Глов-

нівський з титулом єпископа берестейського. Після третього поділу 231 Польщі у 1795 р., польське панування на Волині, що тривало від 1569 р., скінчилося. Настала довговікова окупація царської Москвою - Росії.

Російський уряд призначив еп. Младському 3000 руб. пенсії річно. Владика поселився при луцькому уніяцькому еп. Левинському, під опікою якого була тимчасово й володимирська спархія. У 1804 р. Младський залишив Волинь і виїхав до Галичини на лікування. Його місце зайняв супраган, архимандрит Жидичинського монастиря Флоріян Корсак.

З канонічного погляду, після відходу останнього єпископа Младського, перестала у Володимирі існувати уніяцька єпископія. Володимирську й луцьку єпископії у 1831 р. підпорядковано білоруському архиєпископові Іраклію Лісовському. А 1831 р. на всій Волині унія була зовсім зліквідована (І, ст. 83-84).

ДУМКИ ПРО МИНУЛЕ.

Офіційно "унія" на Волині почалася від Берестейського собору 1596 р., а зліквідована була 1831 р., отже існувала 235 літ. Це роки боротьби, знущання, терпіння, страху, турбот і глуму над князівською Православною Церквою українського народу. Боротьба придумана ворогами внутрі українського народу. А така боротьба бувас найнищівшою.

В Галичині з бігом часу зникла назва "унія", її замінено назвою "греко-католицька церква". Під впливом сил народу вона стала національною церквою. Правда, не всі священики стали в ряди національного духовенства. Частина перейшла до табору, що гуртувався навколо товариства імені Качковського.

В 1945 р. "греко-католики" перейменувалися на "українських католиків". Це вже третя назва від 1596 р. На рідних землях нова комуністична влада зліквідувала національну українську Православну Церкву та підпорядкувала її московському патріярхові, а українську Греко-Католицьку Церкву зовсім зліквідовано.

Багато греко-католиків після 1945 р. опинилися у Польщі і від

того часу не мають досі належно зорганізованої церкви. В Krakovі 232 зліквідовано їхню каплицю св. Нарбута в той час, як біскуп Войтило, сьогоднішній папа Іван Павло II, був правлячим єпископом на всю Krakівщину.

ШКОЛИ ГРАМОТИ, "КНИЖНОГО ВЧЕННЯ" І ЦЕРКОВНІ ШКОЛИ

Минулі віки зберегли мало відомостей про школи не тільки в обласних містах, а навіть у столичних. Щойно на початку цього століття історики почали визбирувати принагідні дані в різних документах і робити зведення-підсумки. Тому про наше шкільництво в минулому маємо лише спорадичні дані. Але всі згідні, що грамота почала ширитися на всі верстви народу щойно із введеним і поширенням християнства. Згідно з церковними правилами, при кожній єпископії повинна була бути "школа грамоти" й вищий ступінь "книжного вчення". Отже у столичному місті Волині Володимири перша школа повинна датуватися від 892 р. з призначенням туди Володимиром Великим єпископа Стефана I. Але про цю школу нам нічого невідомо.

Як ми вже бачили у попередніх розділах, в середині цього тисячоліття у Володимири було понад 20 церков. Кожна церква для богослужень і треб мусіла мати вісім основних конечних книг: 1. Євангеліє (апрокос), 2. Апостол (апрокос), 3. Тріодь цвітна, 4. Тріодь пісна, 5. Мінея загальна, 6. Псалтир, 7. Служебник і 8. Требник.

Отже для двадцяти церков було потрібно щонайменше 160 богослужбових книг. Можливо на початках книги купували деінде, але згодом була потреба їх переписувати на місці. Ця праця вимагала грамотних людей, з повним вмінням писати, з розумінням крім матірної мови, церковнослов'янської, обізнаних з тодішнім обладнанням, як писальні прибори, чорнило, та які уміли б писати заголовки більшими літерами, а текст значно меншими. Все те вимагало кілька років школення.

Нам відомо, що в минулому були окремі "писарські школи", в яких вчили писати і кожна школа мала свій стиль та кожна школа залюбки писала іншою каліграфією. Наприклад, острозька писарська школа.

заснована кн. К. К. Острозьким ужінці ХVI ст. Письмо тієї школи 233 відзначалося круглястими чіткими графемами. Друга школа була заснована у Володимири тим же князем на початку XVII ст., в ній культивувалося письмо київського зразка. Тоді ж почала працювати луцька писарська школа. Вона різнилася виразними великими літерами, виведеними вгору. Крем'янечка школа наподобляла луцьке письмо. Згодом такі школи були відкриті в Житомирі та Овручі.*

Нашим завданням є у цій статті збірника дати бодай загальний огляд шкільництва у Володимири про що маємо більше матеріалів після XVI ст. Але на вступі треба бодай побіжно глянути на українське довкілля, в якім розвивалося іздійснювалося середнє і вище шкільництво. Згідно з нашими міркуваннями та джерельними відомостями, до XVII ст. на наших землях існували такі типи шкіл (де умовна схема): 1. Школи початкової грамоти, можливо тільки в більших містах; 2. Школи "книжного вчення", середні, або вищі від початкових, та 3. "Богословські школи в монастирях.

Степан Бабишин у своїй статті "Давноруські університети"** говорить, що Володимир Великий у 988 р. відкрив у великих містах Русі школи "книжного вчення". Це не були звичайні школи грамоти; в них читали й писали вчилися з книги, або з допомогою книги чи написаного. Грамота була в Русі відома ще до Володимира, нею складали з греками договори кн. Олег та Ігор, але знали її лише вибрані люди близькі до кругів тодішнього правління, члени вибраних родів.

Вищезгадана стаття подає, що в Україні був відомий твір Іоанна Домаскіна вже в кінці X ст. та на початку XI ст. Знали також програму навчання "Дев'ять муз і сім вільних мистецтв". На Заході в той час у програму шкіл "книжного вчення" вкладали: гаремитику, реторику, діалектику, аритметику, геометрію, астрономію і музику - "сім вільних мистецтв". Бабишин покликується на Яна Длугогша, хроніста з XV ст., що знов про такі школи з українських південних літописів, які до нас не дійшли.

В школі Володимира Великого було 300 дітей. Сини кн. Володимира усі були грамотні. Археолог С. Висоцький у 1969 р. відкрив на

*) Бойко, М. Паліографія і папірні Волині, 1979, ст. 75-80.
**) Наука і Спілество, ч.6, 1975, ст.34-36.

стінах собору Софії азбуку з 27 літер у тому 23 грецькі й 4 слов'янські: Б, Ж, Ш, Щ, це вже була азбука монаха Храбра з "устроєнієм". Собор Софії був побудований 1037 р. Усю цю культурну працю перервала монгольська навала 1240 р., культурне життя на якийсь час перенеслося на українські західні землі.

234

Часті напади кочовиків привели до того, що шкільну освіту перенесли до монастирів та до більших церков. Від того часу постав розрив між освітою у Русі та Західній Європі. Помостом потім стала Острозька Академія, але стану рівноваги не могла привернути.

Перші три єпископії були відкриті в Києві, Білгороді та у Володимирі 892 р. на чолі з єп. Стефаном I. При єпископії повинна була бути школа, але про це у нас нема ніяких слідів. Перші школи були "духовні" з метою приготування "достойних пастирів", щоб могли розуміти "книжне писання". Достовірна дата заснування школи в Володимирі відома з 1588 р., коли кн. К. К. Острозький, староста володимирський, поручив єп. Ф. Лазовському виділити частину майна на заснування школи. Тоді була відпущена "изба мурована в єпископському замочку і другу деревляну бакалаврові на мешкання". Були два вчителі: один учив греки, а другий по-слов'янськи.* Також єп. Іпатій Потій, будучи ще православним, у 1585 р. вистарався привілей, згідно якого прибутки із Святоспаського монастиря були призначені на вдергання школи, а також казнодія-проповідника. Потій підтримував усіма силами школи й сам жертвував на них навіть власні прибутки. В 1609 р. він на фундацію записав 2500 зл., від яких лише відсотки мали бути вживані на вдергання школи. Слід сказати, що уніяцькі митрополити й єпископи широ відносилися до шкільної освіти пастирів і жертвували на школи власні прибутки. Ми не входимо в програму шкіл, а лише в саму суть освіти.

Тепер є зрозумілим, чому в минулому багато здібних одиниць йшли до монастирів, приймали скіму, залишалися там на все життя. Тодішні монастирі одночасно були й школами, установами науки; скимники працювали над текстами Святого Письма, Псалтира, переписували книги, вивчали на пам'ять потрібні розділи тощо.

До рівня школи "книжного зчення" треба зарахувати Острозьку

*) АКПА., ч.963, аркуш 209; також АДЗР., ч.І, т.1, ст.237.

школу, що разом із перекладовою комісією Святого Письма слушно була Острозькою Академією. Формально Острозька школа не мала назви академії, бо кн. К. К. Острозький ніколи не звертався до короля польського за такою грамотою. Острозька Академія мала вплив на всю Україну, згадати хоча б гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного. Недарма папський представник Антоніо Поссевіні в 1581 р. звітував до Риму, що князі Слуцькі й Острозькі мають школи й друкарні, через які шириться схизма (І9, ст.53). Острозька школа була основана десь коло 1575-78 рр., в останнім році почала працювати й друкарня. У першім виданні "Букварі", між іншим, в передмові говорилося: "...Умисленієм і промисленієм благочистивого князя Костянтина Костянтиновича, княжати Острозького. Повелівши єму устроїти дом на діло книг печатних. К тому єще і дітям к наученію в своєм отчизном і славном граді Острозі". (Там же).

Патріярх Іоаким у 1589 р. затвердив Ставропігійські права Львівському Братству; здогадуються, що тоді він не оминув і Києва, поблагословив заснувати там братський монастир і школу. Збереглися вістки про Львівську братську школу в кінці XVI ст., а в XVII ст. знаходяться вістки про підвищені школи в Києві та Луцьку, які вели церковні братства. Згадують письменника луцької школи Григорія Соминовича, що написав твір "Трен ними спудеєв школи братське Луцкоє" (І9, ст. 62).

Петро Могила в 1631 р. заснував п'яти-клясну школу при Лаврі, що потім злилася з Братською школою під назвою "Києво-Братська Колегія", а згодом "Києво-Могилянська Колегія", то знову у 1701 р. "Київська Академія". Ця школа мала ще кілька назв.

Наслідник Потія - єпископ Мороховський, чаблизив давню Володимирську духовну школу до рівня римо-католицьких узуїтських шкіл. У 1616 р. в судових актах м. Володимира згадується "ректор школи католіцької-володимирської", що ним у той час був "діакон соборной о. Теодор Мелешкович". Перед смертю єп. Мороховський у 1631 р. записав 600 зл. на школу з умовою, щоб лише відсотки вживати на її збереження.

Козаки у петиціях до польського сейму домагалися у 1658 р. дозволу від уряду відкрити в Україні дві академії, одну в Києві, а

другу, мабуть, у Львові. Єзуїти тим сильно занепокоїлися, вони на поспіх проголосили у Львові свою колегію у 1661 р. (І9, ст. 68).

236

Києво-Могилянська Колегія незабаром виробила плян організації філіяльних шкіл. Спершу відкрито школу у Вінниці (1634), у 1639 р. її перенесено до Гощі на Волинь, на місце занепалої аріянської школи. В тому ж 1634 р. була відкрита школа у Крем'янці, яка в другій половині XVII ст. занепала, а Гощанська школа припинила діяльність на початку XVIII ст. Вищого типу аріянська школа була в Киселіні (І9, ст. 71).

Приблизно в половині XVII ст. православні міщани м. Володимира при ліберальному королеві Володиславові ІУ здобули для себе кілька церков і відкрили свою "Церковно-слов'янську школу". Біля одної церкви побудували будинок та найняли вчителя. В школі з кожним роком більшало учеників та була половина учеників уніяцької школи з різних станів: шляхтичі, міщани, зрідка селяни. Нема даних, як довго та школа існувала (І, ст. 217).

Микола Теодорович у часто цитованій тут праці подає, що ученики-студенти уніяцьких шкіл сильно "пакостили". Жиди далілися ревізорів в 1765 р., що вони мають привілей ховати мерців на "окопиську" (цвінтарі), але студенти їм у цьому дуже перешкоджають і вони примушені ховати мерців ночами. Міщани жалілися, що вони живуть у постійнім страху, сподіваючись шохвилі побоїв зі сторони свавільних студентів (Там же).

До нас дійшли акти школи Луцького братства під назвою "Правила школи греко-латино-слов'янської Луцької артикули". Правдоподібно це було засвоєння з правил Львівського братства з 1586 р. В XVII-XVIII ст. школи грамоти в Україні були дуже поширені, але вони діяли лише від першого снігу до ранньої весни, коли діти були вільні від випасу худоби. Хлопці складали 90 відсотків усіх учеників. Недарма гетьман і козацька старшина Лівобережної України 1763 р. у "петиції ч.І9" домагалися заснувати університет у Києві, заявляючи, що школи були засновані раніше гетьманом Петром Конашевичем-Сагайдачним (І9, ст.62).

Початок упорядкування володимирської катедральної уніяцької школи припадає на другу половину XVII ст., а розвиток на XVIII ст.,

коли єп. Бенедикт Корсак-Глинський посадив у Володимири василіян та передав їм завідування школою. Бюджет збільшив до 8400 зл., а його преємник єп. Лев Заленський у 1708 р. збільшив суму бюджету й від того часу володимирська школа почала називатися "колегіум" і до кінця існування була під кермою василіян. В колегіум спочатку було три, а потім сім клас. Викладачі називалися професорами. Ректорами були настоятелі уніатського монастиря, як Маркіян Кульчицький, доктор богословії, ігумен Зимнівського монастиря, Іаннуарій Огурцевич, архим. Дерманський, Порфірій Важинський (1708 р.) (І, ст. 219).

У 1784 р. у Володимирському колегіумі нараховувалося до 380 студентів. Нові шкільні будинки побудував у 1755 р. поміщик Ігнат Садовський для єзуїтів, а після їх ліквідації, просторі будинки передано василіянам. В колегіумі було шість клас і стільки ж вчителів. Вчили чужі мови - англійську, італійську, французьку й німецьку. Згодом ця школа дорівнювала Волинській гімназії, потім переназвана на Крем'янецький ліцей.

Колишня православна, а потім уніатська володимирська школа в 1803 р. передана під нагляд Віленської шкільної округи на чолі з Федесм Чацьким, що залишив школу під проводом Василіян. Тоді навчання у тій школі відбувалося польською мовою, а "родний язык", як пише автор, опікунча влада не брала до уваги. Вчили історію давніх віків і польську. У 1808 р. в цім колегіумі було 94 римо-католиків, II уніатів та один православний. Польське повстання у 1831 р. спричинило кінець володимирській василіянській школі. Після цього на протязі 38 років у Володимири не було жадної школи. Шайно в 1869 р. міністерство освіти царської Росії відкрило двокласне міське "училище".

Вістки, приклади, назви шкіл для цього розділу, взято з різних джерел, щоб уложить хоч приблизну панорamu шкільництва на нашій просторій батьківщині. Тяжко подати загальний огляд шкіл грамоти, "книжного вчення", навчання богословських наук по монастирях і більших церквах. Ця наша фрагментальна стаття показує, що в Україні освіта була поширена й вищі круги постійно старалися її розвивати. Великим злом була чужа влада, що постійно ставила пере-

Шкільництво у сучасній Україні значно поширене, але воно під гнітом сильної русифікації і атеїзму.

ЮВІЛЕЙ ХРЕЩЕННЯ І ЕПІСКОПІЇ НА ВОЛИНІ, 1888 і 1892

Перший раз Волинь святкувала Хрестення Руси з "всеросійським ювілем" у 1888 р. З тієї нагоди П.М. Батюшков видав з дозволу царя та засобами Міністерства внутрішніх справ немов монографію п.з. "Волинь; историческая судьба Юго-Западного края".* Це наскрізь "казъонщина", з сильною прославою царів та інших вельмож. Цю казъонщину склав Н.І. Петров при співпраці І.І. Малишевського, обидва професори Київського університету, та вона стала відомою під прізвищем "казенного видавця" - П.М. Батюшкова.

Єдина користь з цього видання, що в нім подано десятки гравюр давніх пам'яток та короткі біографічні дані видатніших осіб, очевидно, з критичним сприйняттям. Але всі висновки з описуваних поглядій баламутні для необізнаного читача. На лицевій сторінці пам'ятна емблема, на якій таки мусіли написати "Руси", а не "Россії". Невідомо, чи це зображення було виготоване для "всеімперського" святла, чи Батюшков придумав для свого видання.

Горішній рядок церковнослов'янськими літерами: "Къ девятысотъ лѣтію", а під ним кириличне літочислення "ЦПИ" (988), велика літера "Ц" (900), а за нею "АОТПИ" (1888) - "крещенія Руси". Про перебіг самого свята годі було розшукати матеріалів. М. Теодорович у своїй монографії "Город Владимир" згадує про це тільки одним реченням. Отже, свято було "наказне" й воно не залишило чогось глибшого в писаних пам'ятках Волинської землі. Напевно перебіг святкувань був належно віднотований у журналах і часописах, які нам у вільному світі недоступні.

Друге церковне свято відбулося на Волині 10-12 травня 1892 р. в пам'ять заснування єпископії і поставлення першого єпископа

*) СП б., 1888, ст. 288 і "Примітки", 127 ст.

Степана I князем Володимиром Великим у 992 р. Перебіг успішної урочистості описав М. Теодорович у додатку (приложені) до вищезгаданої праці (див. "Бібліографія"). З огляду на те, що це свято було організоване з ініціативи церковного проводу Волині, уважаємо за потрібне коротко переказати його перебіг.

239

Перша єпархія Волині займала поза власним обширом велику площа - Холмщину, Гродненську область, Житомирщину, частину Подільщини й Галичини. Тому слушно хтось писав, що святкування першої єпископії було усього українського заходу, або як тоді казали "Западная Русь". Наш народ пережив різні страхіття, домашні міжусобиці, набіги монголів, релігійне пониженння, завоювання сусідніх народів і не загинув, то мусить бути якась велика внутрішня сила, що його тримала на поверхні землі. Цією силою було християнство, одна віра для всього народу, одна молитовна мова, а це в свою чергу давало одну думку. Так було приблизно до ХУ ст., коли на чолі народу стояла династія київських, а потім волинсько-галицьких князів. На час тих святкувань свідками сили нашого народу залишилися руїни грубих мурів, давніх монастирів і церков, оборонних замків та багатьох пам'ятних місць.

За правління московських царів на наших землях в усьому треба було питатися не Києва, а т.зв. "святішого синоду" в Петербурзі. Правлячий єпископ Волині Модест (див. про нього в окремім розділі) одержав дозвіл від імперського церковного правління і доручив консисторії уложить програму святкування для затвердження "святішим синодом". Одночасно єп. Модест поручив Церковному Братству у Володимири уложить програму свята для самого міста. Братство тоді постановило: 1. Відкрити у Володимири двокласне училище за рахунок бюджету міста; 2. Упорядкувати руїни давнього храму т.зв. "Старої Кatedри" й там побудувати каплицю у честь первого єп. Степана I; 3. Видати друком матеріали про церковні справи Волині; 4. Зібрати всі можливі церковні пам'ятки та влаштувати з них виставку; і 5. Реставрувати давню ікону Богоматері Мстиславового собору.

Правлячий єпископ, порозумівшись із київським і волинським гу-

бурнаторами та начальником дворянства, дня 12.6.1891 р. вислав опра- 240
цовану програму до "синоду" в Петербурзі. "Указом Його величества"
дозвіл прийшов 24.7.1891 р. з таким дорученням: а) Перенести
ікону Почаївської Божої матері до Володимира, б) Запросити до
участи у святкуваннях Холмсько-Варшавську й Подільську єпархії.
Одночасно "синод" дозволив (?) запросити Київсько-Галицького митро-
полита Іаннікія.

Головне місто святкувань - Володимир, де перший єпископ Стефан
почав свою працю з тим, що в дієцезній церкві в Житомирі святку-
вання 10-II травня, а у Володимири 10-13 травня 1892 р. Єпископ
Модест також зарядив видати пропам'ятну книгу історичного змісту:
розвіслювання православної віри 992-1892 рр., шкільна та освіт-
ня праця, унія на Волині, єпископи, описи церков і монастирів,
відпустні місця тощо. При тім було доручено пояснювати вірним
значіння цього свята, роздати вірним образки, хрестики й медаль-
йони, повчальні листки, звернути увагу на тверезість тощо. Голов-
не владика вимагав відновити працю давніх школ і братств. Також
завести "синодик" (пом'яник) князів, дворян, що чимось п'ячили-
ся церкві й рідному народові та щороку поминати їх 10-го травня.

Урядово було призначено, щоб участь взяли 74 священики з пові-
тів: Володимирського, Дубенського, Рівенського й Луцького; 16
дияконів, 26 ляків і 3 архимандрити сусідніх монастирів. Послання
до народу розіслав правлячий єпископ Модест 25-го березня 1892 р.,
на вступі якого вперше покликався на старозавітного біблійного
Мойсея, що довго водив свій народ по пустині, опісля до нього про-
мовив: "Пам'ятай про дні давні, розважайте про роки усіх поколінь"
(Второзаконня, 31, 7).

Почаївську Чудотворну Ікону мав супроводжати завідуючий ризни-
цею ієромонах, ієродиякон і три послушники. По дорозі визначеного
маршруту до Володимира, села-парафії мали зустрічати Ікону з хрес-
ним ходом. II-го травня по всіх парафіях мали дзвонити дзвони.
Процесія з Іконою вирушила з Почаєва 2-го травня на Радивилів у
супроводі двох сотень (рот) Якацького полку, що тоді мав "казарми"
в Крем'янці. Звідси охорону перебрав курінь 41-го піхотного Се-

ленгинського полку та два ескадрони 32-го драгунського Чугаївського полку. Процесія посувалася поволі: 3-го травня - Срібне-Хотин, 4-го - Рудків-Берестечко, 5-го Смолява-Голятин, 6-го Мислин-Звіняче-Божів, 7-го Єзерці (Озерці)-Колитів-Свинохи, 8-го Войнин-Шельвів-Марковичі, 9-го Локачі-Бобичі-Микуличі, 10-го Володимир. Цього ж дня з Луцька прибула батерія з п'ятьма гарматами.

Головне торжество почалося у Володимири II-го травня. Після св. Літургії хрестний хід з Іконою до монастиря у Зимне, звідти із Зимненською іконою хрестний хід на ріку Луг для освячення води. Заздалегідь був намічений план і порядок походу учеників шкіл, духовенства, хорів, представників організацій, установ, парафій та вірних. Автор згаданої праці подав перелік священиків, причту, проповідь спархіяльного єпископа.

Про місто Володимир є там коротка нотатка, що першим єпископом був призначений, мабуть на порушення кн. Володимира Великого, Стефан I, з роду болгарин, у 992 р. і від того часу формально датується Володимиро-Волинська єпископія. Але християнство на Волині було відоме значно раніше, так як за Аскольда й Дира в Києві. Першою церквою слов'янського християнства слід уважати відкопані в 1886 р. круглі фундаменти в урочищі "Стара Кatedra", або, як пише О. Цинкаловський, "фундаменти на фундаментах". За народними переказами Володимир Великий там побудував церкву Святого Василія.

Відкриття святкувань почалося співом "Днесь благодать Святого Духа нас собра" та відспіванням гимну кн. Володимирові Великому. З ювілейним святом Православ'я на Волині першим привітав правлячого єпископа Модеста Київський митрополит Іоанноній такими словами: "Київська Церква - мати всіх церков російських і колиска православ'я у Росії - з сердечною радістю вітає найстаршу із своїх дочок - церкву Володимира Волинського з 900-літнім ювілеєм. Багато змін відбулося протягом довгого часу на багатострадній Волинській землі, багато тяжких випробувань зазнала вона. Церква Київська як милосердна мати завжди співчутливо відносилася до радісних і сумних хвилин Волині. Співстраждала у тяжких годинах і подавала в міру сил підтримку в різних спокусах, гнобленнях і гоніннях. Таке взаємне духове "оснащення" і єднання не припиняється, дякую-

чи Богові, й до сьогодні. Я, як представник Київської Церкви, з 242 радістю у серці прийняв розпорядок вимої духовної влади особисто взяти участь у цім світлім празнику. Молю Всевишнього Пастиронаочальника, Господа нашого Ісуса Христа, нехай буде завжди ця спільність живою між обома церквами. Твердо брат братові помагаєм..." (Вільний переклад із російського). Після промови митрополит передав єп. Модестові позолочений у ризі образ Рівноапостольного князя Володимира.

На урочистім святі 10-го травня 1892 р. виголошено й відчитано 33 промови й привіти. На нашу думку, найбільш патріотична промова була від Литовської Православної Єпархії, що в другій частині затверджувала співжиття Волині, Білорусі та Литви, як вільні з вільними, назване "Спільнота трьох народів". Це нагадує, що Волинь охрестила литовських вельмож і тим виконала свою християнську місію від імені усієї Православної України.

На свято прислано 43 телеграми. Між ними від екзарха Грузинської Православної Церкви з Тифлісу. П. Лобачевський з Катеринослава писав: "Привіт родимій Волині...", Тарнавський з Оренбурга: "Сердечно люб'ящий Волинь..." З міста Татачунар (Басарабія): "Я уродженець Галичини, вчився на Волині. Ваше свято радує дух патріота..." Венедикт Михайлович Площанський, Археографічна Комісія, Вільно, родом з Галичини: "З народом і духовенством молимо Господа "о еже соединитися", браття, роз'єднані ворогами на славу Русі і святої Церкви". Козарищук писав із Відня: "Тілесно відсутній, а духом із вами, бачучи ваші діла закріплення віри у Христі." Марков, редактор "Галицької Руси" у Львові: "Галицька Русь духом празнує 900-ліття першого єпископства. Відень, від членів Райхстагу, чехів, Славному празнику Слов'янської Церкви..." Дня 11-го травня промову після свячення води на ріці Лузі виголосив професор Київського університету І. І. Малишевський, головне про рою дворянства в історії церковного життя Волині. Архимандрит і директор Волинської духовної семінарії виголосив промову з історії Православної Церкви на Волині.

Третього дня святкувань відчитано телеграму від Харківського

церковного братства, яку підписали Микола Іларіонов, Олександер 243
Іларіонов та інші такого змісту: "Братчики з України вітають Во-
лодимирське братство зо знаменитим днем дев'ятсотліття віри пра-
вославної на Волині..." Це було єдине місце на 700 сторінках, у
якім згадано "Україну".

В честь Волинської єпископії відбулися свята у Києві, Житомирі,
Петрбурзі, Ковлі, Луцьку, Дубні, Старокостянтинові, Заславі, Рів-
ному, Новограді-Волинському, Любарі, Острозі, Крем'янці, Овручі та
в десятках містечок і більших сіл на Волині.

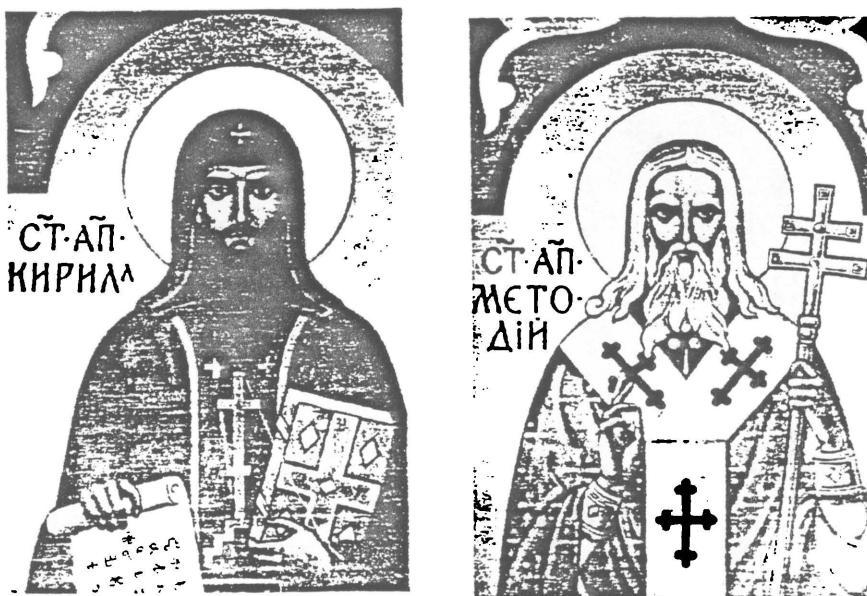
Після святкувань Почаївську Чудотворну Ікону перенесено до
Ковеля (52 верстви). Крім духовенства, Ікону супроводжали до
Турійська дві сотні Донських козаків з II-го полку, а звідти ко-
вельський військовий гарнізон.

Для повноти опису годиться згадати, що росіяни-емігранти в
Болгарії у 1938 р. святкували по своєму "крещеніє Руси", і видали
"Владимирський сборник в память 950-ліття крещення Руси, 988-1938."
Білград, 1938, 220 ст. (в нім 19 статей і світlinи).

Слов'янських апостолів св. Константина-Кирила і св. Методія вислав цісар Греції проповідувати Христову віру серед слов'янських народів ще в 863 р. Дня 6-го квітня 1985 р. минуло 1100 років від смерті св. Методія († 885), що був останнім проповідником на пограничних західно-українських землях.

Св. Константин-Кирило прославився випрацюванням письма для слов'ян. Він спільно із св. Методієм перекладали з грецької мови богослужбові книги та організували освіту для духовенства.

Св.Кирило-Костянтин та його брат Св. Методій

Обидва брати з Солуна заслужено називаються Слов'янськими Апостолами. Волинська земля, устами своїх синів у вільному світі, складає поклін вірним слугам Христової Церкви.

Користаючи зо статті о.д-ра С.Гаюка "Святі рівноапостольні Кирил і Методій, первоучителі слов'янських народів" (Українське Православне Слово", ч.5, 1983, ст. 10-11), яку передаємо згідно оригіналу.

"Разом зі св. Церквою згадують вдячно усі слов'янські народи пам'ять св. Кирила і Методія, первоучителів слов'янських. Розповсюдження віри Христової серед слов'ян є власне тісно пов'язане з іменами св. братів Кирила і Методія, яких справедливо вважається первоучителями, просвітителями і апостолами всіх слов'ян.

Святі Кирил (в мірі Константин) і Методій походили з Солуня, головного міста Македонії, що входила в той час в склад Візантійської імперії. Народились вони від побожних і славних родичів. Батько їх був грек, а мати слов'янка. Обидва брати одержали належне релігійне виховання та близьку високу освіту. Старший Методій, закінчивши освіту, вступив на військову службу, але після смерті батька військову службу залишив та прийняв чернечий постриг в монастирі на горі Олімпі. Молодший Константин з дитинства виявив видатні здібності та вчився навіть у придворній школі в м. Царгороді разом з царським сином Михаїлом. Здобувши високу освіту Константин міг би був зайняти високе становище біля царського престолу, але серце його палало любов'ю до Бога і тому він зовсім не захоплюється скромникаючою земною славою, а прийнявши священство, виконує лише скромні обов'язки бібліотекаря при церкві св. Софії в Царгороді. Пізніше залишає світ і оселяється разом зі своїм братом в монастирі на горі Олімпі.

Тут вони ревно подважалися в пості і молитві, але Господь кличе їх до іншого служіння. Саме у 858 р. хозари, що мали свою державу в південно-східній частині нинішньої України, звернулися до грецького імператора з проханням прислати до них вчених місіонерів для навчання християнської віри. Імператор Михаїл II і патріарх Фотій вирішили послати до хозарів св. братів Кирила і Методія. Вони висадовились в Криму в м. Корсуні, де вчилися жидівської мови, що була поширена серед хозар.

В Корсуні брати віднайшли мощі св. Клиmenta папи римського. Хозарський каган прийняв братів прихильно та дозволив їм без перешкод проповідувати віру Христову. Внаслідок їх проповіді багато людей прийняли св. хрещення. Це була їх перша апостольська подорож, що належно підготовила їх до дальшої апостольської праці серед слов'ян.

Виконавши доручення імператора і патріярха, Кирил і Методій повернулися до Візантії. Тепер вони поставили перед собою інше завдання — просвітити світлом віри Христової слов'янські народи. Ще перед подорожжю до хозарів Кирил і Методій займалися перекладами св. Письма та найважливіших богослужбових книжок на слов'янську мову, а саме на солунське наріччя болгарської мови. Цієї мови вони навчилися ще з дитинства в своєму рідному місті Солуні, де жила переважна більшість слов'ян.

В тій цілі вони найперше склали слов'янську абетку, скориставши з літер грецького алфавіту та поповнивши літерами для слов'янських звуків.

В половині 9-го віку всі слов'янські мови були дуже зближені до себе, так що в кожній

У 861 р. болгарський князь Борис запросив св. Кирила і Методія прибути до Болгарії. Тут вони почали проповідувати і відправляти богослуження слов'янською мовою. У висліді їх проповіди сам князь Борис прийняв християнство, багато болгарів прийняло св. хрещення, а звідси вже християнство просякло вже і до сусідних сербів.

У 862 р. моравський князь Ростислав і панонський Коцел попросили імператора Михаїла прислати християнських вчителів і проповідників. Цю велику місію доручено було св. братам. А треба відмітити, що ще задовго до прибуття в ці країни св. Кирила і Методія, тут християнство проповідували німецькі місіонері в чужій німецькій мові, а богослуження також відправляли в зовсім незрозумілій ім латині. Звичайно, що проповідь німецьких місіонерів не могла мати тут належного успіху. Прибувши до Моравії св. брати з апостольською ревністю почали проповідувати Слово Боже і відправляти Служби Божі в зрозумілій слов'янській мові. Протягом чотирьох років вони обходили зі словом благовістя Христового всю моравську державу. Народ сприймав їх проповідь з радістю, громадно приймаючи св. хрещення. Прийняв також хрещення і сам князь Ростислав. Відідавали св. брати і Панонію (нинішня північна Угорщина), де прийняв хрещення князь Коцел, що навіть навчився слов'янської мови. Німецькі місіонери з захдістю дивилися на успіхи св. Братів. Тож щоб перешкодити ім вони розповсюджували в народі неправдиве вчення, що богослуження, мовляв, можна відправляти лише в трьох мовах, в яких був зроблений напис на Господньому хресті, а саме: жидівській, грецькій, латинській. Обвинувачуючи св. Братів в ересі за їх проповідь і відправи в слов'янській мові, німецькі місіонері почали писати донесення до Риму папі Миколі I, якому підлягала Моравія і Панонія, як країни середньої Європи. Правда, в той час не було ще по-ділу Єдиної Вселенської Церкви на Східну і Західну, тому то св. Кирил і Методій, щоб виправдати свою апостольську діяльність змушені були поїхати до Риму.

Вони взяли з собою свангеліє та інші богослужбові книжки в слов'янській мові, як рівно ж частину мощів Святого Клиmentа, що були віднайдені ними в Криму.

Ще як вони були в дорозі до Риму, помер папа Микола I. Новий папа Адріян II зустрінув св. братів з великими почестями, прийняв від них св. мощі, а книги переложені ними на слов'янську мову освятив на престолі в церкві Пречистої Діви Марії, а потім дозволив ім відправляти з цих книг навіть в деяких римських

церквах. Таким чином папа не тільки не засудив працю св. братів, як цього сподівалися німецькі місіонери, але ще ту працю схвалив та благословив і далі її продовжувати. Однаке дальшу апостольську працю довелося провадити вже самому св. Методію, бо св. Кирил, скоро після прибуття до Риму, тяжко захворів і віддав Богу свою струджену душу 14 лютого 864 р. прийнявши перед смертю схиму з ім'ям Кирила. Він заповідав своєму брату Методію не залишати проповідницького подвигу між слов'янами:

— „Орали ми брате, казав він св. Методію, один загін. Тепер я відходжу. Знаю, що любиш монастир на Олімпі. Все таки не кидай своєї праці!“ I св. Методій не кинув. У сані архієпископа він вернувся до Моравії, де з неслабнучою енергією і самопосвятою продовжував свою апостольську працю серед дуже несприятливих обставин. Навіть біля трьох років був ув'язнений німцями. Надармо він шукав захисту у папи. Тільки внаслідок перемоги моравців над німцями св. Методій був звільнений з в'язниці. Сталося, що папа Іоан III, не оглядаючись на дозвіл своїх попередників, заборонив богослуження слов'янською мовою. Св. Методію довелося знов іхати до Риму, щоб добитися дозволу відправляти слов'янською мовою. Це була велика моральна перемога св. Методія, а водночас перемога слов'янського світу над фанатичними прихильниками т.зв. триязичної ересі. Проповідував св. Методій також в Богемії, охрестивши богемського князя Боривоя, його жінку Людмилу та багатьох підданих.

З почуттям стовненого обов'язку помер св. Методій у 885 р та похований у Велеграді. Його діло продовжували його учні: Горазд, Климент, Сава, Ангелар та інші, які внаслідок непослабних інтриг з боку німецько-латинського духовництва змушені були залишити Моравію та Богемію, а перенеслися одні до Сербії й Болгарії, другі до Хорватії, закріплюючи діло свого Бчителя по всьому слов'янському півдні.

Прийшов час, що заслуги св. Кирила і Методія заясніли повним блеском. Мова, яку вони запровадили в богослуження, увійшла також в письменство та стала літературною мовою деяких слов'янських народів. З прийняттям християнства, Русь-Україна прийняла також від південних слов'ян книги св. Письма та богослужбові книги в слов'янській мові. Ця слов'янська мова, що стала зватися церковнослов'янською мовою стала також літературною мовою по всій Україні і на цьому становищі втримується довгі і довгі віки.

Велике і святе діло довершили св. рівноапостольні Кирил і Методій для всього слов'янського світу. Вони були основоположниками слов'янського письменства, вони освятили слов'янську мову, зробивши її мовою молитви і богослужіння, вони поклали тверді основи для слов'янської культури, врешті, вони своєю і своїх учнів невиспушою апостольською діяльністю слов'янський світ до Христа привели.

І хоч тепер потоганя апостольська праця св. Кирила і Методія по всіх слов'янських землях облюдним московським комунно-большевизмом, хоч там зараз поругане Ім'я Христове, хоч там зараз і призабуті апостоли слов'янства, все ж не за горами той спасений час, коли слов'янські народи, разом з усіма іншими свободолюбівними народами світу, стрясуть з себе комуністичне поневолення, повстануть до нового вільного життя і разом з усією Христовою Церквою в день пам'яті своїх первоучителів і просвітителів безбоязно промовлять:

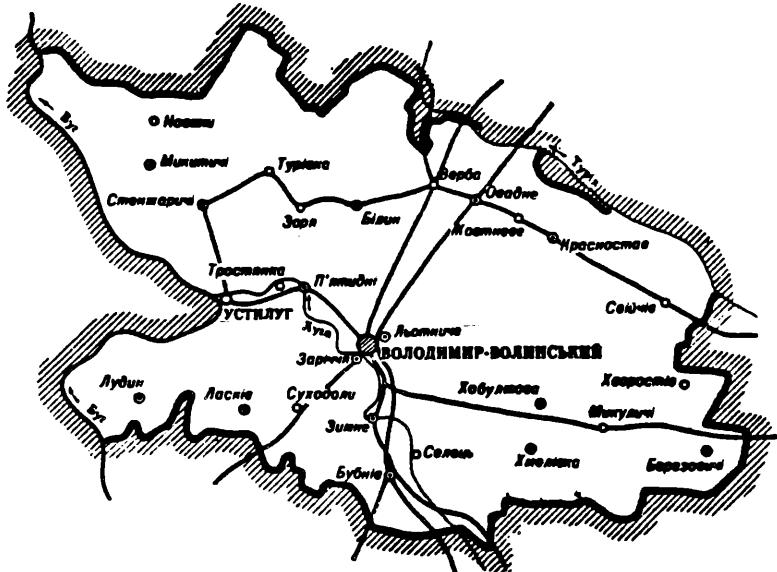
„Величаймо вас, святі рівноапостольні Кириле і Методіє, що всі слов'янські землі учненям своїм просвітили і до Христа привели!”

СУЧАСНИЙ ОБЩИР ВОЛОДИМИРИШНИ

В попередніх розділах ми говорили про початки існування людини на Волинській землі, ю минуле, більше охоплювали події ХІ, частково до ХІХ ст. Теперішні археологічні досліди виявили сліди жителів із доби міді III-го тисячоліття та раннього заліза I-го тисячоліття до Р.Х. Це найдавніше поселення первісних племен Волині.

Княже місто Володимир розташоване на ріці Лузі - притоці Західнього Бугу. Вперше воно згадується у літописі 981 р., коли кн. Колодимир Святославович приходив на український захід установлювати кордони із Ляхією. А після того, як передав Волинь своєму синові Всеволодові в 988 р., вона стала інтегральною частиною імперської Руси-України. Відтоді місто Володимир стало західнім форпостом та сторожем брами із заходу на схід. Розкопки виявили високі земляні вали, на яких були дерев'яні стіни з окремими входами і виходами, а за ними передмістя: Завалле, Смочче, Залужжя та у XI-XII ст. Зимне. У Володимирі жили ремісники, які витоплювали залізо з болотяної руди та вироблювали різну зброю, шоломи, мідні

хрестики та різні прикраси. Добре було знання гончарство, бу- 249
дівництво з дерева й цегли. В розкопках знайдено золоті, срібні
та емальовані речі. На початку XII ст. у місті було 20 тисяч жите-
лів. *

Сучасний Володимирський район

Ми вже згадували, що в 981 р. кн. Володимир Святославович приходив на Волинь установляти границі на українськім заході з Ляхією та приборкував ворохобних Білих Хорватів узловж р. Сяну. У нас з ляхами пограниччя є предметом постійної незгоди.

Щоб мати бодай приблизний погляд на нашу західну етнографічну межу з Ляхією, нижче подаємо карту з 1877 р., випрацьовану полковником - географом російської армії Pittихом, що досліджував з рамени Російського Географічного Товариства й випрацював етнографічну карту "Монгесової Польщі", яка показує густоту українського населення від р. Бугу на захід. Дослідження було науково обґрунтоване доказами в числі 35,000, які зібрала царська Академія Наук у Петербурзі. Карту Pittixa стала відома у Західній Європі, її поширив там твір белгійця Бонмаріжа. Цю карту також передав український географ Степан Рудницький. Нею послуговувався географ Ромер у своїм атласі Польщі у розділі мовних карт. Опісля цю карту передруковував зо всіма даними ("Вістник політики, літератури і життя", Відень, 1918, ч. I, ст. 177).

-4-) "Волинська область". Київ. 1970. с. 92.

Етнографічна карта пограниччя з Польщею.

На цій карті бракують мовні островці жидів і німців, які в наш час уже не існують. Тепер на всій Холмщині збільшилась польська людність через насильні переселення українців на схід до УРСР та на землі здобуті від Німеччини на заході. Як бачимо на карті, етнографічна межа пробігає поміж островцями, заселеними у 1877 р. коли складалася та карта, більше українцями у сторону Ляхії, ніж ляхами на українській території. Володимир і Володимирщина положені у сфері граничних розмежувань і звідси наша увага постійно звернена на всі події, що там відбувалися та ще будуть відбуватися у майбутньому. Стратегічною границею є ріка Буг, а політичною та історичною - княжа земля короля Данила сягає далеко в Люблінщину. Після Другої світової війни, поляки переводили археологічні розкопки давнього українського поселення Черемна-Червеня. Вони там не шукали за історичною правдою, а за слідами "ляських осад" з давнини. Здається, що вони їх там не знайшли. Тільки Ян Гурба оголосив знахідку енколпіона й мініатюри Ісуса Христа (45x34 мм),

плоскорізьба на опоці, але відносить їх до XIII ст. замість XI-251
го (І6, ст.201-204).

В останніх десятиліттях ХУ ст. володимирські купці домагалися згідно Магдебурського права самоврядування. Магдебурське право було підтверджено королівськими грамотами, але з правом королівського старости бути верховним суддею в усіх важливих справах, включно з кримінальними. В 1532 р. на купців були наложені податкові оплати та різні повинності. В XVI ст. до замку належало 30 сіл. Оборонна система міста й країни вимагала співпраці усіх верств громадянства, включно з селянством. Очевидно, провідною верстовою тоді були вищі роди, на них також лежав обов'язок організовувати оборону країни.

Соціальні й національні відносини погіршилися після Люблінської унії 1569 р., коли Волинь із столичним містом Володимиром попала під Польщу. Становище ще погіршилося із зміною церковних відносин у 1596 р. з т.зв. Берестейською унією. Згодом до Володимира прибули єзуїти, що 1755 р. побудували там костел. Однаке всенародний зрив Богдана Хмельницького підніс на дусі населення, що виявилося у частих виступах проти поляків.

За Андрусівським договором 1667 р., Володимир передано під польську владу. Ще в 1765 р. у місті існували ремісничі цехи, але згідно люстрації 1789 р. ремісництво почало занепадати. Зменшилася кількість населення, занепала торгівля, деякі цехи зовсім зліквідувалися, місто навіть не мало ратуші. Дерев'яний замок згодом був розібраний до основи. Цей період польські історики називають "на скликку Речі Посполитої" (занепад Польщі).

Після третього поділу Польщі 1795 р. усю Волинь з Володимиром окупувала Росія. Відтоді почалася доба русифікації та експлоатування природних багатств Волині - видобуток та вивіз сирівців до московських губерній. Для тієї мети робили пляхи та прокладали залізниці.

Настав 1812-ий рік - війна Наполеона. Французи пообіцяли полякам за вірну службу дати усю Правобережну Україну. Дня 17-го серпня 1812 р. у Володимир вступили польські війська, ген. Косинський проголосив приєднання Володимира до Варшавського герцогства. На-

наполеон мав план поділити Україну на три "Наполеніяди". Волинь 252 обіцяла дати Австрії, а Правобережня Польщі, але це не здійснилося, бо Наполеон програв війну з Московією.*

Поляки 17.II.1830-31 р. підняли проти Росії повстання. Наступного року відділ Стецького захопив Володимир, але незабаром москаль вигнали поляків. Однак поляки в 1863-64 рр. ще раз повстали, а тому, що царизм також утискав українців, то частина населення якоюсь мірою сприяла полякам. Причини до того були соціальні: Володимир перед російською окупацією мав багато ремісників і багате купецтво, а за царата став на останнє місце в губернії. У Володимири шайно 1869 р. відкрито "двоклясне міське училище", а на початку 20-го ст. відкрито чоловічу й жіночу гімназії. Столичне місто Волині, що в давнину було культурним центром, в нім писали літописи, були школи, переписувано богослужбові книги, за півтисячоліття не піднеслося зовсім в ділянці освіти.

У XII ст. в місті було 20,000 жителів, а в 1897 р. тільки 9,883 (7,329 мішан, 1,466 селян, 473 дворян, 105 духовенства, 52 купці та 401 інших і 56 чужинців). Перше місце займали юди, на другім були українці, потім ішли росіяни (наслані), поляки, німці, татари та інші.

В роках 1910-13 помітне було економічне пожвавлення. Побудована залізниця у 1908 р. злучила Володимир з Ковлем. Трохи розвинулися підприємства на місцевій сировині. В 1911 р. в місті було 4,484 ремісники з чужинного елементу **).

Під час Першої світової війни, з наказу військової влади, більшість населення виїхала у "біженство". В 1915 р. стався т.зв. "Горлицький прорив" - німці й австрійці були у Володимири майже 3 роки. Після цього влада часто мінялася: у 1918 р. були тут українська війська отамана С. Петлюри, а в 1919 р. польські легіонери. Війна й повоєнна привели місто до повної руїни. Тоді, мабуть, загинули пам'ятки, зібрані при кінці XIX ст. Володимирським церковним Братством. На початку вересня 1920 р. через місто проходила "червона кіннота" на чолі з Будьонним і Ворошиловим.

*) ЕУ., гаслова частина, т.1, ч.5, ст. 1682.

**) "Волинська бласть", Київ, 1970, ст. 94-96.

Дня 13-го вересня 1920 р. українська армія з поляками заняли Володимир, а за Ризьким договором між Росією і Польщею, підписаним 18.3.1921 р., колишня столиця Волині залишилася під Польщею.

В 1927 р. англійський парламентарист Бекет, що побував у Володимирі, писав: "Ми відвідали Володимир на Західній Україні. Я знаю Індію і ви, звичайно, чули про страхітливі злідні індійських сіл. Але ніколи не доводилося бачити таку гнітючу й безпросвітну бідність. Тепер нам стане зрозуміло, чому Польща тримає там багатотисячну армію."*

Міжнародні події та революційні дії волинян націоналістів не йшли зовсім на користь Польщі. Поляки не могли додуматися, що гнобленням поневоленого народу власний авторитет тяжко піднести. Після процесів комунарів і націоналістів прийшла в 1929-1933 рр. міжнародна господарська криза. Від того часу аж до війни І-го вересня 1939 р. українське економічне й культурне життя пригноблено животіло.

Після місяця вересня 1939 р. відбулася зміна влади - з польської на советську, з російською системою і методами дикунського нового терору. Польську Картузьку Березу замінено ще страхітливішими концтаборами Сибіру. Страх і терор став засобом примушування послуху новій владі, зникли між людьми людяні стосунки. Зразу людину перетворили на бездушну каменюку.

Горе-пам'ятний день нечуваного московсько-большевицького ярма - 19.9.1939 р. Червона армія вступила в Володимир. Кілька віків перед тим ступав тут чобіт східної орди, тим разом столичний град Волині потрапив у новий полон. Вже 22-го жовтня 1939 р. жителі Волині були примушені голосувати ніби за злуку одного й того самого народу. Дня 25-го жовтня "депутатів" покликали до Львова, щоб ухвалили злуку Західної України з УССР-ССР.

Дня 20-го січня 1940 р. ліквідовано повіти, їх переназвано на райони. Володимир, колись голова усіх міст, - став районовим містом.

У 1941 р. Володимир окупували німці й три роки господарювали в

*) Лекам, Б. "Польща без маски". Лондон, 1928, ст. 126. (Наймення автора, якого пропущено в оригінальному мовному неподано).

ньому. На знайденому документі німецької таборової адміністрації 254 з 23.II.1943 р. подано, що "передано до вжитку 52,160 шапок", себто, залишки по пленених, заморених голодом. Таких форм винижування полонених не знали навіть дики орди XII ст. На знак протесту проти сваволі й звірств, Волинь діями Отамана Бульби-Боровця виповіла війну німецькому окупантові.

18-го липня 1944 р. Червона армія підійшла до Володимира і після трьох днів боїв зайняла його.

Сучасний Володимирський район включений у Волинську область, створену окупаційною владою 10.I.1940 р. Район займає площу 1057 кв. м., а який проживало в 1965 р. 64,400 душ. Густота населення на 1 кв. км - 60,3 особи. В районі два міські і 15 сільських управлінь, яким підлягає 83 населення. Є шахти видобутку вугілля під назвою "Нововолинськ". Орної землі 48,900 га, сіножатей 11,583, лісів 21,082. Озима пшениця займає перше місце серед збіжжя.

З поданих даних у розділі "Волинська Область" виходить, що все добре розвивається, але справді бракує предметів щоденного вживання, взуття і одяг дуже дорогі. Колгоспники і робітники одержують найнижчі платні.

На початку цього збірника виринула трудність писати тільки про місто Володимир, яке ми уважаємо "столичним градом Волині": Тому в деяких розділах було необхідно писати про всю Володимирщину, бо саме місто без околиць існувати не може. В минулому було багато переподілів; на початках Володимир був оборонним центром на чолі з князем і старшиною, після Люблінської унії 1569 р. став називатися повітом. Тоді вся Волинь була поділена на три повіти: Володимирський, Луцький і Крем'янецький, - це складало т. зв. Історичну Волинь. Назва "повіт" глибоко увійшла в нашу літературу та вживається ще й тепер. На зміну цій назві прийшли у 1795 р. "уфізи", а тепер маємо "райони", знову назва чужого походження, але тим разом західно-европейського.

За міжвоєнної Польщі, Володимирський повіт займав 2108 кв. км. На заході також на півдні границю і внутрішню межу визначає ріка

никовів, а звідси аж до с. Жджар зі сторони Сокальського повіту. Потім межа пробігає суходолом до с. Милятина, звідси провадить на північ до с. Хворостова й на цім відтинку володимирський повіт відмежовується від горохівського. На північному сході сусідує з Ковельським повітом, сягаючи Соминського озера. Звідтіля розмежування повіту йде на захід до р. Бугу й цим відокремлюється від Любомильського повіту.

На півдні горбовина продовжує Волинсько-Подільську височину, а на півночі пісковаті терени називаються "Волинське Полісся". На Володимирщині протікають три більші ріки: Буг, Луг і Турія з більшими допливами річок Гнида, Золотуха й Неретва, Свінорийка та Равлиса. Перші дві ріки належать до системи Балтицького моря, а третя до Чорного через Дніпро. Найбільша ріка Буг пливе з півдня на північ широкою долиною, перетинана "річишами", які тут зазвичай називають "бужеськими", себто, що вони причасні ріці Бугу. Ріка Луг впадає до Бугу. Турія лише частинно заходить Володимиршину від сходу на півдні. На цім обширі багато болот та навіяних піском валів (надми). На території три більші озера: Соминське, Овлочіське й Святе та невеликі глибокі озера: Шестів, Хотячів, Тростянка й Грибовиця.

До Першої світової війни Володимирський "уїздъ" складав 35,692,8 кв. км., або 593,000 дес. поверхні. Тоді Володимиршина мала вигляд мечи "кам'яної доби", ручкою зверненою на південь. Територія ділилася на "Полісся" і "Лісостеп", умовна межа від Устилугу через Володимир до Кисилина. Поліська частина - води, озера, верболози, комиші, болота, зрідка піски. Натомість "Лісостеп" - чергування степу й лісу. Тут пригожі поля під управу збіжжя, а густота населення подвійна як на Полісся. Умовини життя також кращі. Обшир розташений на правому березі р. Лугу, а Північний Буг є границею між Волинню і Холмщиною. На півдні Володимиршина тоді межувала з Сокальщиною прямовісною лінією до Берестечка. Звідтіля межа вела до м. Озерян, що положене в куточку трьох окруж: Вокеля, Володимира й Луцька. Дальше межа пробігала до с.

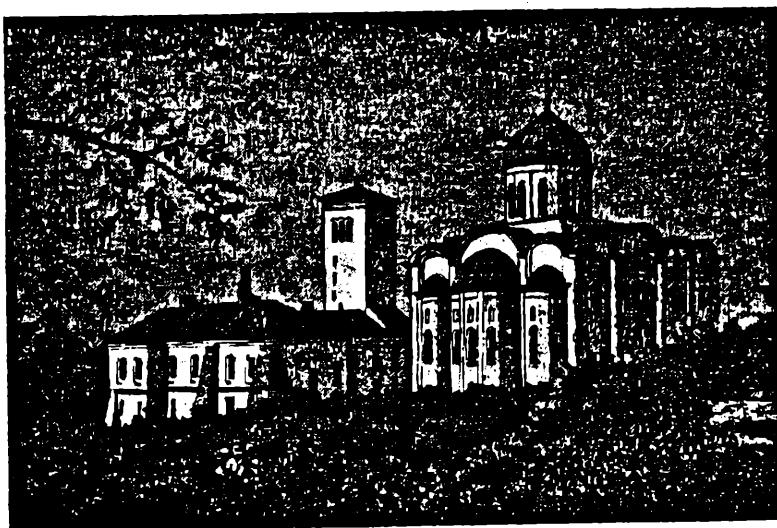
Доманіпіль над Турією, а звідти на північ до озера Заболотте і знову до Бугу.

256

В 1911 р. на Володимирщині проживало 407,940 людей. У відсотках: 72.1 українців, 10.4 жидів, 8.4 поляків, 5.6 німців, 2.8 москалів (керівний апарат), 0.6 чехів, 0.1 інших. Поляки розмовляли по-українськи, але називали себе "католиками". У Володимири було 15,720 осіб. У відсотках: 13.9 українців, 59.0 жидів, 17.6 москалів, 7.9 поляків, 1.6 інших. В повіті українці складали 87%.

Приріст населення на Володимирщині був найнижчий зо всіх повітів: на 1000 припадало 28 народжень, 17 вмирало, виживало 11. Грамотність у повіті 15.2%, а в місті 49.8%.

Склад населення, господарська система, адміністративний поділ, стиль життя, накинене державою виховання молоді докорінно змінили структуру давнього консервативного життя. Між минулим і сучасним поглибилась прірва; усі заходи окупаційної влади були спрямовані, щоб винародовити князівський пень народу. Але на світі було вже багато спроб тиранів людського духа й жадний перед Божою Справедливістю не встоявся. (ІМ., т. I, 745 ст.).

Успенський собор у Володимири. Пам'ятник архітектури XII ст.

B o j i n h C p k a o b j a c t p

252

ДОВІДКОВА ЧАСТИНА:

a) Скорочення бібліографічних джерел.

АКТА -

Актова книга Київського Центрального Архіву. (Тепер включена в Центральний Державний Архів УРСР у Києві).

АЮЗР -

Архив Юго-Западной России изд. Временною комиссией для разбора древних актовъ при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. Киев, 1859-1909, 8 т.

Архів ділився на частини і томи.

(Це продовження публікації „Пам'ятники”).

Архів кн. Сангушків -

Archiwum Księży Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie wydane... pod kierownictwem Z. L. Radzimiskiego, przy współudziale P. Skobielskiego i B. Gorczaka. (Ze spisem chronologicznym dokumentów do t. 1-V. — Dyplomataryusz gałęzi nieuchodziskiej, t. I, II) 7 tom. we Lwowie, 1887-1910.

Katalog rękopisów archiwum x.x. Sanguszków w Sławucie ułożył i historię tegoż archiwum skreślił Bronisław Gorczak, 488, w Sławucie, 1902.

ВЕВ -

Волынские Епархиальные Вѣдомости. Крем'янець, 1867-1907; Житомир, 1908-1917. Спочатку тижневик, потім тричі в тиждень; ділився на офіційну й неофіційну частини.

Іпат. (Іпатський) -

Ипатіевская летопись. I: Полное собрание русских летописей. Москва, Изд. Академии Наук СССР, Институт истории, 1962.

т. 2: Іпатський літопис — збірник літописів: Несторового, київського і галицько-волинського з XV ст., знайденого в Іпатському монастирі, звідси його назва.

ІКАЛ -

Памятники изд. Комиссиею для разбора древних актов при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. Київ, 1846-59, 4 т.

Ділиться на часті й томи.

Продовження цієї публікації див. Архів (Архивъ)

ПСРЛ - Полное собрание русских летописей. СПб., 1848-68, 31 т.

I. Лаврентіївський Троїцький літопис, 1846-

II. Іпатський літопис, 1843

III. Новгородський літопис, 1841-

IV. Новгородський і Псковський літописи, 1848-

V-VI. Псковський і Софійський літописи, 1851-53

VII-VIII. Літопис по Воскресенському спискові, 1856-59

Повість -

Повесть временных лет. Под ред. В. П. Адриановой-Перетц. Москва, Изд-во Академии наук СССР, 1950. 2 v. plates, 2 old. maps. 22 cm. (Академия наук СССР. Литературные памятники)

б) БІБЛІОГРАФІЯ ПРЕДМЕТУ

ПОЯСНЕННЯ: Відсилання до літературного джерела в тексті збірника подано в дужках (напр., 2, ст. 185). Це означає, що твір, з якого взято матеріал, думку, чи цитату, записаний у розділі бібліографії під ч. 2, а сторінка 185-та.

На деяких сторінках книги в тексті є відсылки, пояснення до яких подано на тій самій сторінці вкінці. Але це зроблено тільки у випадках, коли цитата з праці, яку автор збірника мав змогу перевірити. Трудність була з Іпатським літописом, що був опублікований кілька разів, та з тим, що деякі автори не подавали року видання своєї праці.

1. Теодорович, Микола. Город Владимир Волынской губернии в связи с историей іерархии; исторический очерк. Почаїв, Успенська Лавра, 1893, 265 ст., іл. I: Приложение празднование 900-летнего юбилея Волынской епархии (10-12 мая 1892 г.), 269, XII ст.
2. Цинкаловський, Олександер. Матеріали до історії Володимирського повіту. I: Записки НТШ, т. I54, 1937, ст.183-240.
3. Цинкаловський, Олександер. Старовинні пам'ятки Волині. Торонто, "Волинь", 1975, 124 ст., іл. (Праці Т-ва Волинь у Торонті, ч. I).
4. Poppe, Andrzej. Państwo i kościół na Rusi w XI wieku. Warszawa, Państwowe Wydawn. Naukowe, 1968, 252 p. (Rozprawy Uniwersytetu Warszawskiego).
5. Голубинский, Е. И. История русской церкви. т. I, Період первый кievskий или домонгольский. Изд. I, I и 2 половина тома. Москва, 1901-04.
6. Приселков, М.Д. Очерки по церковно-политической истории Киевской Руси X-XII вв. СПб., 1913. (Записки Историко-филолог. фак. Имп. СП. унів., ч. СХУІ).
7. Памятники литературы древней Руси. К. I: Начало русской литературы: XI-нач. XII в. Москва, Худож. лит-ра, 1978 (Повьсти временных лет).
8. Академія Наук Української РСР. Інститут Археології. Нариси стародавньої історії Української РСР. Київ, В-во АН УРСР, 1957, 631 ст., іл., мапи.
9. Ратич, Олексій. Древньоруські археологічні пам'ятки на території західніх областей УРСР. Київ, В-во АН УРСР, 1957, 96 ст.

- 260
- 10.** Ауліх, В.В. Зимнівське городище - слов'янська пам'ятка VI-VII ст. н.е. в Західній Волині. Київ, "Наукова думка", 1972, 120 ст., іл.
- 11.** Батюшков, П.Н. Холмская Русь; историческая судьба русского забужья... СПб., "Общая польза", 1887.
- 12.** Памятники русской старини в западных губерниях. Издаваемые П.Н. Батюшковым. СПб., Изд. Министерства внутренних дел, 1868-1886 (т. III).
- 13.** Шумовський, Петро. Остріг; історичний нарис. Мар'єт, Англія, Інститут Дослідів Волині, 1964, 120 ст., іл., таблиці. (Волиніяна, XI).
- 14.** Walicki, Michał. Średniowieczne cerkwie Włodzimierza. I: Rocznik Wołyński. t. II, Równe, 1931, p. 271-283.
- 15.** Źak, Andrzej. Początki chrześcijaństwa w Polsce południowej w świetle źródeł archeologicznych i pisanych. I: Symposiones of Polaki Uniwersytet na Obczyźnie, t. 1: Historia, archeologia. London, 1981, pp. 9-108.
- 16.** Gurba, Jan. Miniaturańska płaskorzeźba z wyobrażeniem Chrystusa z Czerwonej Czerwieni na dawnym pograniczu polsko-ruskim. I: Symposiones of Polski Uniwersytet na Obczyźnie. 1: Historia, archeologia, London, 1981. pp. 199-206.
- 17.** Лавров, Петро. Кирило та Методій в давньо-слов'янському письменстві (Розвідка). У Київі, В друк. Української Академії Наук, 1928, 421 ст., зразки письма 12 ст.
- 18.** Балик, Б.І. ЧСВВ. До питання про початки християнства та епископства в Перемишлі в IX-X ст. I: Записки ЧСВВ, т.Х, секція II, вип. 1-4. Рим, 1979, ст. 50-97.
- 19.** Ісаєвич, Я.Д. Джерела з історії української культури доби феодалізму ХVІ-XVІІІ ст. Київ, "Наукова думка", 1972, 142 ст. (АН УРСР. Інститут суспільних наук).
- 20.** Левкович, Іван. Нарис історії Волинської землі (до 1914 р.) Віннілег, Накл. Волинського видавничого фонду, 1953, 159 ст., іл. (Волиніяна II).
- 21.** Мишуга, Лев. 1918 рік у Володимири. I: Літопис Волині, ч.І, 1953, ст. 22-36.
- 22.** Радчук, Харитон. Бой за місто Володимир (1919-). I: Літопис Волині, ч. 2, 1955, ст.69-72.

23. Яковкевич, Тит, свящ. 1939-1943 рр. на Волдимирщині. I:
Літопис Волині, ч. 3, 1956, ст. 113-116.

261

24. Острозький, Лев, свящ. Володимир Волинський. Ibid, ч.6,
1961, ст. 138-143.

25. Бевзь Олександр А. Львівський літопис і Острозький літо-
писець; джерелознавче дослідження. Київ, Наукова думка, 1970,
197 ст. "Острозький літописець", ст. 125-140.

Кожний дослідник в наших умовах зустрічається з труднощами зі-
брати потрібні джерела, матеріали та ілюстрації. З вищезазначених
бібліографічних одиниць приблизно десять основні, а решта лише
допоміжні.

"БІБЛІОГРАФІЧНІ ЗДОБУТКИ ПОПЕРЕДНІХ ЮВІЛЕЙ"

Перше свяtkування - Хрещення українського народу 988 р. від-
булося у 1888 р., мабуть, по всій Україні, але не було належно
описане тодішніми церковними діячами. Друге свято - Заснування
єпископії у Володимирі 992 р. та інtronізація єпископа Стефана I
князем Володимиром Великим відбулося 1892 р. Про це свято був
складений збірник тодішньою офіційною російською мовою, бо укра-
їнська була заборонена, п.з. ДЕСЯТИСОЛІТЬЕ ПРАВОСЛАВІЯ НА
ВОЛЫНИ. Житоимр, 1893, 2 т. (619 і 593 ст.).

Зміст першої частини: Архипастирское воззвание Преосв. Модеста,
Епископа Волынского и Житомирского, по поводу настоящего
юбилея. Предисловие от создателей: П. И. Трипольский, М. И.
Щеглов, К.В. Дунаевский, Е.А. Стратинский, Ф. М. Илинский. Го-
ловний редактор і карта єпархії - К. В. Дунаевський.

1. Древнія Волинськія єпархії - Волынская и Луцкая. Епископы
Волинской епархии со времени ея учрежденіи в 992 г. до 1892 г.
2. Православные монастыри на Волыни прежде бывшие, а нынѣ не
существующіе, а также нынѣ существующіе.
3. Волынськія православныя церковныя Братства и их дѣятельность.
Греко-уніятскія церковныя Братства на Волыни и их дѣятельность.
4. Древнія Волинськія православныя типографіи и их изданія.
5. Православныя Братскія школы на Волыни. Духовно-учебныя
заведенія Волынской епархії.
6. Благодатныя иконы в Волынской православной епархии.
7. Замѣчательные дѣятели на пользу православія на Волыни .

9. Пребывание Их Императорских Величеств на Волыни. Посещение Их Величествами Почаевской Лавры. Освящение Богоявленского Собора в Острогѣ.

10. Древние Волынские Православные "Помяники".

Частина перша складає 619 ст. і Примѣчаній 12 стор.

Зміст другої частини: "Статистическая свѣдѣнія о приходах Волынской епархіи с указанием постройки церквей, количества земли, школ, населеніе и прочое." Частина друга складає 593 стор.

Теодорович, Микола. Приложение празднованіе 900-Лѣтія юбилея Волынской епархіи (10-12 мая) 1892 г.), 269 і XIII стор. I: Город Владимир Волынской губерніи. Почаїв, Успенська Лавра, 1893, після стор., 265, стор. I-269.

Дверницкий, Е.Н. Памятники древняго православія в г. Владимирѣ-Волынском. Київ, 1889.

Дунаевский, К.В. 900-лѣтія православія на Волыни. Почаїв, 1893.

Левицкий, О.И. Историческое описание Владимира-Волынского Успенского храма.

г) З ДОСЛІДЖЕНЬ ОЛЕКСАНДРА ЦИНКАЛОВСЬКОГО

Волинь не мала щастя мати плодовитих дослідників і брак їх відемно позначився у ділянці збирання матеріалів про минуле та опрацювання краєзнавчих довідників. Історичні пам'ятки Волині багаті, а до цього в останнім часі долучилася археологічна діяльність молодих дослідників.

Першим ширим робітником і дослідником слід уважати Миколу Теодоровича, що написав кілька історичних праць. Його послідовником наземо Олександра Цинкаловського.

Зовсім у відмінних умовах почав працювати від 21.7.1951 р. Інститут Дослідів Волині у Вінніпегу, оснований з моєї ініціативи, та в проводі до червня 1961 р. За цей час закріплювалася організація. Цінним залишився "Літопис Волині" коло 15 т. Науковий дорібок ІДВ будуть судити майбутні дослідники, бо нам, сучасним, не стає сил висловити стурбованість.

ч. 10 (Пс. О. Волинець).

В країні пісків і мочар. "Українське Юнацтво", Львів, ч. 9-10,
1936, ст. 149-51.

Водяний шлях між Дніпром і Бугом (Машинопис), 1966, іл., мапа.

Волинська Швейцарія; опис околиць Крем'янця. "Життя і Знання",
Львів, 1939, ч. 2.

Волинські надмогильні хрести. "Життя і Знання", Львів, 1936,
ч. 10, ст. 287-289.

Волинські старі дерев'яні церкви. "Життя і Знання", Львів, 1936-
37, чч.? Також відбитка.

Город Червень і Червенські городи. "Наша Культура", В-ва, 1964,
ч. 7.

Город Небель (Автор подає: Друкована в США в 1960). Історична
легенда, записана в с. Небель на Поліссі в 1933 р., опрацьова-
на в 1952 р. Легендарна розповідь про напад Ятвягів на Небель
у ХІІІ ст.

Городище Володимира Волинського та його оборонні споруди. Допо-
віль в Академії Наук УРСР, 12.3.1941 (Російською мовою; в
рукописі).

Гріб з доби неоліту в с. Зимне, коло Володимира. "Життя і Знання"
Львів, 1933?

Готський гріб римської доби в селі Рудка на Крем'янеччині. "Жит-
тя і Знання", Львів, 1937, ч. 5, ст. 141-142.

Данилова пам'ятка на Волині. "Життя і Знання", Львів, 1933, ч. 4,
ст. 99.

Данилова столиця Холм. "Наша Культура", В-ва, 1962, ч. 50, (Пс.
О. Волинець).

Де знаходилися літописні городи Шумсь і Данилів. "Український
Календар", Варшава, 1971 (Пс. О. Волинець).

Де знаходився князій город Всеволож. Доповіль в Інституті Мате-
ріяльної Культури в Ленінграді, 1941 р. (Рукопис російською
мовою).

Дерев'яні хрести на Поліссі. "Життя і Знання". Львів. 1936, ч.?

Доісторична Володимирщина, "Життя і Знання", Львів, 1932, ч. 6,
ст. 198-200.
З історії міста Ковеля на Волині. "Наша Батьківщина", Львів, 1938, ч.?
З минулого нашої батьківщини. "Наша Культура", В-ва, 1958, ч. 6,
(Пс. О. Волинець).

Камінні хрести на Волині. "Життя і Знання", Львів, 1935?

Княжий город Володимир; популярно-науковий нарис. Львів, III ст.
іл. мала. 264

Кремінний скарб з Волині. "Життя і Знання", Львів, 1933. ч. 3,
ст. НН (Непідписана).

Крем'янець та його околиці: популярно-науковий нарис "Волинь",
Нью Йорк, чиI, 195I, ст.3: Передісторична доба; ч. 2, ст. 3:
Княжа доба. (Стаття без підпису; заповіджене продовження при-
пинилося враз із 2-им числом згаданого журналу).

Літових (Стаття вислана в травні 1966 р. до Історично-Географіч-
ного Словника України при Луцькому Музеї (Рукопис I4 стор.)

Матеріали до археології Володимирського повіту. "Записки Науко-
вого Т-ва ім. Шевченка", Львів, 1939, 57 стор.

Містечко Махнівка на Поліссі. "Життя і Знання", 1937, ч. II, ст.
312.

Місто Шумськ; історичний нарис. "Наша Батьківщина". Львів,
1938, ч.? (Пс. О. Бужанський).

Над Горинею (інформація з дослідів), Львів, 1937.

Неолітичний гріб в с. Зимне під Володимиром. "Життя і Знання",
Львів, 1935?

Оборонні церкви на Волині. "Життя і Знання", Львів, 1935? "Пра-
вославний Календар", В-ва, 197I.

Оселя з часу неоліту під м. Володимиром на Волині. "Життя і Знан-
ня", Львів, 193I, ч. 9, ст. 180-18I.

Пересопниця. "Наша Батьківщина", Львів, 1937, ч.?

Ріка Прип'ять та її допливи: старі водні шляхи між доріччям
Чорного моря і Балтиком; географічно-археологічна студія.
Вінніпег, Накл. спонзорів, 1966, 39 ст. (Праці Інституту До-
слідів Волині, ч. I5; пс. Антон Бужанський). Рукопис був
складений в 196I р. п.н. "Ріка Прип'ять; монографія географіч-
но-історична.

Ротонда - як найстарший тип церковного будівництва на Підкарпатті
і на Волині. В календарі ред. Петра Доманчука, В-ва, 1969.
"Православний Календар", там же, 1970.

Селища трипільської культури в с. Бодаках над Горинню; реферат
виголошений 29 січня, 194I р. в Академії Наук УРСР в Києві
(Неопублікований).

Скарб кремінних скалок з с. Шистова, коло Володимира. "Життя і
Знання", Львів, 1933-1935?

Сліди християнства на Волині до кн. Володимира Великого. "Церква
і Нарід", Крем'янець, 1935? (Згадує проф. І. Власовський в "На-

Стовпи і вежі. "Наша Культура", В-ва, ч. 4 (Пс. О. Волинець).

Столиця князя Данила. "Наша Культура", В-ва, 1962, ч. 7 (Пс. О. Волинець).

Старі митці та іх сучасні дослідники. "Український Календар", В-ва, 1971. З нагоди відкриття іконостасу піензля Іова Кондзелевського.

Трипільська культура на Волині; доповідь виголошена в Інституті Матеріальної Культури Академії Наук УРСР, в Києві, 1940 р. (Непубліковане).

Фундаменти на фундаментах. "Наша Культура", В-ва, 1962, ч. 1 (Пс. О. Волинець). Мова про Перемишль.

Хата двояк в селі Лежниця пов. Володимир. "Життя і Знання", Львів, 1935?

Хрести - енколпіони. "Православний Календар", В-ва, 1972.

Церкви домонгольського і монгольського періоду на Волині в Галичині. "Український Календар". В-ва, 1972.

Церкви ХУ-ХҮІІІ ст. на Західній Україні. "Православний Календар" В-ва.

Червенський город Сутейськ на польсько-руському пограниччі. "Наша Культура", В-ва, 1958, ч. 8 (Пс. О. Волинець).

Червенські городи. "Наша культура", В-ва, 1964, ч. 4.

Черепи людей поперебивані цялями на Волині. "Життя і Знання", Львів, 1933, ч. 3, ст. 67 (Непідписана).

Шевченко на Волині. "Життя і Знання", Львів, 1936?

Amulet w Grodku nad Bugiem. "Z ochlani Wieków". Wrocław, 1961, t.XVII.

Archeologiczny atlas Wołynia i Polesia Wołyńskiego: 12 map osobnych kultur archeologicznych. Wydany fotostatem. Krzemieniec, 1939, 3 kopji.

Materiały do pradziejów Wołynia i Polesia Wołyńskiego. Praca A. Cynkałowskiego, pod red. Józefa Kostrzyńskiego. Warszawa, Polskie Towarzystwo Archeologiczne, 1961, 265 stronie illus.

ПРИМІТКА: З технічних причин коректи другого машиноперепису не було змоги перевести.

Resume

MILLENNIUM OF THE ORTHODOX CHURCH IN UKRAINE AND IN
VOLODYMIR, THE CAPITAL OF VOLHYNIA, 988-1988

The greatest historical event in former Rus'-Ukraine was the acceptance of Eastern Christianity which took place in Kiev in 988 A.D. during the reign of Prince Volodymyr the Great (956?-1010 A.D.).

After the baptism of Kiev's people, Christianity spread step by step to all Ukrainian Slavic tribes, including the North Moscovian territories, and Western Ukraine where the region of Volhynia is located. Prince Volodymyr was in Volhynia twice, the first time in 981 as the non-Christian chief of his army⁹ in order to establish a frontier border with Poland (called "Liakhy" at that time) to the west of the Buh River. It was probably also at this time that either the new settlement of Volodymyr was established in the Prince's name or an existing settlement was renamed for him. The fact that the city had the Prince's name was to serve as proof that this land belonged to the Kievan State. In 992 was the second time that Prince Volodymyr the Great came to Volhynia, now as the Christian chief of his army, and he was involved in trying to bring order to the tribe of White Khorvats who had settled along the Sian River and in the uplands of the Carpathian Mountains. It was most likely on this occasion that the Prince installed a bishop for the region, Stephen I.

In 1988 people of Ukrainian descent throughout the free world will celebrate the Millennium of Christianity in Ukraine. Prepared for the occasion of this event, is this short account in memory of the world Christian movement. This work is entitled "Volodymyr - Prince Town of Volhynia" in which separate articles will discuss the historical background of the XI-XV centuries, and will also partly cover later centuries.

1. Christian Devotion to the Eastern Church.

This came to the Ukrainian nation through Saint Volodymyr in 988. Originally all major Christian events had occurred in the East where Christ was born, had preached, and was crucified, rising from the dead on the third day. All of the apostles were originally gathered in the East and first preached there. The first seven world church councils were held in eastern cities, similar

2. St. Andrew on the Kievan Mountains.

It was here that St. Andrew the Apostle delivered the news of the Laurentian Chronicle of the XI century. History relates the legend that from Korsun in the Crimea St. Andrew, with his disciples, proceeded up the Dnieper River until he came to the hills on which present day Kiev, the capital of Ukraine, stands. The following morning St. Andrew stood on one of the hills, blessed them, and said: "On these hills a great city shall be built and God shall cause to rise upon them many churches." It has also been said about St. Andrew the Apostle that "on the hills of Kiev stood his feet, his eyes saw Ukraine and his lips blessed her; and in our land he planted the seeds of faith. Truly, Ukraine is nothing less than other Eastern nations for in her, too, an apostle has preached."

3. The Second Enlightener and Baptizer of Ukrainians.

This was Saint Volodymyr, also called the Great. His associate, Metropolitan Ilarion of Kiev, delivered a speech circa 1037 entitled "Glory of Volodymyr the Great." In the present issue we also point out the spiritual gifts that were received from Prince Volodymyr: the cross, the state emblem "Tryzub" (Trident) and state authority.

4. The Beginning of Tribe Organization.

This statement is the result of archeological discoveries about Volhynia's past, dated circa the second half of 2 B.C. There were a variety of wild tribes, but by the IX-X centuries A.D., the most well-known were the Dulibs, Buzhans and Volhynians. These were the principal ancient inhabitants of Volhynia.

5. Background of Volodymyr, the Capital City of Volhynia.

An excerpt from a chronicle of the XI century says: "In the year of 981 came Volodymyr against "Liakhy" (Poland) and took away Peremyshl' and Cherven'... It was the first visit of Volodymyr to Volhynia." Probably at this time was either established a new settlement named Volodymyr or an existing settlement was renamed Volodymyr, which then became the capital

mentioned (Vo)Lodomeriaia (it seems he omitted the first two letters "Vo").

There was a long history of fighting among princes for possession of the land and the people. During 1078-1336 there were 38 princes of Ukrainian origin, and 4 princes of Lithuanian origin during 1386-1430. After the union of Poland with Lithuania in 1569, Volhynia along with its capital city fell under Polish rule until 1793. Poland as a Roman Catholic state persecuted Ukrainians who were Orthodox. After 1793 came the Russians and the Czar's regime.

6. Slavic Christianity in the Ukrainian West.

The Moravian Prince Rostyslav, who began his reign in 846, asked the Greek Emperor in 862 to appoint him a Slavic preacher. Sent were two Greek monks, Cyrillius and Methodius, who were also brothers. They both wrote and spoke Bulgarian. Cyrillius soon came to the conclusion that Christianity could only be introduced by the written word and he prepared the Cyrillic alphabet and translated Greek liturgical scriptures into Slavic. Methodius established an Orthodox diocese which became influential on the Eastern Slavic territories up to the Styr River, including Volhynia. At approximately the same time, in the southern part of Poland, a Roman Catholic missionary started to influence the Ukrainian region bordering Poland.

Slavic Christianity in Volhynia has no written statement, but only archeological proof in the form of the first church rotunda foundations. In Volhynia four are found; in Volodymyr a very old rotunda foundation was discovered under the later built foundation of the "Old Cathedral" (Stara Katedra). A third foundation existing today, is in the Saint Basilius church. According to historical narrative accounts, this church was built one day by soldiers of Saint Volodymyr's army in 992, who at that time had returned from a victory over the tribe of White Khovrats by the banks of the Sian River and the Carpathian mountain valley. Also an Orthodox diocese was established in Volhynia.

7. The Hierarchy of the Volhynian Diocese.

In the XI century this diocese embraced almost all of the territory of Western Ukraine. The first appointed bishop was Stephen I who was of Bulgarian origin. Before Stephen I, other undocumented sources mention such names as

Joanes, Antonis, Anythy, Cordiue and Halias, but they probably represent leaders or bishops of Slavic Christianity in the period circa 875-988. 269

During 988-1625 and 1795-1889 there had been in Volhynia a total of 44 Orthodox bishops. During the period 1596-1796 the Polish power supported a religious intermediate point called uniat, for Ukrainians converting from Orthodoxy to Catholicism, and appointed Ukrainian Catholic bishops. There has also been a great effort by the Russian Orthodox clergy to influence the Ukrainian Orthodox church during all the centuries, including to the present day. At least 8 of the 44 Orthodox bishops were of Russian origin. In the XVIII century the liturgical language was Church Slavonic and the official language was Russian. The Ukrainian language was prohibited.

After the second partition of Poland in 1795, there was a diminishing influence of the Roman Catholic church in Volhynia and the last Ukrainian uniats were liquidated in 1831.

8. Churches and Monasteries in the City of Volodymyr.

As pointed out in the previous chapter, the word was transferred from generation to generation that in earlier times in the natural limits of the "Stara Katedra" existed the first Christian church/cathedral. In 1886 archeologists from the Kievian University discovered the foundation of the "Old Cathedral" and deeper in the excavation was found a second round foundation (rotunda). The archeologist O. Tsynkalovsky pointed out that this foundation belonged to the "Old Cathedral". The third church, which still stands today, is St. Basilius. This represents an ancient church in Volodymyr built, according to narrative accounts, by the soldiers of Volodymyr the Great. A fourth church has only remaining a foundation as its archeological proof.

The greatest development of churches and monasteries in the city of Volodymyr occurred during the XI-XV centuries under the reign of native Ukrainian and Orthodox princes. After this period, the foreign Polish power persecuted the Orthodox religion. In general, during this one thousand year period there has been in Volodymyr close to 25 churches and 6 monasteries for the schooling of the clergy. One of the churches built in 1160 outlasted the Virgin Mary Cathedral and up to today it has only been remodeled a few times. At the beginning of the XX century, there were only 4 churches in Volodymyr and 2 in suburban Zymne.

9. Archeological Findings.

These represent a silent history of Western Volhynia, especially in Volodymyr which is very rich in materials since in this principality there were many precious metals and goods produced. In the Middle Ages the main goal of the wild tribes was to rob, plunder and take slaves for hard labor. In the neighborhood of Volodymyr there were numerous archeological discoveries of ancient settlements dating to between the V and IX centuries A.D. Many sites were excavated but not carefully investigated. In 1886 professors of the Kievan University dug out the ruins of the walls and the foundations of very old churches.

270

One of the most important archeological excavation sites was of an ancient settlement dating between the VI and VII centuries A.D., in "horodyshche" Zymne, a suburb of Volodymyr. This settlement was studied in 1951 by present never resided in Volodymyr. Between 1452-1883 there were 49 bishops who resided much closer in the nearby city of Lutsk.

14. Ukrainian Uniat Bishops, 1596-1795.

The appointment of these 12 bishops originated from the splitting by the Polish power of the ancient Orthodox Church established in Volhynia by Saint Volodymyr, baptizer of the Ukrainian people. These bishops recognized Rome as well as the supremacy and the infallibility of the Pope, but still held to their Byzantine heritage, architecture and liturgy. The formation of uniates represented an intermediate transition point in the process of complete changeover from Orthodoxy to Catholicism.

15. Education.

Schools for reading and writing were established at the monasteries and large churches at the beginning of the XI century but we do not have any written statements concerning them. In the higher grades learning was from books or so called "book learning from scrolls". Besides these schools there were also other special education programs at the monasteries.

16. Nine Hundred Years Since the Baptism of Rus'-Volhynia.

This anniversary was celebrated under Russian occupation in 1888. There

was a separate celebration, held May 10-12, 1892, of the anniversary of the installation of the first bishop in Volodymyr in 992. The local church brotherhood decided to open a high school, to build a chapel in the place of the "Old Cathedral", to display church relics and to restore the old Icon of the Mother of God.

17. Present Volodymyr.

This is now a "raion" (county) included in the Volhynian oblast, but was a district during the Lithuanian period, a "voivodship" during the Polish period and a "gubernia" under Russia. The present economic and political systems represent a conspiracy by the Russians for total control over the human populace.

271

RUS'-UKRAINE BAPTISM OF MOSCOVITES IN 988

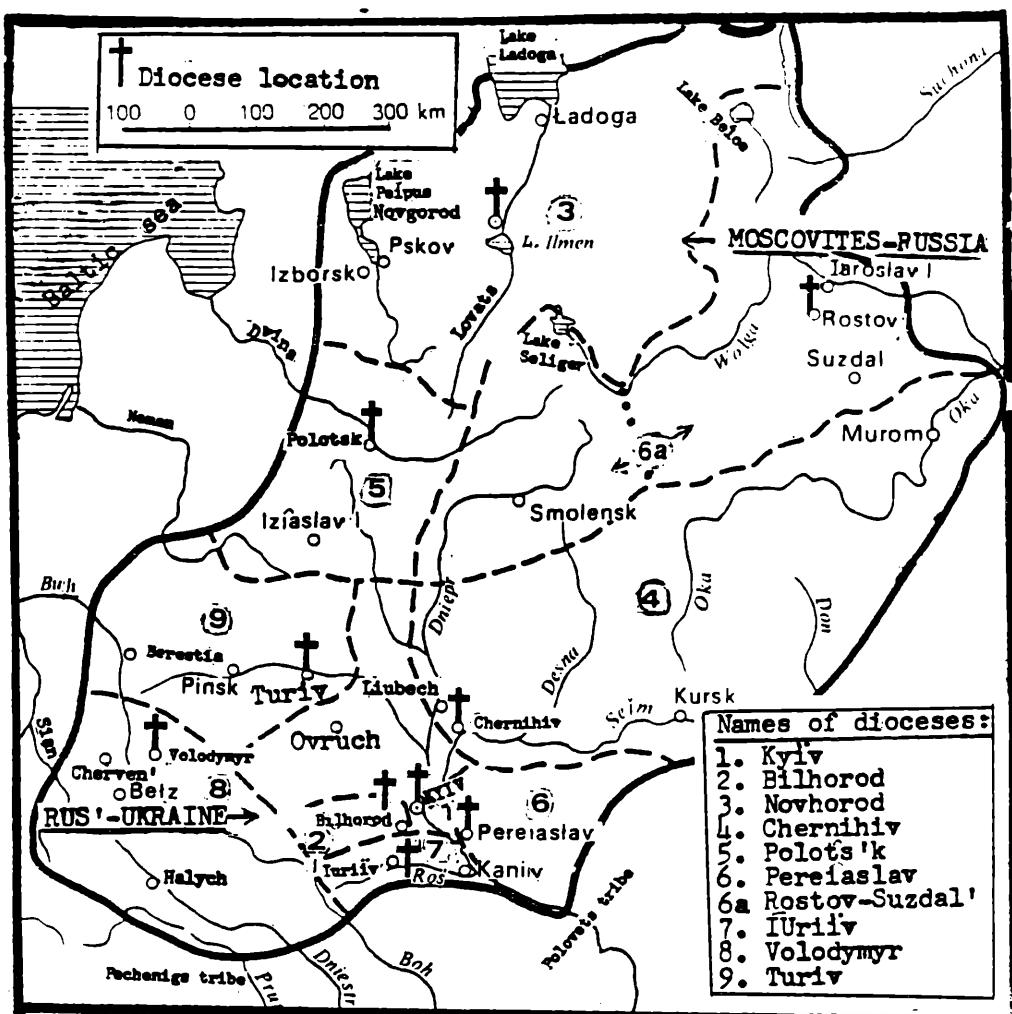
Metropolitan of Kiev Iomnykii was quoted as saying in 1888, "The Kievan Church is the cradle of Orthodoxy in Eastern Europe and the daughter-church in Volodymyr Volhynia is heartily congratulated for its 900 years of Christianity."

Officially the name "Russia" was introduced by Peter the Great circa 1724. Prior to this time the northern colony of the Kievan Rus' imperium was first known as Moscovia. Christianity was also introduced in areas as labelled below on a map reconstructed from a sketch in A. Poppe's book, "State and Church" ("Panstwo i kostiol", see Bibliography, No. 4).

Recent news reports inform us that the Russian Orthodox Patriarch is planning to also celebrate the anniversary of the Millennium of the coming of Christianity to Eastern Europe but this celebration will be held in Moscow and not in Kiev, by the directive of the Russian church authorities. The inaccurate crediting of and giving emphasis to Russian influences has occurred with literature, music and even with historical accounts such as the false implication that three nations (Russia, Byelorussia and Ukraine) all originated from the Kievan state.

We would like to turn the attention of the cultural world to the fact that in Eastern Europe Christianity was introduced by the Ukrainian Prince

- Kiev. This Millennium belongs as a tribute to the Ukrainian nation and Orthodox Church. The Russian communists, who themselves condemn Christianity, do not have a moral right to be involved in such a Christian celebration.

DIOCESES AFTER BAPTISMAL OF UKRAINE AT THE END OF XI CENTURY

ПРИМІТКА: Сперечаемся вживати "Покажчик", чи "Показник", на черговій сторінці автор вживав логічну форму.

ВІДСИЛАЧ ДО ІМЕН В ТЕКСТИ

До уваги ми брали лише активних і діяльних осіб, натомість причас-
них до маловажливих справ оминали. Сумнівними уважалося поодинці іме-
на без виклику по-батькові, чи фамілійній принадлежності.

- Амфологій, еп. (Святий) 84, 205
 Ангелар, еп., 247
 Андрієвський, К.І. 208
 Андрій, апостол, 3,11-13, 52
 Андрій II, Андрійович, 50
 Андрій Володимирович, 34,35,49
 Андрій Юрійович, 50
 Андріян II, папа, 246
 Андрушевич, Ян, біскуп, 219
 Анна, дружина Володимира Великого, 158
 Анна, княжна Романова, 188
 Антоній, митр., 81
 Антонович, В. 61,65,98,108,130,176,179
 Ауліх, 25,180,259
 Афанасій, еп. 87,88
 Бадошевський, Б. 220
 Бакланов, М.Г. 208
 Балабан, Г. 211
 Баллик, Б.І. 63,65,70,108,208,259
 Баттій, монгол, 124
 Баторий, С.кор. 94,147,213
 Баткішов, П.Н. 259
 Баумгартен, ? 198
 Бевзо, О.А. 260
 Бела, кор. 26
 Білецький, І.153
 Білостоцький, О. 153
 Біляшевський, М. 174
 Боголюбський, Андрій, кн. 35
 Богун, Ірина, 197
 Бойко, М. 6,233
 Бокієвич, Ф. 153
 Болеслав II, чес.кн. 58,70
 Болеслав Хоробрий, кор. 31,61,175
 Білещкий, Іов, 96,97
 Борзобогатий, б. 94
 Борзобогатий, Іван, номінат, 93
 Борис, кн. 31
 Борис, кн.болгарський, 246
 Борис Святославич, 49
 Борис, цар, 54
 Борис Ярославич, 190
 Боровиков, М.О. 208
 Боровський, К. 220
 Борчний, монгол, 38,191
 Браві, В.П. 208
 Будятичічський А. 212
 Бужанський, А.дия. Цинкаловський, О.
 Буковський, А. біскуп.219
 Бульба-Боречець, от. 254
 Буччинів, Гр.де, біскуп. 219
 Валь, фон.ген.-майор, 130
 Ван'ю Сергіевич, 90
 Варлаам, ігумен, 61
 Василій Великий, 65
 Василій, еп. 86
 Василько кн. 37,38,49,85,86,121,
 131,132,189,190,191,198
 Василько Ростиславич, 34
 Василь I, еп. 2,90
 Василь II, еп. 91
 Вежбішкі, В.біскуп. 219
 Велгорський, Р.138
 Висовський, А. 220
 Виговський, Євстахій, 153
 Вижновський, П. 237
 Визто, Ян-Степан, біскуп. 220
 Винницький, Г. 228
 Витовт, 50,89
 Вишневецькі, князі, 153,202
 Вітвіцкі, С.біскуп. 220
 Віхінг, еп. 68
 Возняк, М. 116
 Войтило, папа, дия. Павло II, папа.
 Власовський, Іван, 11
 Волович, А. біскуп. 220
 Волович, Павел, біскуп. 219
 Володимир Василькович, 56,194,195
 Володимир Великий; 3,4,7,9,14-16,24,27,29,
 31,58,65,71,75,85,110,117,121,152,
 158,198,205,216,233,239
 Володимир Мономах 33,34,196,198
 Володимир Мстиславович, 35,49
 Володимир Ростиславич, 34,188
 Володимир Святославич, дия. Володимир
 Великий.
 Володимир Ярославич, 86
 Володислав IV, кор. 78,236
 Володислав Корицький, 188
 Володимович, ф. 129,140,229
 Волуній, П.біскуп. 219
 Всеволод Мстиславич, 49
 Всеволод Святославич, 49
 Всеволод Ярославич, 32
 Вячеслав, кн. Смоленський, 32
 Гайдук, І. 210
 Ганка, друж.кн.Васили Острозького, 199
 Ганкевич, П. еп. 104
 Гараад, еп. 67,68,247
 Гарасим, еп. 88
 Гаракави, А.Я. 25
 Галк, Симон, свящ. 214
 Геннадій, еп. 92
 Геннадій, ером. 157
 Генсворовський, А.І. 187
 Герштанський, Д.О. 208
 Глезна, Іона, 90
 Гоіб, кн. 31
 Глю Юрійович, к. 35
 Гоголь, І. 81,88
 Гоголь, Остап, 88
 Годебський, ф.229
 Голубінський, Е. 82, 258
 Гольшанська Татіяна, друж. кн.
 І.К.Острозького, 201
 Гомолінський, С. 219
 Гопанович, П. 213
 Горностай, І. 153
 Готиславський, ф. 113
 Готський, Б.153
 Грозний, Іван, 202
 Громислава, дочка Інгвара, 188
 Грушевський, М. 153
 Гудебський, Т. еп. 128

- Гембіцький, А. 220
 Гроховський, А. 220
 Гурба (Гирба) Ян 250
- Давид Ігорович, 49, 196
 Давид, кн. 33, 34, 189
 Давидов, Л. П. 208
 Далматський, І. (восьмий) 113
 Данило, еп. 89
 Данило Романович, 37-39, 49, 85, 86, 138,
 155, 172, 188-191, 197, 198
 Дверницький, Е. П. 206, 208, 209
 Дембський, С. 220
 Дем'ян, еп. 90
 Дмитро (Федір) Любартович, 50
 Домарашкій, Я. 153
 Домаскін, Іоанн, 233
 Другош, Я. 20
 Дубинський, М. 126, 138
- Євсигній (Евсигній) еп. 86
 Єпітамаха, свяш. собору, 126, 137
- Жакі, Андрій, 60, 64
 Жолкевський, С. кор. 94
 Жуковецький, М. 137
- Загоровська, Марія, 224
 Загоровський, А. кн. 113, 224
 Загоровський, В. 141, 148
 Загоровський, О. 113, 117
 Залєнський, Л. 157, 237
 Залускі, А.-С. 220
 Залускі, Я. 143
 Замойський, А. 220
 Захарчук, Ю. М. 179
 Збаразька, Маруша, 150
 Збируський, Д. еп. 86
 Зигмунт-Август, кор. 95, 139
 Зигмунт I, кор. 112, 146
 Зигмунт II, вр. 94
 Зигмунт III, кор. 97, 225, 226
- Іван Богослов, ап. 14
 Іван ІІІ, пала, 68
 Іван ХІІІ, пала, 58
 Іван, митр. московський, 81
 Іоан Христитель, 11, 85
 Іваницький, Г. 226
 Іваніцький, Л. І. М. 210, 212, 213
 Івановський, М. 141
 Івашкевич, К. 91
 Ігор Ярославич, 32, 49
 Ізидор, домініканець, 219
 Ізидор, митр. 89
 Ізяслав Мстиславич, 34, 35, 49, 85
 Ізяслав Ярославич, 32-33
 Іларіон, митр. (1051) 7, 14, 78
 Іннокентій III, пала, 37
 Іоаким, патр. 235
 Іоасаф, еп. 85
 Іоан, еп. 87
 Іона, еп. 91, 92
 Іоанн, митр. київський, 83
 Іоанникий, митр. 4, 5, 241, 242
 Ісаєвич, Я. Д. 259
 Ісус Христос, 11, 13, 14, 17, 53
 Ізанишев, Н. Й. 93, 117
 Иловайский, Д. И. 222
- Йона, 13
 Йосип з Назарету, 13
- Казимир Великий, кор. 81, 218
 Казимир II, Яга́лович, 89
 Карамзін, П. М. 26, 31, 32, 58, 89, 90
 Караваєвич, П. 87
 Карпович, І. (номінат) 96
 Катерина, цариця, 129
 Каштеревич, А. 139
 Кісілі дворянин, 153
 Кипріян, митр. 81, 88
 Кирило-Костянти, Св. 4, 55, 73, 110, 244-248
 Кішка, Лев, 108, 128, 228
 Клемент, св. 85
 Клементовський, Н. еп. 101
 Климент, еп. 247
 Ключевський, О. 21
 Кобельський, Ф. біск. 220
 Кобринський, І. С. 90
 Козелян, Л. архим. 96
 Козловський, С.-К., біск. 220
 Кондрат (Кіндрат) Мазовецький, 124, 186, 193
 Корецький, Б. Ф. 156
 Корецький, Ф. 156
 Корецький князь, 153, 202
 Корсак-Глинський, В. 227, 237
 Корчак, В. біск. 219
 Коссович, С. 116, 117, 135
 Косма (Кузьма) еп. 87
 Косма, чес. літописець, 70
 Константин Великий, 14
 Константина, Св. див. Кирило Св.
 Крошинський, К. 153
 Кудемич, С. 143
 Кульчицький, Ів. 99
 Куряточич-Курцевич, Є. (номінат) 97
 Курцевич, І. ІІІ, 153
 Кучук, В. 50
 Кученко, М. 63
- Лавров, П. 259
 Лазовський, Ф. еп. 94, 125
 Левандовський, ген. 129
 Левицький, Д. 142
 Левицький, О. свяш. 108, 122, 130, 207
 Левицький-Рогаль, Й. 230
 Левкович, Іван, 49, 218, 259
 Ледуховський, М. 51
 Лекаш, Б. 253
 Лестко-Шляхтич, 188, 193
 Леський, З. 174
 Лешко Білад, 124
 Лещинський, Б. біск. 220
 Линський, А. біск. 220
 Ліпський, Ян, біск. 220
 Лобачевський, П. 242
 Лов'янський, Г. 186
 Лагодовський, Ян. 156
 Лозенський, Ф. 220
 Лозовський, А. 137
 Лозовицький, Г. 141
 Лосович, Ян біск. 219
 Любарт Годемович, 124, 217
 Лубенський, С. біск. 220
 Лучинський, П. Т. 208
- Макосій-Баковецький, еп. 132, 226
 Максимович, М. 198
 Малеванський, В. 129

Малешкевич, К. 149
Малишевський, І.І. 242
Мануїл, патр. єрусал. 89
Марко, евангеліст, 14
Марко, сп. 86
Мартин, свящ. василівської церкви, 113
Матвій, єв. 210
Матій, зять Любарта, 188
Мациловський, М. біск. 219
Малетій, архим. 95
Мелешкевич, Т. 235
Мельник, К.М. 168, 171
Методій, Св. 4, 55, 56, 65, 67, 68, 73,
110, 244-248
Мешко I, кор. 59
Медиківський, А. 138
Микола I, папа, 246
Михаїл III, імпер. 245
Михайло Костянтинович, 50
Мишуга, Лука, 259
Млюдовський, С.Л. 128, 230, 231
Могила, Петро, див. Петро Могила.
Модест, архієп. 158, 208, 239-241
Моймир III, кн. мор. 68
Мойсей, прор. 13
Морез, Амброзій, сп. 100
Моркоч, Я. і Т. 212
Мороковський, Я. 51, 127, 132, 144, 156,
225-26, 235
Москвин, А. 101
Мстиславець, П. Т. 210
Мстислав Володимирович, 35
Мстислав Данилович, 2, 50, 117, 121, 123
131, 192, 136
Мстислав Ізяславович, 35, 49
Мстислав Ярославович, 188
Муратов, Д. сп. 103

Нагай, хан, 192
Наполеон I, Бонапарт, 99
Нарушевич, А.-С. біск. 220
Наток-Михайлівський-Марданський, сп. 99
Наумович, Д. 153
Нафанай, 13
Нетецький, Л. 163
Никитич, М. 153
Никифор II, сп. 89
Никифор, митр. 83
Ніколинський, И. 138
Нотарій, літописець, 26

Одинщенко, С. 153
Олег Романович, 192
Олег Святославич, 32, 49
Олександер Всеволодович, 49, 188-190
Олена, дружина кн. Василька, 191
Олена, княгиня, див. Ольга, Свята.
Омізар Шилович, 50
Ольга, Св. 1, 14, 58, 70, 108
Ольшанський, П.А.хн. 219
Онуфрій, черніг. сп. 85
Опольський, В. 218
Оранський, П.Г. 147, 227
Острозький, Лев, 260
Острозький, Данило, кн. 198
Острозький, Валентин Васильович, 200,
201, 216
Острозький, Костянтин Костянтинович, 95,
147, 202, 222-26, 233-35.

Острозький, Михайло Іванович, 200 275
Острозький, Федір, 197
Острозькі книзи, 196

Павлинський, А. сп. 102
Павло, ап. 14, 52
Павло II, папа, 232
Палладій, архим. 205
Панфутій, сп. 91
Парчевський, І. 139
Пашко Духнович, 50
Петро, ап. 13, 14
Петро Могила, 211, 230
Петрушевич, А. 82
Півніцький, М. біск. 220
Пйотр, біскуп, 219
Плюшанський, В.М. 242
Покровський, Т. сп. 104
Полубенський, В.А. 91
Порфирій, сп. 89
Поссевін, А. 235
Потій, Іпатій, 88, 113, 126, 127, 132, 139,
141, 147, 149, 221-25
Потій, Лев, 223
Потій, Ян-Михаїл, 137
Празмовський, М. біск. 220
Празмовський, Ф.М., біск. 220
Прибенковський, Я. біск. 219
Прахов, А. 61, 65, 108, 130, 152, 161
Праселков, М.Д. 258
Протасевич-Шишковський, біск. 219
Пролор Прокулла, 59
П'яtnицький, Д. 140

Радзинський, Альберт, кн. біск. 219
Радзинський, кн. 112
Радзинський (Чорний) М. 223
Радюк, С. 5
Радчук, І. 259
Ратич, О. 258
Рафаельський, А. 102
Рязанський, М. біск. 219
Ригер, Й. 53
Рогоза, митр. 88, 224
Роман Володимирович, 49
Роман Мстиславович, 37, 49, 124, 198
Романович, Іван 226
Романовський, С. сп. 100
Ростега Ібн, 63
Ростислав кн. моравський, 53, 246
Рутіан (+ 1400) біск. 219
Рунілевський, С.-Б., біск. 220
Рутський, Й. 226
Рурик Ростиславович, 32, 33

Сава, сп. 247
Сагайдачний, гет. 96, 235, 236
Садовський, А. 153
Сальвадор, Св. 59
Сангушко, А.О. 139, 143
Сангушко-Ковалський, В.М. 112
Сангушко-Кошицька, Анна, 132
Сагушко, О. 50, 153
Сангушко, Р.Ф. 143
Сангушко, Ф.А. 146, 156
Сангушко, Я.М. 91, 92
Свдигайло, кн. 50, 123, 139, 155, 197
Святополк, кн. моравський, 58, 63, 67
Святополк Мстиславович, 49
Святополк-Четвертинський, С.В. 206, 208

- Святослав Всеволодович, 49
 Святослав Ігоревич, 49, 58, 70, 188
 Селько-Крінков, І. еп. 100
 Семенов, І.С. 207
 Сенютович-Бережний, В. 88
 Сильвіскі, Антіней, біск. 219
 Симон (Семеон) еп. 84
 Скарбович, А. 212
 Славомир-Шварц, 39
 Смолятич, К. митр. 85
 Сокальський, М. 153
 Соколов, О. 99
 Солов'єв, А. еп.
 Солтан, митр. 91
 Сомнінович, Г. 235
 Сосновицький, Я. 153
 Спасовський, Я. 145
 Сілавський, А. 218
 Ставецький, Б. 92
 Ставскі, С. біск. 219
 Станіслав Август, кор. 51
 Стегут, Зібрович, 189
 Степанюк, Арсен, 10
 Стецький, історик, 217
 Стефан I, еп. 4, 82, 83, 108, 110,
 117, 122, 205, 232, 234
 Стефан II, Св. 83
 Стефан У, патр. 60, 67
 Столповицький-Лебединський, К. 229
 Стрільбицький, М. еп. 104
 Сухозагнет, Степан, 214
 Суша, Я. 228

 Татищевъ, 83
 Талебуга, монгол. 192
 Талеминський, І. 153
 Тершаковець, М. 14
 Терлецький, Кирило, еп. 88, 95, 113, 223
 Теодорович, Микола, 27, 31, 85, 87, 104,
 117-119, 122, 132, 139, 142, 206, 218,
 221-22, 238-39, 258
 Тихомиров, Н. 29
 Томашівський, С. 214
 Турскі, Ф.П., 220

 Фальчевський, Ю. біск. 223
 Федір Галицький, 81
 Федір Михайлівич, кн. 155
 Федір Яхневич, 50
 Федор (Феодор) еп. 84
 Федіка Кобринська, книжка, 90
 Фельчевський, І. біск. 219
 Феогност, митр. 81
 Феодосій, еп. (1485) 90
 Феодосій печерський, 83
 Феофан, патр. 88, 96, 97
 Феоей, Г. біск. 220
 Фотій, митр. 88
 Фотій, патр. 245

 Хойнацький, Ф.А. 33, 99
 Холоневський, Д. 153
 Хомик, І. 153
 Хрестович-Богуринський, М. 94, 95, 138, 224
 Храбр, монах, 234
- Чечішевський, Г.-Ж. біск. 220 276
 Чимблак, Г. 89
 Чинкаловський, О. 17, 20-21, 30, 64, 73, 158,
 174, 177, 258, 261
 Шіханович, Я. 229

 Чаплишкін, П. 140
 Чапський, В. 50
 Чорторийські князі, див. Чорторийські
 князі.
 Четвертинський, А.О. 153
 Чистяков, И. 90
 Чорторийський, Ф.М. 152-53, 157, 102, 226

 Шельдер, Йоган, 130
 Шварно Данилович, 142, 191
 Шептицький, Л. 230
 Шишницький, В. еп. 98, 106
 Шишковський, М. біск. 219
 Шлобоч-Зеленський, Л. 227, 228
 Шуйський, В. 210
 Шумлянський, К. 98
 Шумовський, П. 198, 259
- Юрій Львович (1305) 81
 Юрій I, Львович, 50
 Йшка, І. 136
- Ягайло, кор. 197, 218
 Яковкевич, Тит, 260
 Яничинський, І.М. 92
 Ярмолинський, дворянин, 153
 Ярополк, кн. 33-34
 Ярополк Іванславович, 49
 Ярослав Володимирович, 49
 Ярослав Володимирович (Осмомисла) 37
 Ярослав Мудрий, 31-32, 196, 198
 Ярослав Святославич, 49
 Ярошинський, С. 15?

NAMES IN LATIN ALPHABET

- Andrew, apostle, 266
 Anthonius, 82, 85, 108, 268
 Apuleius (?) 82, 108
 Asaph, 82
 Borivoj, D. 63
 Basilius, St., 82
 Cosmas (Kuz'ma) 82
 Codius, 82, 108, 268
 Cyrillius, St. 267
 Gurba, Jan. 259
 Helias, bp., 82, 108, 268
 Joanes, bp., 82, 108, 268
 Laurentius, 82, 85
 Methodius, St. 267
 Niciphorus, 82
 Procopius, 82, 85
 Poppe, Andrzej, 268
 Stefan I, first bishop of 992,
 108, 267
 Stephanus, 82
 Theodorus, 82
 Volodymyr the Great, 265, 266, 268.